

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

ƏZİZXAN TANRIVERDİ

“KOROĞLU”NUN ŞEİR DİLİ

BAKİ - 2015

Əzizxan Tanrıverdi

Redaktor: Muxtar KAZIMOĞLU (İmanov)
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəyçilər: Ramazan QAFARLI
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor;

Məhərrəm MƏMMƏDLİ
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor;

Seyfəddin RZASOY
filologiya üzrə elmlər doktoru;

İlham ABBASOV

Əzizxan Tanrıverdi. *“Koroğlu”nun şeir dili. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, səh.256.*

Monoqrafiyada “Koroğlu” eposunun şeir dili tədqiq edilir, obrazlılığın fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə təzahürü sistemli şəkildə araşdırılır, ümumilikdə bu şeirlərin semantikasını şərtləndirən detalların hər birinə münasibət bildirilir, “Koroğlu” dastanının “Dədə Qorqud kitabı”nın məntiqi davamı kimi meydana gəlməsi tutarlı dil faktları ilə əsaslandırılır, eyni zamanda şeir parçalarında rast gəlinən arxaik dil vahidləri tarixi-lingvistik müstəvidə təhlil süzgəcindən keçirilir.

T ——— Qrifli nəşr
N ——— 2015

© Folklor İnstitutu, 2015
© Əzizxan Tanrıverdi, 2015

“KOROĞLU”NUN TƏDQIQINDƏ YENİ MƏRHƏLƏ

Azərbaycan xalqının yaratdığı möhtəşəm abidələrindən biri də “Koroğlu” dastanıdır. Bu dastanla bağlı düşüncələrimizi bölüşməzdən öncə bir məsələni vurğulayaq ki, Şərq və türk xalqları arasında “Koroğlu” qədər yayılmış ikinci bir dastan nümunəsi tapmaq çətindir. Yadımdadır, kəndimizdə yaşlı adamlar uzun qış axşamlarında bir evə yığılardılar. “Koroğlu” dastanını bir nəfər ucadan oxuyar, qalanları isə diqqətlə qulaq asardı. İndi həmin vaxtdan uzaq illər keçir. Bir xatirə kimi həmişə onu xatırlayıram. Səhv etmirsə, bu dastanın 1949-cu il nəşri idi. Kənddə ancaq bir nəfərdə vardı və o kitab ev-ev bütün kəndi gəzirdi. İndi düşünürəm ki, bu yaşlı, cavan, uşaq və s. böyük bir obanı öz ətrafına toplayan hansı hiss idi? Hansı sehrli qüvvə idi ki, dastana bu qədər maraq yaratmışdı. Müxtəlif yaş dövrlərində “Koroğlu”ya müraciət etdim və hər dəfə də dastanın özünü sehlə, möcüzə ilə dolu gördüm. Və dərk etdim ki, bu dastanın müqəddəsliyi, sehri, xalqın ruhunu ifadəsi ilə bağlıdır. Əsas olan da budur. Dastanlar, dastan düşüncəsi bütünlükdə türkün ruhunun, varlığının daşındığı başlıca bədii məkandır. Onun qədər iç aləmini ifadə edən və gələcəyə daşıyan tərəf, demək olar, çox azdır. “Yaradılış”, “Şu”, “Ərqə-nəkon”, “Bozqurd”, “Köç”, “Oğuz Kağan”, “Manas”,

“Alpamış”, “Corabatır”, “Edige”, “Uralbatır”, “Boqlan-dıbatır” və s. Bu siyahını daha çox uzatmaq da olardı. Ancaq əvəzsizliyi ilə dünya dastan təcrübəsinin nadir incisi, dünya bədii düşüncəsinin şah əsərlərindən hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” özünün mətn potensialı ilə bizə imkan verir ki, bu möhtəşəm abidə ilə digər dastan nümunələri arasında ciddi tipoloji təhlillər aparaq və bununla türk bədii düşüncəsinin geneologiyasını müəyyənənləşdirək.

Bütün müşahidə və təhlillərimin əsasında dilçi, qorqudsünas alimimiz Əzizxan Tanrıverdinin yaradıcılığı durur. Buraya son illər kəlməsini də artırmaq istədim və yadıma düşdü ki, bu ifadə onun fəaliyyətində böyük bir hissəyə kölgə salmaq təsəvvürünü işarələyir. Çünki onun “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı yazdığı kitablar (on iki kitab) etiraf edək ki, Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin uğurlarıdır. Problemin aktuallığı, gərəkliliyi bir kitab, iki kitab yazmağa gətirib çıxarar. Bu qədər monoqrafik tədqiqatları ortaya qoymaq ancaq sonsuz sevginin, qeyri-adi gücün nəticəsidir. Özü də bu monoqrafiyalardakı hər bir problem tamamilə bir-birindən fərqli istiqamətləri özündə ehtiva edir. Ə. Tanrıverdi bu kitabları ilə bir istiqamətdə milli kökə bağlılığı ortaya qoyursa, digər istiqamətdə bu möhtəşəm abidədə hələ araşdırılmalı olan çox istiqamətlərin olduğunu vurğulayır. Elmin istiqamətini bura yönəltməyə çalışır. Deyəcəklərim dilçi, folklorşünas, qorqudsünas alimimiz Ə. Tanrıverdinin “Koroğlu”nun şeir dili” ilə bağlıdır. Və bütün müşahidələrimin əsasında da “Koroğlu” dastanı ilə bağlı apardığı təhlillər dayanır. Ancaq məsələnin mahiyyətinə varmaq üçün istedadlı alimimizin yaradıcılığının müəyyən

tərəflərinə diqqət yetirmək lazım gəlir. Düşünürəm, o, bu böyük və müqəddəs işə necə gəlib çıxmışdır? Əlbəttə, bütün müstəvildə bu ağır, həm də gərəkli işin başlanğıcında genetik yaddaşdan gələn dəyər və düşüncə dayanır. Ə.Tanrıverdi sadəcə olaraq onu ilahi bir gücün təsiri ilə hərəkətə gətirmişdir. Məsələnin ikinci tərəfində isə dilçi alimimizin həyat və yaradıcılıq yolu dayanır. Müəllifin içindəki nikbin ruh, öyrənmək və öyrətmək sevgisi ona istiqamət vermişdir. Böyük Azərbaycan şairi S.Vurğun “qüdrətini sizdən aldı mənim sazım, sözüm, dağlar” deyirdi. Ə.Tanrıverdi də qüdrətini türkün ruhundan, qəhrəmanlıq tarixindən, dünya nizamını yaratmaq və gələcəyə daşımaq istəyindən almışdır. Yazdığı kitablar: “Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri” (1996), “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” (1999), “XVI əsr qıpçaq (poloves) dilinin qrammatikası” (2000), “Kitabi-Dədə Qorqud” və Qərb ləhcəsi” (2002), “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili” (2006), “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” (2007), “Dədə-Qorqud kitabı”nın dil möcüzəsi” (2008), “Dilimiz, mədəniyyətimiz” (2008), “Poeziyanın dili, dilin poeziyası” (2008), “Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları” (2009), “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” (2010), “Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu” (2012), “Dəli Kür” romanının poetik dili” (2012), “Dədə Qorqud kitabı”nda dağ kultu” (2013), məqalə və konfranslardakı çıxışları bizə məsələnin mahiyyətinə daha diqqətli yanaşmağı diktə edir. Buraya pedaqoji fəaliyyətini, öyrəndiklərini tələbələrə mənimsətmək istəyini də əlavə etdikdə məsələnin mahiyyəti daha da genişlənir. Fikrimizcə, xalqın milli-mənəvi mədəniyyətindən böyük sərvəti yoxdur. Bütün sərvətlərin, tikililərin, qalaların,

abidələrin hamısının bir sonu olur. Aşınmalarla, itkilərlə üzləşir. Ancaq milli dəyərlərə, milli yaddaşa, etnos varlığına hesablanan “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” kimi abidələr ölümsüzdür. Ə.Tanrıverdi türkün dil tarixini öyrəndikdən sonra bu kitablara gəlmişdir. Türk dilinin dil möcüzəsində sehlənməklə onun dərinliklərinə baş vurmağa yönəlmişdir. Onu da əlavə edək ki, türkün dünyanın ən qədim xalqlarından olmasının göstəricisi məhz türk dilidir. Yuxarıda sıraladığımız dastanlar, digər folklor örnekləri, inam və etiqadlar bir tərəf olaraq bunun təsdiqidir. “Koroğlu” dastanı özlüyündə yaddaş hadisəsidir və hansısa dövrün hadisəsi olmaqdan çox türkün bütünlükdə qəhrəmanlığı və mövcudluğunun nümunəsidir.

“Koroğlu”nun şeir dili” monoqrafiyası hansısa bir ovqatın, təsadüfün, təsadüfi hissənin hadisəsi deyildir. Ə.Tanrıverdinin yaradıcılığına təsadüfilik yaddır. Onun həyat kredosunda, bütün fəaliyyətində hər şey möhkəm nizama, dərin kökləri olan məqsədə hesablanır. “Koroğlu” eposu ilə bağlı monoqrafiyası da bu prinsipə hesablanmışdır. Monoqrafiyanın mahiyyətinin açılışına keçməzdən öncə dilçi alimlə bağlı bir məsələni, özü də ciddi olanı açıqlayım. Bu onun mövzunu sevməsi, tədqiq edəcəyi problemlə yaşamasıdır. Böyük və ciddi məsələdir. “Koroğlu”nun şeir dili” monoqrafiyasını da belə yazmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan “Koroğlu”ya çalın-çarpaz yollar gəlir. Görkəmli yazığımız İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanı da bu yolun möhtəşəm abidəsidir. Etiraf edək ki, dünya roman arenasında duracaq roman nümunəmizdir. Ə.Tanrıverdi “Dədə Qorqud”dan, “Dəli Kür”dən “Koroğlu”ya gəlib çıxmışdır.

Monoqrafiyanı oxuduqdan sonra gəldiyim bir qənaəti əvvəlcədən deyirəm: bu da ondan ibarətdir ki, “Koroğlu”-nun şeir dili” ilə “Koroğlu” dastanının tədqiqində yeni mərhələ başlayır. Son dövrlərdə bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, Azərbaycan folklorşünaslığında bu möhtəşəm abidə ilə bağlı düşünülmüş, məqsədli tendensiyalar, qarayaxmalar əndazədən çıxmaqdadır. Bu millətin, etnosun genefonduna, milli-mənəvi dəyərlər sisteminin dağıdılmasına yönəlmiş məqsədyönlü siyasətdir. Qaçaq Nəbiyə, C.Məmmədquluzadəyə, N.Nərimanova, S.Vurğuna və s. kimi böyük şəxsiyyətlərə olan hücumlar da bura daxildir. Xalqa yönəlmiş olanlardı. Xalq qəhrəmanı Koroğlunun heykəlinin qoyulmasında da bu hal özünü göstərdi. Dövlət Koroğlunun abidəsinin ucaldılması ilə bağlı lazım olan addımı atdı. Ancaq bu işin icraçıları xalqın yaddaşında olan Koroğlunu yaxşı təqdim edə bilmədilər.

“Koroğlu” Azərbaycan xalqının yaratdığı şah əsərlərdəndir. Xalqımızın ruhunun, varlığının ifadəsidir. Təəssüf ki, son dövr tədqiqatlarda “Koroğlu”nun Azərbaycandan uzaqlaşdırılması, mənşəyinin başqa yerlərdə axtarılması tendensiyası özünü göstərməkdədir. A.H.Samoyloviç “Dədə Qorqud və Koroğlu haqqında əfsanələr” məqaləsində son olaraq bu qənaətə gəlir ki, “Koroğlu – yəni kor kişinin oğlu, bu ad çox qədimdir, bunun yayılması ilə əlaqədar olaraq Koroğlu – yəni bir qəbir oğlu sonradan meydana gəlmişdir”. H.Rumlunun, İ.Münşinin, Ö.Çələbinin, İ.P.Petrusevskinin, X.Koroğlunun və başqalarının tarixi müstəvidə yanaşmaları daha ciddi təhlilləri zəruriləşdirir. V.Xulflunun, Ə.Ağayevin, M.H.Təhməsinin, P.Əfəndiyevin, F.Fərhadovun, İ.Abbaslinin, M.Həkimovun və başqalarının dastanla bağlı mülahizələri

sırf dastanın mahiyyətini açmağa yönəldilmişdir. Folklorşünas P.Əfəndiyev dastanla bağlı mənbələri Azərbaycan elminin, folklorşünaslığın üzünə açdı. Dissertasiya səviyyəsində ilk olaraq geniş araşdırmalara qərar verdi. Və belə nəticəyə gəldi ki, “Koroğlu” dastanı ilk qaynağını Azərbaycandan alır. Doğurdan da, “Koroğlu” ilk qaynağını Azərbaycandan almış və buradan digər ərazilərə, regionlara yayılmışdır. Başqa xalqlar Azərbaycan dastanının təsiri ilə özlərinin düşündüyü “Koroğlu”nu yaratmışlar. Təkrarən deyirik, Azərbaycan “Koroğlu”su qaynaqdır, kökdür, özəkdir. Və son olaraq əlavə edirik ki, “Koroğlu” dastanı Azərbaycan xalqının ürəyinin başından qopmuşdur.

Son dövrlərdə “Koroğlu”nun nəşrləri ilə bağlı müəyyən tendensiyalar da özünü göstərdi. Bəzi folklorşünaslar kabinetlərdə “Koroğlu” dastanının yeni variantlarını yazmaq yolunu tutdu və yeni variant adı ilə xalqa təqdim etməyə çalışdı. Bunlar hamısı folklorşünaslığa məlumdur və ciddi səhvlərdir. Ə.Tanrıverdinin “Koroğlu”nun şeir dili” özlüyündə bu tendensiyalara, son dövrlərdə baş alıb gedən qeyri-ciddiliyə bir cavabdır. P.Əfəndiyev də bir qədər əvvəl baş verənlərə cavab olaraq dünyaşöhrətli dastanımız “Koroğlu”nu yazdı. Yeri gəlmişkən, bir məsələni də qeyd edək ki, Ü.Hacıbəyovun “Koroğlu” uvertürası dastanın özündən gələn əzəmətin, xalqın qəhrəmanlığının, ruhunun ifadəsi kimi ortaya çıxmışdır. “Koroğlu”nu dərk etmək üçün həmin uvertüranı döbə-döbə dinləmək və onu duymaq, yaşamaq lazımdır. Haqqında söhbət açdığımız tədqiqatın müəllifi Ə.Tanrıverdi türkün şeir, musiqi (saz), qəhrəmanlıq ruhunu duyaraq, yaşayaraq “Koroğlu”nun şeir dili”nə gəlib

çıxmışdır. Artıq bu koroğ-luşunashıqda yeni dalğanın gəlişindən, milli oyanışın təkrarlanmasından xəbər verir. Kitabdakı bəzi başlıqları qeyd edirəm: “Koroğlu”nun şeir dilinin tədqiqi tarixi”, “Koroğlu”nun şeirlərin semantikas”, “Koroğlu”nun şeir dili “Dədə Qorqud kitabı” müstəvisində”, “Koroğlu”nun şeir dili Qurbaninin poeziyası müstəvisində”, “Koroğlu”nun şeir dili tarixi-lingvistik müstəvidə”, “Koroğlu”dakı nəzm parçalarında şivə tələf-füzünün transkripsiyası”, “Koroğlu”dakı nəzm parçalarında obrazlılığın təzahürü”, “Koroğlu” şeirlərində obrazlılığın fonetik səviyyədə təzahürü”, “Koroğlu” şeirlərində obrazlılığın leksik səviyyədə təzahürü”, “Koroğlu” şeirində obrazlılığın qrammatik səviyyədə təzahürü” və s. Göründüyü kimi, bu başlıqlar “Koroğlunun şeir dilinin elə bir funksional tərəfi, hətta epizodik səviyyədə elə bir məqamı yoxdur ki, özündə ehtiva etməsin. Bu başlıqların hər biri dastanın poetik sistemini, onun düşüncə sxemini, bütünlükdə etnosun yaddaş mexanizmlərini bir bütöv olaraq əhatə edir və eyni zamanda gələcək araşdırma istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Tədqiqatçı çox doğru olaraq vurğulayır ki, “Koroğlu” eposu dilimizin, ədəbiyyatımızın, tariximizin, ümumən mədəniyyətimizin ən nadir incilərindən biridir, şah abidəmiz “Dədə Qorqud”un məntiqi davamıdır. Nə az, nə çox, düz dörd yüz il əvvəl “xalqımızın bağrından bir vulkan kimi püskürüb” (N.Cəfərov). Babalarımızdan, dədələrimizdən bizə miras qalmış bu möhtəşəm abidə bu gün də öz təravətini itirməyib, bu gün də bizimlədir və həmişə bizimlə olacaq” (səh. 3). Doğurdan da, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə “Koroğlu” arasındakı bağlar, məntiqi davamlılıq məsələsi özlüyündə bütün tərəfləri ilə etnosun

ruhuna, tarixinə, mənəvi varlığın ucu-bucağı görünməyən dərin qatlarına dayanır. Etiraf edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” elm aləminə məlum olduğu vaxtdan bəri, yəni iki yüz ildir araşdırılır, yozulur, müxtəlif təhlillərin, elmlərin, nəzəriyyələrin mövzusunə çevrilir, yenə də sözə, monoqrafik araşdırmalara ehtiyac doğurur. “Koroğlu”da da belədir. Ayrı-ayrı versiya və variantları, nəşrləri və onlar ətrafında aparılan təhlillər, toplularda gedən nümunələr dastana olan marağın faktı kimi özünü göstərir. Dastançı aşıqların formalaşmasında və dastan ənənəsinin yaşarlığında “Koroğlu”nun təsir dairəsi böyük bir sferanın mövcudluğunu düşünməyi zəruri edir. Koroğluxan aşıqlar məhz “Koroğlu” dastanının müəyyənləşdirdiyi termindir. Eləcə də “Koroğlu” havalar silsiləsi bunun tipik nümunəsidir. Bu havalarda, “Koroğlu” şeirinin poetik möcüzəsində Koroğlunun əzəmətinin, “hoydu, dəlilərim, hoydu” çağırışı, igidliyinin sonsuzluğu, Koroğlunun dəli nəərəsi, Qıratın kişnərtisi, at nallarının ayaq səsi, Çənlibəlin bir məkan olaraq müqəddəsliyi, Qoşabulaq sehri, xan Eyvazın təkə-türkmənliyi, Nigar xanımın qadın ucalığı, dəlilərə analıq funksiyası və s. cəmlənir. Aşıq Cünunun el sənətkarı kimi fəaliyyəti boy göstərir. Qoç Koroğludan Şair Koroğluya, Aşıq Koroğluya yollar görünür və onlar bir nöqtədə fenomenal səviyyədə qovuşur. Daha doğrusu, biri digərini tamamlayır. Koroğluluğu formalaşdırır.

Kitabdakı başlıqlardan biri “Koroğlu”nun şeir dili “Dədə Qorqud” kitabı müstəvisində” adlanır. Türk dastan ənənəsi kimi, türk şeir ənənəsi də mahiyyəti ilə bədii düşüncənin dərin qatlarını aydınlaşdırmağa, inkişaf sxemini müəyyənləşdirməyə imkan yaradan məsələdir. Və eyni zamanda folklorşünaslığın, bütünlükdə ədəbi-

nəzəri fikrin vacib problemi olaraq müxtəlif mətn müstəvisində konseptual yanaşmaları zəruri edən problemdir. Düzdür, bu istiqamətdə mahiyyətə yönəlik müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Əmin Abidin bu istiqamətdə gördüyü gərəkli işlər var. Ə.Tanrıverdi də məhz “Koroğlu”nun şeir dilini “Kitabi-Dədə Qorqud”la müqayisədə təhlilə cəlb edir. Monoqrafiyada xüsusi olaraq bir tezis vurğulanır: “Heç şübhəsiz ki, bu abidələr qarşılaşdırılarkən ən əsas, ən zəruri dil vahidlərinə istinad olunmalıdır. Elə dil vahidlərinə ki, bu abidələrin oxşarlıqlarını, daha doğrusu, Koroğlu”nun “Kitab”ın məntiqi davamı kimi meydana çıxıb formalaşmasını müxtəlif bucaqlardan təsdiqləyə bilsin. Həm də elə detallara ki, problemin görünməyən tərəflərinə, gizli məqamlarına işıq sala bilsin” (səh.81). “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” təkcə etnosun qəhrəmanlıq tarixini, keçib gəldiyi yolu aydınlaşdırmaq baxımından əhəmiyyət daşımır, türkün dil tarixini, bədii düşüncəsinin mükəmməlliyini, sxemlərini müəyyənləşdirmək müstəvisində də bir fakt bolluğu, müstəsna mənbə olması ilə xarakterizə olunur. Ə.Tanrıverdi də “Kitabi-Dədə Qorqud”dan “Koroğlu”ya məhz bir istiqamətdə bu böyüklüyü, möcüzəni dərkədən gəlmişdi. Ona görə də bu abidələrin birinin digərinə bağlanmasının müxtəlif baxış bucaqlarından görünməsinə zəruri problemə çevirir və həllini konkret nümunələr əsasında aydınlaşdırır. Məsələn, “Kitab”ın dili üçün səciyyəvi olan “e” saitinin uzanması, eləcə də labiallaşma”, “müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik hesab olunan leksik vahidlərin hər iki abidənin dili üçün xarakterik olması” başlıqları altında qaldırılan problemlər bu istiqamətdə digər mənbələrin də izlənməsini və daha əhatəli təhlilləri zəruri edir. Ayrı-ayrı

obrazların dilində səslənən və onların mahiyyətini ifadə edən mətn nümunələrinin iki abidə əsasında təhlili XIX əsrdən bu yana söylənen Koroğlunun şairliyi məsələsinin, şeir dilindəki zənginliyi probleminin gərəkliyini təkrarən qaldırır. Həm də vacib məsələ kimi işlənmə aktuallığını ortaya qoyur. “Sovremennik” jurnalı (1856) xüsusi olaraq vurğulayır ki, Koroğlu azərbaycanlıların milli qəhrəmanı, milli şairidir. Dastanı ilk dəfə kitab kimi elm aləminə təqdim edən A.Xodzko başlanğıc yazısında xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, “Koroğlu həyatında baş vermiş hər bir hadisəyə dair mahnılar qoyub getmişdir”. “Kavkaz” qəzetinin 1847-ci il nömrəsində X.Calalov buna yaxınlığı ilə səsləşəcək fikirlər söyləmişdir. Ə.Tanrıverdi XIX əsrdən bəri tezis və epizod səviyyəsində söylənilənləri sistemli şəkildə təhlil etmiş və etnosun mahiyyət məsələsi kimi qiymətləndirməyə çalışmışdır. Qazan xanın, Dirsə xanın, Baybörə xanın, Selcan xatunun, Koroğlunun, Nigar xanımın, Dünya xanımın və s. obrazların dilindən gətirilən nümunələr fakt olaraq məsələnin mahiyyətinin açılması və daha dərin qatlarının aydınlaşmasına şərait yaradır. Bu bölmə (“Koroğlu”nun şeir dili “Dədə Qorqud kitabı müstəvisində”) Azərbaycan elmi-nəzəri fikri üçün təkcə araşdırılma aktuallığı kəsb etmir, həm də yeni tədqiqatların yaranma gərəkliyini aktuallaşdırır.

Monoqrafiyada mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri Qurbani ilə “Koroğlu” şeirinin poetik sisteminin müqayisəli təhlilidir. Məlum olduğu kimi, S.Mümtaz Qurbanini aşiq sənətinin babası adlandırırdı. Bu səbəbdən də belə tipoloji təhlillərin “Koroğlu” və Qurbani arasında aparılması təbii və uğurlu təsir bağışlayır. “Heç şübhəsiz ki, “Koroğlu”dakı şeirləri Abbas Tufarqanlı,

Xəstə Qasım kimi aşıqların, eləcə də Vidadi, Vaqif kimi şairlərin əsərləri ilə müqayisə edərək tutarlı arqumentlər gətirmək mümkündür. Məsələn, qeyd oluna bilər ki, “Koroğlu”dakı “əzəldən biləydim sənin halını” misrası ilə Vidadinin “sən ki, halını biləm əzəldən” misrası forma və semantika baxımından, əsasən, eyni xətdə birləşir. Amma, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Koroğlu” dastanındakı şeirlər daha çox Qurbaninin poeziyası ilə səsleşir” (səh.116). Fikrimizcə, “Koroğlu” dastanı bütünlükdə aşiq yaradıcılığının hadisəsidir. Aşığın bəşər mədəniyyətinə töhfə etdiyi abidədir. Sazdan, ustadların sinəsindən keçməklə cilalanmış və bu əlçatmazlığa gəlib çatmışdır. Xalq şairi S.Vurğun xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, “ola bilsin Koroğlunun bu və ya digər igidliyi unudulsun, ancaq şair Koroğlunun şeirləri heç vaxt xalqın hafizəsindən silinməyəcək”. S.Mümtaz toplularında Koroğlunu şair kimi təqdim edir. Folklorşünas M.Həkimov da onu bir aşiq kimi tərtib etdiyi toplularda verir. Biz Koroğlunun tarixi şəxsiyyət olaraq hansı səviyyədə şeirlər yazmasını, aşiq kimi çalib-oxumasını yüzə-yüz təsdiq edə bilmirik. Ancaq bizə belə gəlir, bütünlükdə Koroğlu qəhrəmanlığının reallığında aşılıq da bir tərəf kimi dayanır və xalq onu məhz həmin dəyərlərdən çıxış etməklə qəhrəman, şair, aşiq kimi dastanlaşdırmışdır. Koroğlunun dastanlaşması onun aşılığı və şairliyi ətrafında söhbətlərə, fikir ayrılıqlarına şərait yaratmışdır. Koroğlunun qoşmaları haqqında mülahizələr yürüdən A.Xodzko yazır: “Koroğlunun təbii qayalardan, büllur fəvvarələrdən fantan verən, dağ çeşməsi kimi saf və təmiz improvizasiyaları – mahnıları, qoşmaları heç bir çətinlik olmadan öz-özünə qəlbinin dərinliyindən axıb gəlmişdir”. Doğurdan da, Koroğlunun

qoşmaları təbii qayalardan, büllur çeşmələrdən fantan vuran bulaqları, onların saflığı və təmizliyini xatırladır. A.Xodzkonun bir fikrini də deyirəm: “Şərq poeziyası bununla fəxr edə bilər”. Doğurdan da, dastandakı şeirlər özünün mükəmməlliyi ilə klassik sənət abidəsidir. Məhz bu şeirlər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından gələn qeyri-adiliyin elə eyni əvəzsizlikdə davamıdır. Ə.Tanrıverdi də Qurbani şeirlərini Koroğlu şeirləri ilə müqayisədə təqdim edir. “Başı çənli, qarlı dağlar, qal indi” (Qurbani), “Qarşı yatan qarlı dağlar, dağlar, səndə qarım qaldı” (“Koroğlu”) və s. müqayisələr bizə imkan verir ki, məsələyə daha ciddi müstəvidə diqqət yetirək.

“Koroğlu”nun şeir dili tarixi-lingvistik müstəvidə” adlanan hissə dastanın mətn informasiyasına bir başqa istiqamətdə diqqət yetirilmənin hadisəsidir. Ə.Tanrıverdi bunun istiqamətlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

- “Koroğlu”dakı nəzm parçalarında ədəbi tələffüzün transkripsiyası;
- “Koroğlu”dakı nəzm parçalarında şivə tələffüzünün transkripsiyası;
- “Koroğlu”dakı nəzm parçalarının leksikası;
- “Koroğlu”dakı nəzm parçalarının frazeologiyası;
- “Koroğlu”dakı nəzm parçalarının morfoloji xüsusiyyətləri;
- “Koroğlu”dakı nəzm parçalarının sintaktik xüsusiyyətləri (səh. 120). Bunlar “Koroğlu” şeirinin öyrənilməli tərəfləridir. Ə.Tanrıverdi dastanın mətn konstruksiyasında araşdırılmalı olan hələ çox tərəflərin, fonopoetik, morfo-poetik, sintaktik mahiyyətin öyrənilməsini bir zərurət kimi qarşıya qoyur. Burada mühüm tərəf kimi mənə daha çox maraqlı gələn istiqamətlərdən biri “Koroğlu”dakı nəzm

parçalarında şivə tələffüzünün transkripsiyası” problemi-
dir. Folklorun əsas keyfiyyət göstəricisi bədii mətnin
yazıya alınmasında söyləyici üslubunun saxlanmasıdır.
Dastanda poetik sistemi gücləndirən, ona yeni dəyər
gətirən faktorlardan birisi, həm də birincilərdən birisi şivə
tələffüzünün yazıya alınmasıdır. Bizə belə gəlir ki, aşırıq
repertuarının işlənməsinin zamanı gəlib çatmışdır. “Dəli
kənül talaşında, can qovrulmuş ataşında” (səh. 126) fonopoe-
tik sistemin canlılığına hesablanmışdır. “Koroğlu”
dastanının möhtəşəmliyi həm də ondadır ki, mətnin fonopoe-
tik, morfopoeetik, sintaktik strukturu bütünlükdə məna
yaratmağa, poetik sistemin mükəmməlliyinə xidmət edir.
Səs simvolizmi, səs təqlidi və səs assosiasiyasında dastan
bütövləşir. Bütün bunlar sözün məna yaddaşından janr
məzmununa qədər böyük bir sistemin mövcudluğu və
açılma zərurətini işarələyir.

Monoqrafiyada nəzm parçalarının leksik layları - hərbi
terminlər, titullar, vəzifə adları, musiqi alətlərinin adları,
ərzaq adları, geyim adları, antroponimlər, toponimlər,
zoonimlər, leksik-semantik söz qrupları və s. konkret
faktlar əsasında təhlil olunur. “Koroğlu” dastanının mətn
paradiqması bütün hallarda obrazlılığa, mətnin ekspres-
sivliyinə xidmət edir. “Mərd dayanar, namərd qaçar,
meydan gumbur-gumburları”, “qoç quzudan quzu törər,
qoç olur”, “mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi” müxtəlif
kontekstləri, üslubi meyilləri, arxetipləri özündə qovuş-
durur. Ona görə də dastanda fəvqəlzamanlıqdan fəvqəl-
məkanlığa qədər böyük məsafə, rəngarəng üslubi situa-
siyalar müşahidə olunur. Düşünürəm ki, Əzizxan Tanrı-
verdinin “Koroğlu”nun şeir dili” monoqrafiyası koroğlu-
şünaslığa açılan yeni qapıdır. Və həm də Azərbaycanın

müstəqilliyindən sonra dastanla bağlı olan yanlışlıqlara bir
cavabdır. Milli düşüncəmizin qaynaqlarından olan
“Koroğlu” dastanının möhtəşəmliyinin aydınlığına
hesablanmışdır.

Mahmud ALLAHMANLI
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

“KOROĞLU”NUN ŞEİR DİLİNİN TƏDQIQI TARIXI

“Koroğlu” eposu dilimizin, ədəbiyyatımızın, tariximizin, ümumən mədəniyyətimizin ən nadir incilərindən biridir, şah abidəmiz “Dədə Qorqud”un məntiqi davamı, yadigarıdır, onun poetik strukturundan süzülüb gəlib. Nə az, nə çox, düz dörd yüz əvvəl “xalqımızın bağrından bir vulkan kimi püskürüb” (N.Cəfərov). Babalarımızdan, dədələrimizdən bizə miras qalmış bu möhtəşəm abidə bu gün də öz tərəvətini itirməyib, bu gün də bizimlədir və həmişə bizimlə olacaq! Burada bir faktdan da yan keçmək olmur: dünya xalqları bizi həm də “Koroğlu” eposuna, “Koroğlu” operasına görə tanıyır, dəyərləndirir... Ən azı bunlara görə sanballı abidəmizi unutmağa haqqımız belə yoxdur: “...Koroğlu yada düşməlidir. Koroğluya qayıdış babamıza söykənişdir, ruhumuza qayıdışdır” (Əli Rza Xələfli).

“Koroğlu” dastanı bütün müstəvilərdə geniş şəkildə araşdırılsa da, onun nəzm parçaları, daha dəqiqi, şeir dili sistemli şəkildə öyrənilməyib. Bu sahədəki araşdırmalar isə, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir:

Tofiq Hacıyevin “Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil” kitabının (Bakı, 1979) “Qəhrəmanlıq dastanlarımızın dil-üslub və tipoloji ənənəsi” adlı bölməsində “Koroğlu”nun dilinə, xüsusən də nəsr dilinin şeiriyyətinə müxtəlif bucaqlardan yanaşılıb. Müəllifin fikirlərini belə ümumiləşdirmək olar:

– “Koroğlu”nun nəsr və şeir parçalarında müşahidə olunan alliterasiya melodiya yaradan üslubi-fonetik göstəricilərdən biri kimi təqdim edilir: **Q**ul deyərlər, **q**ulun boynun burarlar, **Q**ullar **q**abağında gedən tirəm mən ... **U**lu sözünə baxmayan **u**laya-**u**laya qalar və s. Fikrimizcə, sonuncu nümunədə alliterasiya yox, “u”-nun assonansı və ya assonansla alliterasiyanın birlikdə təzahürü (ul-ul-ul-al) özünü göstərir;

– dastanda intensivliyi ilə fərqlənən “Yeddi yüz yetmiş yeddi qılınç birdən çəkildi” ifadəsi həm “yeddi” rəqəminin müqəddəsliyinin xatırladılması, həm də melodiyalılığın məhz “y”-nin alliterasiyası ilə yaradılması baxımından şərh edilir ki, bu da bütün parametrlərinə görə düzgündür:

– nəsrdəki şeiriyyətin səciyyəvi cəhətləri izah olunarkən nəsr parçası şeir texnikası formasında diqqətə çatdırılır, ən qısa misraların ritmlənməsinin qafiyə tələbi ilə yox, məhz heca ölçüsü üzrə yaradıldığı əsaslandırılır;

Az getdi, - 3

Çox dayandı, - 4

Çox getdi, - 3

Az dayandı. – 4

Yolda yel oldu əsdi, - 7

Bulaqda mənzil kəsdi, - 7

Günlərin bir günündə - 7

Gəlib Çardaqlı Çənlibelə çatdı. – 11;

– milli, eyni zamanda alınma sözlərin sinonim müvaziliyi yaratması konkret nümunələrlə göstərilir ki, bu da Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyası baxımından

əhəmiyyətlidir. Məsələn, Soraqlaşır-salıqlaşır, əlləşib-vuruşub, qollu-qüvvətli, boylu-buxunlu, arxası-köməyi, fikir-xəyal, təbil-döhül, var-get..., nökar-nayib, məsləhət-məşvərət, xədəng-ox...;

– “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” eposları üçün səciyyəvi olan bir sıra dil vahidləri qarşılaşdırılır: “Koroğlu”da: qurd ağızlı (Qurd ağızlı qoçaq oğlan gərəkdi); “Kitab”da: at ağızlı. “At ağızlı Aruz qoca”.

Paşa Əfəndiyev “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” dərslərində (Bakı, 2013) “Koroğlu”nun dili və bədii xüsusiyyətləri” məsələlərindən də bəhs edib. Müəllifin şərhləri, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir:

– “Koroğlu” dastanında müxtəlif silah adları, döyüş istilahları vardır: cida, qılınc, şeşpər, qalxan, toppuz, müştü, hərba-zorba və s. (səh.456);

– dastandakı şeirlər məzmununa görə döyüşkən ruhlu, ictimai məzmunlu, əxlaqi-tərbiyəvi, lirik, satirik, fəlsəfi mündəricəlidir (səh.456);

– Qıratın tərfi ilə bağlı olan ifadələr sadalanır: Qıratı tanrıdan istə, Alma gözlü, qız birçəkli Qırat gəl, At igitin qardaşıdır, səksən min xəzinə pula da vermə... Sonra isə diqqət A.Xodzkonun fikirlərinə yönəldilir: “Öz sevimli Qıratının qaçırılması münasibətilə Koroğlunun oxuduğu mahnılar ən gözəl elegiya hesab edilir ki, Şərq poeziyası bununla fəxr edə bilər” (səh.457);

– bənzətmələrə iki prizmadan yanaşılır: xalq öz qəhrəmanlarını aslana, qartala, laçına, qızılquşa, Qaf dağına, Aya, Günəşə bənzədir: Qarğalar neynər laçına; Koroğlunu gören qoşun şahin görmüş cücelər kimi pərən-pərən düşdü...; paşa, xan, sultan, şah qarğaya, sərcəyə,

kərtənkələyə, tülküyə bənzədilir: Sərcəyə bax qaranquşa don biçir; Yüz min tülkü neynər bir ac aslana?... (səh.457);

– “Nigar xanımın sözündən işıq gəlir”, “Qəssab Alının çiçəyi çırtladı”, “Cəfər paşa cin atına mindi” və s. kimi cümlələrdəki obrazlı ifadələrin dastanın dilinə xüsusi bir rəvnəq verdiyi əsaslandırılır (səh.457-458).

Nizami Cəfərovun “Eposdan kitaba” monoqrafiyasının (Bakı, 1999) “Koroğlu”dan xalq kitablarına” bölməsində “Koroğlu”dakı nəzm parçalarının semantikasi sistemli şəkildə şərh edilir. Konkret desək: Koroğlu obrazının tarixi semantikasına qədim türkün təfəkküründən süzülüb gələn, tanrıçılıq dövrünün kultlarını... özündə əks etdirən şeir parçaları kontekstində aydınlıq gətirilir; Koroğlunun igitliyini, kişiliyini, dostluğunu, öz-özünü qınamasını, Qıratı özünə qardaş hesab etməsini əks etdirən parçaların linqvopoetik xüsusiyyətləri geniş şəkildə işıqlandırılır; tacir təfəkkürü, bəzircan düşüncəsi ilə bağlı obrazlı ifadələrin intensivliyi konkret faktlarla təsdiqlənir; “Üç yaşından beş yaşına varanda” misrası ilə başlanan qoşmanın (Ə.Qaracadağının XIX əsrin əvvəllərinə aid “Şeirlər məcmuəsi”ndə) “Koroğlu”nun özünü yetirmiş intibah təfəkkürünün məhsulu olduğu əsaslandırılır; Yarpaq kimi baş bədənnən tökərəm; çay kimi coşmuşam; Eyvazım bənzər laçına; dava günü qızmış nərdi...; Bəylər, biz səhra qurduyuq; Quzu qapmaq işimiz və s. kimi nümunələrin müqayisə-metaforalaşdırma sənətkarlığının nəticəsi olaraq yarandığı müəyyənləşdirilir, eyni zamanda bu tip ifadələrin bir qisminin real həyat hadisələri, bir qisminin isə tarixi-mifoloji köklərlə bağlılığı tutarlı faktlar kontekstində canlandırılır... Burada bir faktdan ayrıca bəhs etmək lazım gəlir: “...Lakin əfəndi Koroğlunun “dolaşq

adam” olduğunu görüb ayrı şey yazır: “Nigar xanım, bu adam quldurdur. Oraya çatcaq tutub aşdırarsan!” Koroğlu, əfəndinin gözləmədiyi halda, kağızı açıb baxır və deyir: “Sən elə bilmə ki, mən savadsızam. Mən dedim sən yazasan ki, sizin dilinizdə olsun. Al düzəlt!” Nizami Cəfərov bu parçanın semantik yükü barədə yazır: “Koroğlu “sizin dilinizdə” dedikdə Türkiyə türkcəsinin İstanbul şivəsini nəzərdə tuturdu... Öz dili isə, heç şübhəsiz, Azərbaycan “Koroğlu”sunun dili – Azərbaycan türkcəsi idi” (səh.170). Burada təkcə onu qeyd edirik ki, N.Cəfərova qədər heç bir koroğluşunas həmin parçanın gizli qatlarında (daşlaşmış şəkildə yaşayan kod-şifrələrdə) İstanbul şivəsi və Azərbaycan türkcəsinə işarə olunduğuna diqqət yetirməyib. Yeri gəlmişkən, “Koroğlu”nun dilini xüsusi olaraq dəyərləndirən alimlərdən biri də N.Cəfərovdur. Onun bir fikrini eynilə təqdim etmək yerinə düşür: “Koroğlu”nun dili sadəcə xalq danışığı dili deyildir, xalq dilinə əsaslanan, xüsusi üslub tipologiyası ilə seçilən folklor (daha dəqiq desək, aşığı!) dilidir ki, o, zəngin linqvopoetik ifadə imkanlarına malikdir...” (səh.170).

Məhərrəm Qasımlı “Dədə Qorqud kitabı”ndakı “Alar-sabah sapa yerdə dikilində ağ-ban evli! Atlasda yapılanda gög sayvanlı!...” misraları ilə başlanan sintaktik bütövlə “Koroğlu” eposundakı “...Çəkəndə Misri qılıncı// Baş bir yana, leş bir yana!...” tipli şeirlərin eyni semantik şaxədə (dövlətçilik düşüncəsinə söykənmə) birləşdiyini qeyd edir. Konkret desək, “Dədə Qorqud kitabı”ndakı poetik semantikanın “Koroğlu”da yeni formada təzahü-ünü əsaslandırır: “...Oğuz epik ruhundakı cəngavərlik yağısı, bəhadrılıq eşqi, yenilməz döyüşçü ehtirası bir əlində qılınc, bir əlində saz olan Qoç Koroğlunun dəli

nərəsindən də boy göstərir” (Dədə Qorquddan üzü bəri. Ədəbiyyat qəzeti, 16 may 2015-ci il). Müəllifin bu qənaətlərinin elmi və inandırıcı olmasını isə belə ifadə etmək olar: hər iki abidədəki poetik nidalar təkcə formasına yox, həm də semantikasına görə eyni xətdə birləşir.

İslam Sadıq bir sıra yazılarında, o cümlədən 2006-cı ildə çap etdirdiyi “Hoydu, dəlilərim, hoydu” kitabının “Ocaq sönər, daş inildər” adlı “Ön söz”ündə Koroğlunu bir aşığı, şair kimi təqdim edir (yeri gəlmişkən, folklorşunas V.Vəliyev də Koroğlunun “şair-aşığı olması” fərziyyəsini ağlabatan hesab edir). Müəllifin araşdırmalarında Koroğlunun dilindən verilmiş şeir parçalarının dil və üslub xüsusiyyətlərinə də münasibət bildirilib ki, bu da, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

– sözlər və misralar arasındakı poetik bağlılıq, söz və misraların bir-birini çəkib gətirməsi kimi məsələlərə aydınlıq gətirilir ki, bu da problemə assosiativ və sintaqmatik münasibətlər prizmasından yanaşıldığını göstərir;

– şeir parçalarındakı qafiyələrin gözəlliyi, səlisliyi və orijinallığından bəhs olunarkən belə bir bənd təqdim olunur:

Yaz olanda dağa yollat,
Yay olanda ifçin nallat.
Qız olanda məxmər çullat,
At igitin qardaşadı.

Burada o da vurğulana bilər ki, İ.Sadıq poetik siqlətli bu tip bəndlərdəki qafiyə zənginliyinin səciyyəvi cəhətlərini adi sözlərlə yox, obrazlı şəkildə şərh edir, daha doğrusu, elmiliklə bədiiliyi ustalıqla qovuşdurur: “Söz bir

üzükdürsə, qafiyə onun qaşdır, yəni sözü poetikləşdirən, gözəlləşdirən, ona yüksək bədiilik qazandıran qafiyədir. Qafiyə həm də dilin zənginliyindən doğan bir əlamətdir”. (səh.11); Yaxud: “...forma şeirin qəlibidirsə, qafiyə onun zirehidir. Yaxşı qafiyə şeiri dağılmaqdan, parçalanmaqdan qoruyur, qafiyələr bir-birini çəkib gətirdiyinə görə şeirin yadda qalması asanlaşır” (səh.30). Fikirlərini konkret nümunələrlə əsaslandıran müəllif haqlıdır;

– “Mənim atım atım-atım atılar”. Bu misradakı obrazlılıqdan bəhs edən müəllif göstərir: “...atım sözü üç dəfə təkrarlanmaqla gözəl bədii təkrir yaratmışdır” (səh.37). Qeyd edək ki, burada təkcə “atım” sözünün üç dəfə təkrarlanması yox, həm də “a”-nın assonansı (“a” saiti dörd dəfə söz əvvəlində işlənilib) və leksik-morfoloji təkrarlar müşahidə olunur;

– “Alma gözlüm, qız birçəklim” kimi epitetlər yalnız gözəl poetik ifadələr kimi səciyyələndirilir. Konkret desək, şeirlərdəki obrazlı ifadələrə bədii təsvir və ifadə vasitələri baxımından yanaşılmalıdır.

Afad Qurbanov “Koroğlu” eposundakı bəzi onomastik vahidlərin üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs edib (Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild, Bakı, 2004, səh.428-439). Müəllif şifahi ədəbiyyatda sənət, peşə anlamı şəxs adlarını izah edərkən nümunə kimi Dəmirçioğlu, Toxmaqvruran antroponimlərini təqdim edir;

Misri qılınç, Qırat, Dürat kimi onomastik vahidləri əfsanəvi adlar başlığı altında şərh edir; qəhrəmanların iki adla tanınmasını konkret faktlarla əsaslandırır: Rövşən – Koroğlu; Həsən – Kürdoğlu; Keçəl Həmzə - Kaloğlu; Nigar xanım, Bulqar xanım, Telli xanım kimi antroponimik modellərdəki “xanım” sözünün semantikasi və

statusuna aydınlıq gətirir...Bir sözlə, müəllifin araşdırmalarında dastanın nəsr və nəzm parçalarında işlənmiş bir sıra onomastik vahidlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətlərinə ümumi şəkildə münasibət bildirilib.

G.Şirinova “Koroğlu” dastanındakı frazeologizmlərdə inversiya” (Bakı Universitetinin xəbərləri. Bakı, 2011, N 1, səh.39-45) adlı məqaləsində dastanın nəsr və şeir dilində inversiya ilə işlənmiş frazeoloji birləşmələri üç istiqamətdə araşdırır: ikikomponentli frazeoloji birləşmələrdə inversiya; üçkomponentli frazeoloji birləşmələrdə inversiya – birinci və ikinci komponentlərdə; üçkomponentli frazeoloji birləşmələrdə inversiya - ikinci və üçüncü komponentlərdə. Müəllif təqdim etdiyi frazeoloji birləşmələrin ən səciyyəvi cəhətlərini göstərməyə çalışıb. Məsələn, “başına bəla gəlmək”, “qapının ağzını kəsmək” kimi birləşmələrin inversiya ilə işlənməsini (bəlalər gələr başına; kəsdilər qapının ağzını...), obrazlılıq yaratma imkanlarını mətn kontekstində təhlil edərək düzgün nəticələr söyləyir. Bəzən isə dastanda işlənmiş frazemlərlə bağlı mücərrəd fikirlər söyləyir: “...frazeoloji birləşmələrin elələrinə də rast gəlinir ki, onların inversiyaya uğramış ikinci komponenti fəli sifətdir. Bunlarda inversiyanın baş verməsi, əslində, mümkün görünməsə də, dastanın dilində müşahidə olunur. Məsələn, “Hasan paşaya verdiyi vədə tamam olurdu...” (səh.42). Fikrimizcə, bu cür nümunələr (verdiyi vədə – vədə vermək) inversiya ilə işlənmə yox, danışiq dili kontekstində araşdırılmalıdır.

Fikrət Xəlqov “Azərbaycan onomastikası” kitabında (Bakı, 2009) “Koroğlu” eposunun dilinə onomastik vahidlər kontekstində yanaşaraq maraqlı mülahizələr irəli sürür. Məsələn: “Adım sorursan, bil, Rövşən oldu//

Atadan, babadan cinsim Koroğlu” misralarının semantik tutumunu düzgün səciyyələndirir: “...Koroğluya yalnız atasının korluğu ilə bağlı ad verilməsi fikri ilə razılaşımaq olmaz. Ona görə ki, o, atasının da, adını bilmədiyimiz babasının da soyunu Koroğlu adlandırır” (səh.126). Gizir-oğlu Mustafa bəy, Ərəb Reyhan, Qəcər Alı kimi antroponimik vahidləri real adlar kimi təqdim edir (səh.31); “Ərəb atı” yetişdiyi ərəzinin adı ilə bağlı adlandırılan” zoonimlər başlığı altında təhlilə cəlb edir: “Ərəb at zoonimi isə susuzluğa və aclığa dözümlü, boyca kiçik və uzun at növünün adıdır. Bu növ atlar səhralarda daha dözümlü, sürətli yerişli və gec yorulan olmaları ilə öz həmcinslərindən fərqlənir” (səh.217)...

Göründüyü kimi, “Koroğlu” eposundakı nəzm parçaları tarixi-lingvistik, xüsusən də lingvopoetik ifadə imkanları baxımından geniş və sistemli şəkildə araşdırılmayıb. Bəri başdan qeyd edək ki, araşdırma obyektini kimi “Koroğlu eposunun nəsr yox, məhz nəzm parçalarının götürülməsi heç də təsadüfi deyil: birincisi, ona görə ki, nəzm parçaları ilkin formasını, demək olar ki, eynilə saxlayıb (şübhəsiz ki, bu heca vəznindəki qafiyələnmə ilə bağlıdır); ikincisi, bir sıra nəzm parçaları XVIII və XIX əsrlərdə yazıya alınıb...*

* Q e y d: Araşdırmaya cəlb etdiyimiz nəzm parçaları M.H.Təhmasibin tərtib etdiyi (Azərbaycan dastanları. IV cild, Bakı, 1969) kutabdan götürülüb. Bu kitab isə “Koroğlu”nun 1941-ci il (H.Əlizadə nəşri) və 1949-cu il nəşrləri əsasında tərtib edilib. M.H.Təhmasibin tərtib etdiyi kitaba müxtəlif mənbələrdən “müstəqil qoşmalar” da daxil edilib: Elyas Məşeq. Nəğmələr kitabı. Təbriz nüsxəsi, 1721; Əndəlib Qaracadaği. Şeirlər məcmuəsi, XIX əsrin əvvəllərində yazılmış əlyazması, Leningrad; El şairləri. II cild, Bakı, 1935; Gürcü əlifbası ilə yazılmış bir əlyazması (Dilarə Əliyevanın transkripsiyası).

Heç şübhəsiz ki, “Koroğlu” dastanındakı nəzm parçalarının bədii-estetik dəyəri müəyyənləşdirilərkən problemə təkcə ədəbiyyatşünaslıq deyil, həm də dilçilik prizmasından yanaşılmalı, onun görünən və görünməyən tərəfləri mətn semantikasını kontekstində dəqiqləşdirilməlidir. Bu mənada tədqiqatın aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılmasını zəruri hesab edirik:

– nəzm parçalarının mövzusu müəyyənləşdirilməli, semantik tutumu müxtəlif bucaqlardan təhlil olunmalı, mərdlik, mübarizlik, vətən sevgisi, azad sevgi, dostluq və qardaşlıq, aşiq və saz, at və dağ kultları kimi mövzuların eposdakı yeri, sintaktik mühiti dəqiqləşdirilməli, eyni zamanda nəzm parçalarının məna yükünə qəhrəman obrazları (Koroğlu, Eyvaz, Bolu bəy, Nigar xanım...) baxımından yanaşılmalıdır;

– nəzm parçalarında “Dədə Qorqud kitabı” ilə səsləşən detallara aydınlıq gətirilməli, “Koroğlu” eposunun “Dədə Qorqud”un məntiqi davamı olaraq yaranması həm də bu tip detallara əsaslanmaqla təsdiqlənməlidir;

– “Koroğlu” eposunun şeir dilindəki bir sıra səciyyəvi cəhətlərə Qurbani poeziyası müstəvisində aydınlıq gətirilməli, oxşar ifadə və parçalar mətn semantikasını kontekstində işıqlandırılmalıdır;

– “Koroğlu”nun şeir dilinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri təkcə müasir Azərbaycan dili deyil, həm də Azərbaycan dilinin tarixi kontekstində araşdırılmalıdır;

– nəzm parçalarında obrazlılığın fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə təzahürləri ayrılıqda tədqiq edilməli, eyni zamanda bu cür təzahür formalarının bir sıra hallarda sintez şəklində çıxış etməsi konkret dil faktları ilə əsaslandırılmalıdır.

**“KOROĞLU” EPOSUNDAKI ŞEİRLƏRİN
SEMANTİKASI**

Qeyd etdiyimiz kimi, “Koroğlu”dakı şeir parçaları mövzusuna görə çox rəngarəngdir. Bu mənada həmin parçaların semantikasına ayrılıqda münasibət bildirməyi gərəkli hesab edirik.

***İGİDLİK, MƏRDLİK,
MÜBARİZLİK***

İlk olaraq qılinc və at obrazlarından bəhs etmək lazım gəlir. Çünki bu obrazlar “Koroğlu” eposundan da bir leytmotiv kimi keçir, daha dəqiqi, “Koroğlu” eposu bunlarsız təsəvvürə belə gəlmir: Koroğlunun dilindən verilmiş “Bir qılıcım var, bir atım”; “Koroğlu der: bu dünyaya gəlmişəm//Bir at, bir qılıcım qardaşım, dağlar” misralarının ümumi semantik yükündən aydın olur ki, Koroğlu üçün at da, qılinc da qardaşa bərabərdir, doğmadan doğmadır. Bu cür detallar qılinc və at obrazlarının “Koroğlu”da həlledici rola malik olduğunu sübut edir. Şir kimi döyüşən, düşməyə qan udduran Koroğlunun nəinki silahdaşları, hətta atı da dəlidir

Qaranlıq gecədə yol çaşırmayan,
Düşman qabağında ər düşürməyən,
Üstündə əl-ayaq yığsırılmayan
Koroğlunun atı dəli gərəkdi.

Sonuncu misradakı “atı dəli gərək” ifadəsi “Dədə Qorqud kitabı”nda həm at, həm də qəhrəmanla bağlı işlədilmiş igid, cəsur, cəsarətli anlamlı “şahbaz” sözü ilə səsləşir, daha doğrusu, onun məntiqi nəticəsi kimi çıxış edir: şahbaz aygır, şahbaz yigit (“Dədə Qorqud kitabı”); Dəli Həsən, dəli at (“Koroğlu”). Bu qarşılaşdırma at və qəhrəman obrazları ilə bağlı işlədilmiş “dəli” və “şahbaz” sözlərinin eyni semantik yuvaya daxil olduğunu açıq-aydın şəkildə göstərir (hər ikisi igid, cəsur, cəsarətli anlamlıdır). Yeri gəlmişkən, “Koroğlu”da “şahbaz” sözünün qəhrəmanla bağlı işlədilməsinə də rast gəlinir: “...Çanaqqala, Sarıqamış // İgidlərin şahbaz gördüm”. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, “Koroğlu” eposunda at və qəhrəman obrazları bir-birinə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Başqa faktlara diqqət yetirək:

Yaxşı ər yaxşı at minər,
Ortada göstərən hünər...

* * *

Qıratım köhləndi, özüm qəhrəman,
Çalaram qılıncı, düşmən mənimdi!...

Bu misralarda da at, qılınc və qəhrəman obrazlarının birlikdə təzahürü qabarıq şəkildə görünür. Bir sıra bəndlərdə isə semantik dinamikanın məhz “qılınc” obrazı ilə tamamlanmasına rast gəlinir. Konkret desək, “quduz qurd” və “durna ovlayan şahin” ifadələri qılınc obrazının poetik semantikasını qüvvətləndirir:

Qurdumuz quduzdur, dalar
Şahinimiz durna ovlar,
Daşa çalsam iki bölər,
Kəskindir qılınclarımız.

Koroğlu mərddir, mübarizdir, məğlubedilməzdir. Onun “igidliyini, dəliqanlılığını ifadə edən dəli nərası ondan ayrılmazdır (K.Əliyev). Koroğlu özünə qədərki türk ərənlərinin, türk qəhrəmanlarının ümumiləşmiş obrazı kimi çıxış edir. “Koroğlu”nu oxuduqca baş qəhrəman (Koroğlu) gözlərimiz önündə gah Atilla, gah Qazan xan, gah da Beyrək kimi canlanır...

Döyüş babamızdan miras qalıbdır,
Dağlar əlimizdən zara gəlibdir,
Məskənimiz sarb qaya olubdur,
Qaplanlar çıxırışır, pələng daşlanır.

Bu bəndin semantik yükü çox dərinidir. Burada, bir tərəfdən, qədim türkün hərbi tarixinə, qəhrəmanlıq tarixinə işarə edilibsə, digər tərəfdən də Koroğlu və onun dəlillərinin məğlubedilməzliyi obrazlı şəkildə canlandırılıb. Təqdim etdiyimiz bənddə semantik dinamikanın “Döyüş babamızdan miras qalıbdır” misrası ilə başlanmasını da təsadüfi hesab etmək olmaz. Yeri gəlmişkən, “dastan”dakı şeirlərin poetik semantikasına daha çox məhz bu prizmadan yanaşma İ.Sadıqın da diqqətindən yayınmayıb. Müəllif haqlı olaraq yazır: “Koroğlu şeirlərini sevdiren, yaddaşlarda yaşadan əsas məziyyətlərdən birincisi onların mayasının mərdlik, igidlik, qəhrəmanlıq duyğuları ilə doğrulmasıdır. Xalq həmişə öz qəhrəmanları, igidləri ilə

öyünmüş, onların şəninə qoşulmuş nəğmələri sevə-sevə oxumuşlar...” (Hoydu dəlilərim, hoydu. Bakı, 2006, səh.30).

“Koroğlu” obrazı ilə bağlı digər şeir parçalarının semantikasına nəzər saldıqda bir sıra maraqlı məqamlara rast gəlinir. Belə məqamların bir qisminə mətn semantikasi kontekstində aydınlıq gətirək:

Qıratın üstündə qılınc oynadan da, düşmənin elini dağıdan da, dilini lal edən də Koroğludur. O Koroğlu ki, igidlikdə tayı bərabəri yoxdur:

Meydana girəndə pələng pəncəli,
Dağıdar elini gəlsə, Qara xan!
Qıratın üstündə qılınc oynadar,
Lal edər dilini gəlsə, Qara xan!

Koroğlu Qara xanın təkəbbürlü olmasını, lovğalığını nəinki qəbul etmir, hətta onunla ultimativ bir dillə danışmaqdan belə çəkinmir. İlkçı statusunda çıxış edən Koroğlunun Qara xana “yekə danışma”, “Koroğlunun zərb-dəstini görməmişən”, “belini gürzlə qırar”, “dövlətini talar”, “malını aparar”, “külünü sovurar” kimi hədələyici sözlər deməsi də onun ultimativ bir dillə danışdığını sübut edir:

Mənəm deyib, yekə danışma belə,
Görməmişən zərbi-dəstini hələ,
Qaldırır başına, qırar gürz ilə,
Belini yəqin bil, gəlsə, Qara xan!

Talar dövlətini, aparar malın,
Dağıdar varını, yaşılın-alın,

Yıxar evin, yaman eləyər halın,
Sovdurar külünü gəlsə, Qara xan!

Koroğlunun igidliyi, cəsurluğu və sözü bütövlüyünü əks etdirən parçalar kifayət qədərdir. Bu tip parçaları N.Cəfərov düzgün olaraq belə səciyyələndirir: “Koroğlunun mükəmməl bir obraz kimi işarələndiyi əsas semantika, yəqin ki, mərdlik, kişilikdir...” (Eposdan kitaba. Bakı, 1999, səh.142):

Qoç quzudan quzu törər qoç olar,
Qoç igiddən qoçaq olar, sultanım!
Mərd igidlər dava günü şad olar,
Müxənnətlər naçaq olar, sultanım!

Canım qurban mərd igidin özünə,
Mərdi ölsə, əlin vurmaz dizinə,
Fürsət düşsə düşmənin gözünə,
Burma-burma bıçaq olar, sultanım!

Bu bəndlərdə obrazlılığı reallaşdıran vasitələr təkcə rəngarəngliyinə yox, həm də bir-birilə zəncirvari şəkildə bağlanmasına görə fərqlənir: “q” samitinin daxili və xarici alliterasiyası: qoç – quzu – quzu – qoç – qoç – qoçaq; “m” samitinin alliterasiyası: mərd – müxənnət; “b” samitinin alliterasiyası: burma - burma – bıçaq; rədif kimi işlənmiş “sultanım” titulu; qoçaq, naçaq və bıçaq sözlərinin zəngin qafiyələr kimi çıxış etməsi; qoç, qoçaq, igid və mərd sözlərinin eyni semantik şaxəyə daxil olması, daha doğrusu, sinonim sözlər kimi çıxış etməsi, deyimlərdən ibarət sintaktik paralelizm, antitezalar (mərd – müxənnət;

şad olar – naçaq olar) və digər poetik kateqoriyaların sintez şəkildə təzahürü də dediklərimizi arqumentləşdirir.

Yuxarıdakı bəndlərin ümumi semantik yükü digər parçalar üçün də səciyyəvidir. Hətta elə bəndlərə təsadüf olunur ki, sanki igidlik nədir sualını cavablandırmaq üçün düzülüb-qoşulub. Koroğlu dəliləri məhz bu cür şeirlərlə silahlandıqları üçün yenilməzdir:

Bir igidlik nişanəsi
Şanında gərək igidin.
Çəkməyə özgədən minnət
Canında gərək igidin.

İgid gərək xanlar xanı,
Vura qılıc, tökə qanı,
Həzəran işi qalxanı
Qolunda gərək igidin.

Dəliləri yola salan Koroğlu onları təlimatlandırır, baş verən biləcək təhlükənin qarşısını əvvəlcədən almağa çalışır:

Eyvaz, atı yaxşı saxla,
Döşdü Bayazid yolları.
Yollar ayrıcını yoxla,
Beşdi Bayazid yolları.

Döyüşü təşkil edən, dəlilərinin hərəkət trayektoriyasını cızan Koroğlu həm də mahir bir sərkərdə statusunda çıxış edir:

!

Dəlilərim, səf-səf durun!
Su üzündə cələ quran!
Bu abdalın boynun vurun!
Dönsün meydan qana indi...

* * *

Hoydu, dəlilərim, hoydu,
Yeriyin meydan üstünə
Havadakı şahin kimi
Tökülün al qan üstünə!

Qoyun bədöylər kişnəsin,
Misri qılınclar işləsin,
Kimi tənab qılınclasın,
Kiminiz düşman üstünə.

Koroğlu çəkər haşanı,
Bəylər edər tamaşanı,
Mən özüm Aslan paşanı.
Hərəniz bir xan üstünə.

Dəliləri döyüşə çağırən, onların hər birini xüsusi olaraq təlimatlandıran “Mən özüm Aslan paşanı // Hərəniz bir xan üstünə” – deyərək hayqıran, nərə çəkən Koroğlunun qeyri-adi gücü qarşısında düşmən olduqca zəif görünür. Bütün bu cəhətlərin yuxarıdakı bəndlərdə obrazlı şəkildə ifadə olunması aydın şəkildə görünür. Burada alliterasiyaların, zəngin qafiyələrin, sintaktik paralelizmlərin, frazeoloji vahidlərin, təşbehlərin, ən əsası isə “rəddül ibtida ələl əcüz”ün (eyni sözün misranın həm

əvvəlində, həm də sonunda işlənməsi) rolunu xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir. Bir həqiqəti də vurğulayaq: həmin şeirdəki “Hoydu, dəlilərim, hoydu” misrası ilə poetik semantika qüvvətləndirilib ki, bu da rəddül ibtida ələl əcüzdən istifadə nəticəsində reallaşmış. Misra daxilində “dəlilərim” xitabından əvvəl və sonra işlənmiş “hoydu” sözü nəinki həmin misranın, hətta bütövlükdə həmin şeirin nüvəsini, məntiqi əsasını təşkil edir. Bu da səbəbsiz deyil. Belə ki, “hələ qədim türklər döyüşə girərkən bərkədən qışqırır, hay-küy salar, düşməni qorxudardılar, bu ənənə monqol-tatar qoşununda da davam edirdi (təxminən “ura” çəkmək şəklində), XVI əsrdən sonra özünü düşmən qoşununa vuran igidin nəərə çəkməsi (Hoy! Hoy! Hoy!...Haa! Hahaa!... Hey! Hey! Heey!... və s..) barədə müxtəlif mənbələrdə geniş bəhs olunur – Koroğlunun nəyəsi isə daha dəhşətlidir, Allah vergisidir” (N.Cəfərov. Eposdan kitaba. Bakı, 1999, səh.167). “Hoydu, dəlilərim, hoydu” misrasındakı “hoydu” sözünə də məhz bu prizmadan yanaşmaq lazımdır. Bu sözlə bağlı digər cəhətləri isə belə ümumiləşdirmək olar: “hoydu” sözünün “hoy” hissəsi kök morfemidir, “-du” hissəsi isə -dır⁴ xəbərlilik şəkilçisinin tələffüz formasıdır; “mütəşəkkil kömək, dada, imdada çatmaq” anlamlı “hoy” sözü “Koroğlu”nun dilində “hoy” və “hoylar” şəklində də işlənmişdir: “Hay deyəndə haylarım var // Hoy deyəndə hoylarım var”.

Koroğlunun dilindən verilmiş bir sıra şeirlərdə həm Koroğlunun, həm də Dəmirçioğlunun igidliyi, mərdliyi ifadə olunur:

Çənlibel dediyin dağlar damanı,
Müxənnətlər gəlsə, çəkər amanı,

Başında nişanə aldın almanı,
Qorxutmadı hədəf, nişana səni.

Namərdləri oylaqlarından köçürtdüm,
Yağı düşmanlara zəhər içirtdim,
Üzük halqasından qırx ox keçirtdim,
Tərpənən görmədim bir yana səni.

Qırpınmadı gözü, qaçmadı rəngin,
Aləmə yayılar savaşı, cəngin,
Allam xəracını Hindin, Firəngin,
Göndərrəm İrana, Turana səni...

Beş bənddən ibarət bu qoşmanın semantikasını ilə bağlı bunları söyləmək olar: Koroğlu Dəmirçioğlunun başına qoyduğu almanı, daha doğrusu, almanın saplaq tərəfinə taxdığı üzüyü hədəfə alır, almaya qırx ox ataraq hamısını bir-bir üzüyün halqasından keçirir. Amma Dəmirçioğlu yerindən tərpənmir, nə gözü, nə də rəngi qaçır. Əksinə, qorxmadığını, çəkinmədiyini nümayiş etdirir. Deməli, bu müstəvidə Koroğlu sağa-sola qoşa yay çəkən mahir oxçu statusundadırsa, Dəmirçioğlu da meydanda şəstlə dayanan, dəlilərlə içində bəlli bir igiddir. Bu mənada Koroğlunun ona “Göndərrəm İrana, Turana səni” – deməsi olduqca təbii qarşılır.

“Dəlilərlə içində bəlli bir igidsən” misrası ilə başlanan həmin qoşmada obrazlılıq yaradan vasitələrin ümumi mənzərəsi isə belədir: “a”-nın assonansı: almanı, aldım, almanı; “d”-nin alliterasiyası: dediyim, dağlar, damanı; zəngin qafiyələr: damanı-amanı-almanı; qurulsun-durulsun-vurulsun; qafiyələnmədə toponimik vahidlərin

iştirakı: cəngin – Firəngin; -in⁴ mənsubiyyət şəkilçili sözlərin ardıcıl sıralanması: gözün, rəngin, savaşı, cəngin...; frazeoloji vahidlər: rəngi qaçmaq, kefi durulmaq...; epitet: alıcı tərən; inversiya: Göndərrəm İrana, Turana səni; Qorxutmadı hədəf, nişana səni...

Yuxarıdakı qoşma assosiativ olaraq başqa detalları da vurğulamağa imkan verir. Faktə diqqət yetirək: “Üzük halqasından qırx ox keçirtdim” – deyən Koroğlu tək cə qılinc siyirən, qalxan çəkən yox, həm də oxqabından səksən oxu boşaldan igidi yüksək dəyərləndirir:

İgid gərək tipə verə arxanı,
Ağası önüncə sala qovğanı,
Siyirə qılincı, çəkə qalxanı,
Səksən oxu sadağından boşana.

Bu bənddəki semantik dinamikanın məhz “Səksən oxu sadağından boşana” misrası ilə tamamlanması da yuxarıda irəli sürdüyümüz tezisi qüvvətləndirir.

“Su səhəngi suda sınar” deyimi ilə silahlanmış Koroğlunun dilində “meydanda tək mənəm”, “boyun əymənəm”, “savaşıdan dönmənəm” kimi ifadələrin işlənməsi heç də təsadüfi deyil. Çünki Koroğlu, eyni zamanda onun silahdaşları “səhra qurdu”dur, qurdları quduzdur, şahinləri durna ovlayandır, qılıncları daşı belə iki yerə böləndir:

Bəylər, biz səhra qurduyuq,
Quzu qapmaq işimiz.
Qağan aslanlar yatağı,
Sərp qayadır daşlarımız.

Qurdumuz, quduzdur, dalar,
Şahinimiz durna ovlar,
Daşa çalsam iki bölər,
Kəskindir qılınclarımız.

Birinci bəndin ümumi semantik yükünə mifoloji nəzəriyyələr prizmasından yanaşan Ə.Əsgər yazır: “Dəstan qəhrəmanlarının soyu kimi təqdim olunur: “Bəylər, biz səhra qurduyuq // Quzu tapmaq adətımız” (bu misradakı ikinci söz gürcü əlifbası ilə yazılmış əlyazmada “tapmaq” yox, “qapmaq” şəklindədir – Ə.T.). Axırncı fikir nə alim, nə ideoloq, nə də siyasətçi tərəfindən deyilib. Bu fikri türk şərəfinin, mənliliyinin əzəli və əbədi müdafiəçisi Koroğlu (mübarək boz qurd) Turan adlı böyük vətənin coğrafi səciyyəsinə də işarə etməklə milli aristokratiyaya müraciətlə demişdi: Bəylər, biz səhra qurduyuq!” (Türk savaşı sənəti. Bakı, 1996, səh.20). Burada onu da vurğulamaq lazım gəlir ki, Koroğlunun dilindən verilmiş digər şeirlərdə türkün coğrafi koordinatları bir az da konkretləşdirilir: “Bu ətrafda bütün hər yan mənimdi!.. Gündoğandan ta günbatan mənimdi!”

Koroğlunun igidliyi “Bolu, mən sənin, mən sənin” gəraylısında son dərəcə obrazlı şəkildə canlandırılıb. Hətta bu gəraylının poetik siqləti elədir ki, nümunə kimi bütün bəndləri təqdim etmək lazım gəlir:

Qollarını bağladaram,
Bolu, mən sənin, mən sənin,
Anacığını ağladaram,
Bolu, mən sənin, mən sənin.

Gözlərinə kül qoyaram,
Ovcuna pul qoyaram.
Nişanlıni dul qoyaram,
Bolu, mən sənini, mən sənini.

Mərd igidlərin gözüyəm,
Dəlilərin əziziyəm,
Bəbir oğlunun özüyəm,
Bolu, mən sənini, mən sənini.

Qızıb sinənə çökərəm,
Əlif qəddini bükərəm,
Üstünə alov tökərəm,
Bolu, mən sənini, mən sənini.

Koroğluyam, iş bitirəm,
Səni dünyadan itirəm,
Başını bədənəndən götürəm,
Bolu, mən sənini, mən sənini.

Bəri başdan deyək ki, bu gəraylıdakı axıcılıq, dərin lirizm İ.Sadıqın diqqətindən yayınmayıb. Müəllif ikinci bəndin poetik çəkisi barədə yazır: “Bu bənddə bütün sözlərin gəlişi gözəldi (gözəldir – Ə.T.), hamısı bulaq suyu kimi axıb gəlir, ancaq bir dənə də söz xətrinə deyilmiş gəlişi gözəl söz yoxdu (yoxdur – Ə.T.)” (Ocaq sönər daş inildər. Hoydu, dəlilərim, hoydu. Bakı, 2006, səh.29).

Yuxarıdakı gəraylının sintaktik mühiti, semantik yükü göz önündə olduğu üçün əlavə şərh verməyi gərəkli hesab etmirik. Obrazlılıq yaratmada iştirak etmiş poetik

kateqoriyalar barədə isə bunları söyləmək olar: “a”-nın assonansı: anacıq, ağlatmaq...; “b”-nin alliterasiyası: baş, bədən, Bolu...; şeirdə ahəngdarlığın yaradılması, eləcə də poetik semantikanın qüvvətləndirilməsi daha çox assonans və alliterasiya ilə deyil, “Bolu, mən sənini, mən sənini” misrasının təkrarı ilə reallaşdırılıb (altı dəfə təkrarlanıb): sintaktik paralelizm qabarıq şəkildə görünür: Gözlərinə kül qoyaram // Ovcuna pul qoyaram...; frazeoloji vahidlər silsiləsi: qollarını bağlatmaq, anasını ağlatmaq, gözlərinə kül qoymaq, ovcuna pul qoymaq... əlif qəddini bükmək, üstünə alov tökmək... Bu, sonuncu bənddə qabarıqlığı ilə müşahidə olunur. Belə ki, dörd misradan üçündə fəli xəbər məhz fəli frazeoloji vahidlə ifadə olunub: iş bitirmək, dünyadan itirmək, başı bədənəndən götürmək. Heç şübhəsiz ki, bu sistemə frazeoloji vahidlərin sonuncu komponentlərinin qafiyələnməsi (bağladaram - ağladaram; bitirəm – itirəm...); eyni qrammatik şəkli morfemlərinin ardıcıl olaraq işlənməsi (-ar², -ır⁴, -am²) kimi məsələlər də daxil edilə bilər.

Dastanın nəsr və nəzm hissələri arasındakı keçidlər, əsasən, bu cürdür: “Koroğlu sazı basdı döşünə. Başladı, görək nə dedi.”; “...bağrına basdı. Dedi.”; “...sazı çiyindən aşırıb döşünə basdı, dedi.”; “...üçtelli sazı sinəsinə basdı, dedi: “...Bəzən isə keçidlərdə belə bir cümləyə təsadüf olunur: “Saz əvəzində misri qılıncı çəkib dedi:

Yığılsa məxluqat, qurulsa məhşər,
İsrafil surunu çala, qoymaram,
Çəkərəm qılıncı, girərəm meydana,
Uçurdaram, burada qala qoymaram”.

Misri qılıncın sazın əvəzedicisi kimi təqdimi, heç şübhəsiz ki, dastandakı qəhrəmanlıq semantikasını, Koroğlunun qeyri-adiliyini qabartmağa xidmət edir. Koroğlunun dilindən verilmiş “Bir at, bir qılıncım qardaşım, dağlar” misrasının ümumi semantik yükü də dediklərimizi sübut edir.

Amma bu da var ki, dastanda “saz”dan bir silah kimi, deyək ki, “qılınc” kimi istifadənin təsvirinə də rast gəlinir: “...Elə bircə onu bildi ki, sazı qalxdı göyə. Nə ki gücü var, elə çaldı ustanın tərəsinə ki, saz da parça-parça oldu, ustan ın başı da...”. Heç şübhəsiz ki, bu cür parçalar saz müqəddəsliyini yox, real hadisələri, uyğun sintaktik mühiti əks etdirir.

Aşıq Cünun Koroğlunun ən böyük təbliğatçısıdır. O, hər yerdə Koroğlunun igidliyindən danışır. Aşıq Cünuna görə, Çənlibeldə daşdan qala quran da, düşmənlərə meydan oxuyan da Koroğludur. O Koroğlu ki, düşmənin üstünü quş tək aldırır, aslanlar dışından ov saldırır, şahların üstünə yeddi min yeddi yüz dəli ilə getsə də, döyüş zamanı qabaqda tək durur:

Düşmanın üstünü quş tək aldırın,
Aslanlar dışından ovlar saldıran,
Xaqanlar başına şeşpər çaldırın,
Qulac qolları buran qoç Koroğludur.

Cünun, əylənibdir ərlər qarşında,
Alaylar boşlanır tər savaşında,
Yeddi min yeddi yüz dəli başında,
Şahlar üstə varan qoç Koroğludur.

Koroğlunun dilindən verilmiş bəzi şeirlərdə (“Koroğlunun qocalığı” qolunda) zamanədən şikayət, bədbin əhvali-ruhiyyə ifadə olunur: “Titrəyir əllərim, tor görür gözüm // Mənmi qocalmışam, ya zamanəmi?..”. Amma Koroğlu özündə güc taparaq bu cür sarsıntılı anlardan, psixoloji gərginliklərdən də qurtarmağı bacarır, yenə də dəlilərini səfərbər edərək coşdurur, yenə də bir dəli nəbə çəkərək düşməni lərzəyə salır:

Siz inanın göhərkana!
Hərəniz dönün aslana!
Basılmayın bəd düşmana,
Qoyun ölən mənim olsun!

* * *

Mərd dayanar, namərd qaçar,
Meydan gumbur - gumburlanı...
Dəlilərim meydan açar,
Düşman gumbur-gumburlanı...

Dəli nəbəli Koroğlu cəsurluğu, igidliyi, eyni zamanda igidi dəyərləndirməyi bacaran bir obrazdır. Bu, özünü “Giziroğlu Mustafa bəy” gəraylısında açıq-aydın şəkildə göstərir. Koroğluya görə, anadan oğul doğulan da, bu dünyaya tək gələn də, nizəsinin ucu qanlı, dəliləri dəmir donlu olan da, hay deyəndə haya, huy deyəndə huya basan da adlı-sanlı Giziroğlu Mustafa bəydir. O Mustafa bəy ki, şeşpərinin ucu haçadır, Alapaçası Qıratın qaçmasına aman vermir. O Mustafa bəy ki, Koroğlunu çaya

basıb. Həm də o Mustafa bəy ki, Koroğlu onunla doğmaca qardaş olmadığı üçün heyıfsilənir:

Anadan oğul doğubdu,
Giziroğlu Mustafa bəy.
Bu dünyaya tək gəlibdi,
Giziroğlu Mustafa bəy.

Nizəsinin ucu qanlı,
Dəliləri dəmir donlu,
Bir igiddi adlı-sanlı,
Giziroğlu Mustafa bəy.

Bir atı var Alapaça,
Aman vermir Qırat qaça,
Şeşpərinin ucu haça,
Giziroğlu Mustafa bəy.

Bir atadan kaş olaydıq,
Bir-birindən xoş olaydıq,
Doğmaca qardaş olaydıq,
Giziroğlu Mustafa bəy.

Hay deyəndə haya basar,
Huy deyəndə huya basar,
Koroğlunu çaya basar,
Giziroğlu Mustafa bəy.

Beş bənddən ibarət bu gəraylıda emosionallıq və ekspressivlik yaradan vasitələrin rəngarəngliyinə nəzər salaq: “a”-nın assonansı: atı, Alapaça, aman; “d”-nın

alliterasiyası: dəli, dəmir, don; “b”-nin alliterasiyası: bir, bir-birindən; zəngin qafiyələr: qanlı-sanlı...; zoonimin son hecasının qafiyələnmədə iştirakı: Alapaça –qaça – haça; “oğul” sözünün assosiativliyi ilə reallaşmış alliterativ tipli daxili qafiyələnmə: oğul – doğulubdu – Giziroğlu; eyni misranın təkrarı: Giziroğlu Mustafa bəy (altı dəfə təkrarlanıb); sintaktik paralellizm: Hay deyəndə haya basar//Huy deyəndə huya basar...; frazeoloji vahidlər: aman vermək, haya basmaq, huya basmaq... Məhz bu cür vasitələrə görə “Giziroğlu Mustafa bəy” misrası ilə başlanan gəraylı bu gün də öz tərəvətini itirməyib, bu gün də saz üstündə oxunur, bu gün də musiqi mədəniyyətimizin bəzəyidir.

“Koroğlu” eposundakı şeir parçalarında digər qəhrəmanların igidliyi, mərdliyi və cəsurluğunun canlandırılmasına da təsadüf olunur. Məsələn:

Tüpdəğdının igidliyi. O dada yetişən, əri mura-dına çatdıran, düşmən qanını axıdan, zindanlar dağıdan bir igid kimi təqdim olunur:

Ağca Qumuz şığıtmağa,
Düşman qanın axıtmağa,
Zindanları dağıtmağa,
Yetişdik, budu yetişdik.

Burada Tüpdəğdın antroponiminin etimologiyası ilə bağlı Ə.Əsgərin bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: “Ağır silahlanmış süvarilərin hücumu ilə düşmənin mərkəz (tüp) hissələrini yarmaq, onları iki hissəyə bölüb darmadağın etmək də türk savaş üslubunun tərkib hissələrindən idi. Bu ənənə də bütöv orta əsrlər boyu

davam etmişdir. Görünür, elə buna görə Koroğlunun sevimli dəlilərindən biri Tüpdəğidən adlandırılır”. (Türk savaşı sənəti. Bakı, 1996, səh.132). Müəllifin bir ehtimal kimi irəli sürdüyü bu fikirlər “Koroğlu”dakı şeir parçalarında dəqiqliklə ifadə olunub: “...Qoşunlar talayıb, tüplər dağıdan // Şəhərlər üst-üstə talayan mənəm”. “Tüpdəğidən” antroponimi bu misralardakı “tüplər dağıdan” feli birləşməsindən yalnız ellipsisə uğramış –lər şəkilçi morfeminə görə fərqlənir. Bu isə bir daha sübut edir ki, Tüpdəğidən antroponimi “tüplər dağıdan” birləşməsinin inkişafı əsasında yaranıb. Konkret desək, igidlik məzmunlu birləşmə semantikasına görə antroponimik vahidə transformasiya olunub.

Dəmirçioğlunun igidliyi. Dastandakı şeir parçalarında Dəmirçioğlunun mərdliyi kifayət qədər canlandırılıb. Amma bu cəhət onun dilindən verilmiş şeir parçasında, xüsusən də Cəfər paşaya ünvanlanmış şeirdə daha qabarıq şəkildə görünür: Dəmirçioğlu qulac qollar gərən, meydana hünər göstərən, şəhərlər talayan bir igiddir (əvvəlki səhifələrə bax: Koroğlu onun igidliyini yüksək dəyər-ləndirir):

Şəhərlərini talayan,
Yurdunda ocaq qalayan,
Özü öz qanın yalayan
Dəmirçioğlu mənəm, mən!

Eyvazın igidliyi. Zahirən, olduqca gözəl olan, hətta Yusifi-Kənana bənzədilən Eyvaz həm də qorxubilməz bir igiddir. Eyvazın “Koroğlunu qızıl qana boyaram... Koroğlunu özüm tutub boğaram” – deyərək ultimativ bir

dillə danışması da onun cəsur, hünərli bir igid olduğunu göstərir:

Düşman gözün oyum-oyum oyaram,
Mənsur kimi dərisini soyaram
Koroğlunu qızıl qana boyaram
Aşıq, bizə Təkə - Türkman deyərlər.

Türkmanların say-seçməsin yığaram,
Bulut olub Çənlibelə yağaram,
Koroğlunu özüm tutub boğaram,
Aşıq, bizə Təkə-Türkman deyərlər.

Hər iki bənd gözəl səslənir, yüksək estetik dəyərə malikdir. Bu isə bir sıra poetik kateqoriyalarla reallaşdırılıb. Bəndlərdəki leksik-morfoloji təkrar (oyum-oyum oyaram), misra təkrarı (Aşıq, bizə Təkə-Türkman deyərlər), zəngin qafiyələr (oyaram-soyaram, boyaram...), frazeoloji vahidlər (gözünü oymaq, qızıl qana boyamaq...), təşbeh (bulud olub yağmaq) və s. vasitələr dediklərimizi müxtəlif prizmalardan təsdiq edir. Burada bir detala da aydınlıq gətirmək lazım gəlir: M.H.Təhmasib “Mənsur kimi dərisini soyaram” misrası barədə yazır: “Həllac Mənsur X əsrdə yaşamış sufilərdəndir. Lakin onun dərisi soyulmamış, dara çəkilmişdir. Aşıq bunu məşhur Nəsimi faciəsi ilə qarışdırmışdır” (Azərbaycan dastanları. IV cild, Bakı, 1969, səh.418). Müəllif haqlıdır. Amma burada qafiyələnməni, eyni zamanda semantika baxımından oxşarlığı da inkar etmək olmaz.

Qəssab Alının igidliyi. Bu cəhət onun dilindən Koroğluya ünvanlanmış şeirdə aydın şəkildə görünür.

Qəssab Alı qılınc çalan, baş kəsən, düşməndən qisas ala
bilən bir igid statusunda çıxış edir:

Qəssab Alı qılınc çalar,
Düşmandan qisasın alar,
Başın gedər, leşin qalar,
Vermərəm Eyvazı sənə.

Kürdoğlunun igidliyi. Onun nəyə çəkməsi, dəliləri
qol-qola bağlaması, düşməyə qan ağlatması, gözüqanlı,
biləyi qüvvətli bir igid olması dilindən verilmiş bir sıra
şeir parçalarında müşahidə olunur:

Anadan olandan çox mərd olmuşam,
Şirin ləhcəliyəm, xoş nişanlıyam.
Meydanda düşməyə qanlar ağladan,
Biləyi qüvvətli, gözü qanlıyam.

Giziroğlu Mustafa bəyin igidliyi. Qeyd etdiyimiz
kimi, Koroğlunun dilindən verilmiş “Giziroğlu Mustafa
bəy” gəraylısında Mustafa bəyin igidliyi olduqca təbii
şəkildə canlandırılıb (əvvəlki səhifələrə bax). Onun
dilindən verilmiş şeirlərdə də igidlik, mərdlik, kişilik
semantikasi özünü qabarıq şəkildə göstərir. Burada Kor-
oğluya düşmən olan Mustafa bəyin dəliləri azad etməyə
getməsi, həm də “Mən qoymayacağam, o, dəliləri öldür-
sün” (o dedikdə Aslan paşa nəzərdə tutulur – Ə.T.)
hökmünü verməsi onu istisnasız olaraq əsl türk kişisi kimi
xarakterizə etməyə imkan verir:

Bilirsənmi halım necə?
İllər dönə mənə gecə.
Yeddi boynu bir qılınca,
Mərəndi tək biçən gəlsin.

Hanı bu bağçanın gülü?
Oxumur şeyda bülbülü,
Koroğlu, üç əsir dəli,
Şirin candan keçən gəlsin!

İsabalının igidliyi. İsabalının dilindən verilmiş
“Verin Koroğludan mənə bir xəbər!” qoşmasında onun
igidliyi, cəsurluğu poetik şəkildə ifadə olunub. Qoşmanın
ümumi semantik yükündən bəlli olur ki, İsabalı düşmə-
ləri daşa bağlayan, müxənnəti öz qanına bulayan, qılınc
çəkib ölkələr talayan bir igiddir.”Verin Koroğludan mənə
bir xəbər!” misrası da onun igidliyini, kişiliyini
işarələndirir:

Mən ac qurdam, qənim üstə ularam,
Müxənnəti öz qanına bularam,
Qılınc çəkib ölkəmizi talaram,
Verin Koroğludan mənə bir xəbər!..

Olan yoxdu mənim dərdimdən halı,
Heç başımdan getməz onun xəyalı,
Koroğluya qurban qoç İsabalı,
Verin Koroğludan mənə bir xəbər!..

İgidlik semantikalı şeirlər bir həqiqəti də real-
laşdırır: Koroğlunun dəlisi meydanda ya ölməli, ya da
yaralanmalıdır :

Koroğlum bunu bilməsə,
Xanıman tərkin etməsə,
İgid meydanda ölməsə,
Yarasız qalsa, ar olur.

“İgidlik, mərdlik, mübarizlik” başlığı altında təhlilə cəlb etdiyimiz şeir parçalarında sintaktik mühitlə bağlı olaraq bir sıra söz və ifadələrin üstün mövqedə çıxış etməsi, intensivliyi müşahidə olunur: misri qılınc, əlif qəddini bükmək, qançırğadan qanlı başlar asmaq” (qançırğa – yəhərin arxa tərəfində olan qayış bağlar), yağı düşman... Bu sistemə tərkibində “qan” sözü işlənmiş ifadələri də daxil etmək olar. Belə vahidlərin ümumi mənzərəsi daha aydın görünsün, - deyə onların hər birini mətn daxilində təqdim etməyi gərəkli hesab edirik:

qan qana qarışmaq – Qan qarışsın qana indi
qan uddurmaq – Qan uddurram indi sənə
al qan üstünə tökülmək – Tökülün al qan üstünə
qanını ovucla içmək – Ovucnan düşman qanından

//Doldurub içdiyin varmı?

qançırğadan qanlı başlar asmaq – Qançırğadan
qanlı başlar asılar

qana susamaq – Susayaram qana, Nigar
qan ağlatmaq - Meydanda düşmana qanlar ağladan
gözü qanlı – Biləyi qüvvətli, gözü qanlıyam
qəlbi qan olmaq – Eyvazsız qəlbim qan olar
qanlı yağı – Yol al burdan, qanlı yağı
şərbət tək qanına yalanmaq – Şərbət tək qanına

yalanmaq gərək!

qan içmək – Koroğlu içəndə düşman qanını

gözündən qan yaş tökmək – Gözündən qan yaş
tökərəm

qan olmaq – Haq yar olsa, qan alıyam
gözündən qan axmaq – Geyim gözündən qan axan
qan tökmək – Misri qılınc vurub, qızıl qan tökmək
qan yerimək – Kəllələr kəsilə, qanlar yeriyə
al qan içində qılınc oynamaq – Misri qılınc oynar al
qan içində

qan dəryasında çalxalanmaq – Çalxalanır qan
dəryasında

qanını qanlara qatmaq – Qanım qanlara qataram
su yerinə qızıl qanlar axıtmaq – Su yerinə qızıl
qanlar axdırar...

Yuxarıdakı ifadələrə dastan poetikası, eyni zamanda tarixi-lingvistik baxımından yanaşma aşağıdakıları söyləməyə imkan verir:

– bu ifadələrin hər biri Azərbaycan dilinin zənginlik göstəriciləri kimi çıxış edir, Azərbaycan dilinin poeziya dili olduğu bu tip ifadələrdə açıq-aydın şəkildə görünür;

– ifadələrin əksəriyyəti igidlik, mərdlik məzmunudur. Bu sistemdə kədər mənasını ifadə edən “qəlbi qan olmaq”, yaxud “qovuşmaq” anlamlı “qanını qanlara qatmaq” tipli ifadələr yox dərəcəsinədir;

– bir sıra misralar yalnız frazeoloji vahidlər əsasında yaradılıb: Qanım qanlara qataram (qanını qanlara qatmaq); Çalxalanır qan dəryasında (qan dəryasında çalxalanmaq)..

– bəzi ifadələr müasir ədəbi dilimiz üçün arxaismdir: qançırğadan qanlı başlar asmaq, qanlı yağı, şərbət tək qanına yalanmaq...;

– ifadələrin tərkibində intensivliyi ilə fərqlənən qırmızı anlamlı “qızıl” sözü müasir ədəbi dilimizdə işlənməsə də, şivə səviyyəsində mühafizə olunur;

– bəzi ifadələr inversiya ilə işlənmişdir ki, bu da obrazlılığı qüvvətləndirməyə xidmət edir: qan dəryasında çalxalanmaq – Çalxalanır qan dəryasında...

“Koroğlu” eposundakı şeir parçaları üçün igidlik semantikasının xarakterik olması öz təsdiqini həm də yuxarıdakı çoxsaylı ifadələr kontekstində tapır ki, bu da təsadüfi deyil. Çünki “qəhrəmanlıq dastanları yalnız xalqın təfəkkür tərzinin, düşüncə sisteminin və yaradıcılıq imkanlarının inikası deyil, həmçinin bundan daha artıq dərəcədə xalqın, etnosun fiziki gücünün nümayişidir. Həyatda görə bilmədiklərini, bəzən də görmək istədiklərini, epos dili ilə nəql etmək keçmişi və gələcəyi bu gün ətrafında birləşdirmək deməkdir” (K.Əliyev. Eposun poetikası. “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”. Bakı, 2011, səh.149). Koroğlu, Dəmirçioğlu, İsabalı kimi obrazlarla bağlı təqdim etdiyimiz igidlik məzmunlu şeirlər də müəllifin fikirlərinin düzgün olduğunu göstərir.

VƏTƏN SEVGİSİ

İgidlik, mərdlik və mübarizlik məzmunlu şeirlərin hər biri, əslində, həm də “Vətən sevgisi”ni, “Yurd sevgisi”ni əks etdirən şeirlərdir. Konkret desək, Koroğlu dəliləri, türk ərənləri məhz Vətən torpağına görə igidlik, mərdlik göstərərək ölməyi hər şeydən uca tutublar. Bu mənada “Koroğlu” eposundakı qəhrəmanlıq semantikalı şeirləri “Yurd sevgimiz” başlığı altında təhlilə cəlb etmiş K.Vəliyev haqlıdır. Müəllif bu tipli şeirlər barədə yazır: “Acığından qan beyninə vurmuş, gözləri qıpqırmızı qızarmış qoç Koroğlu yağı azğınlığından qəzəblənibən dodaqlarını gəmirən, bığlarını çeynəyən dəlilərini belə haylamadımı:

Dəlilərim, bu gün dava günüdür,
Müxənnət ölkəsi talanmaq gərək!
Qoç iyidlər yarasından bəllidir,
Şərbəttək qanını yalamaq gərək!

Ozanlar bir əlində saz, bir əlində qılınc qoşunun önündə getmiş, sazlarıyla, sözləriylə ürəkləri coşdurmuşdu...” (Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, 1988, səh.77). Amma bunu da inkar etmək olmaz ki, “Koroğlu”dakı şeirlərin bir hissəsində Vətənə məhəbbət, yurd sevgisi daha qabarıq şəkildə görünür. Bəri başdan qeyd edək ki, dastanda “qılınc” igidliyi simvollaşdırdığı kimi, “Çənlibel” toponimik vahidi də Vətənimizi – o taylı bu taylı Azərbaycanımızı simvollaşdırır. Çənlibel toponimi dastanın təkcə nəsr yox, həm də şeir dilində intensivliyi ilə

diqqəti cəlb edir: Səni Koroğlunun Çənlibelinə//Aparmasa, əcəm getməz bu yerdən...; Qardı Çənlibelin başı//Varaq, a qəssabın oğlu!...; Çənlidən xəbər gətirdim // Qardaş, dur gedək, dur gedək...; Dönüb boynundan aşdığım // Çənlibellər yerindəmi?... Bu şeirlərin hər birində Vətənin böyüklüyü və müqəddəsliyi poetik şəkildə ifadə olunub. Burada o da vurğulana bilər ki, “Koroğlu”nu düzüb-qoşanlar “Çənlibel” toponiminin etimologiyasını obrazlı şəkildə canlandırmağı da unutmayıb:

“Alı kişi soruşdu:

– Oğlum, bura necə yerdir?

Rövşən dedi:

– Ata, bura bir tərəfi sıldırım qayalıq, çənli, çiskinli bir dağ belidir.

Alı kişi soruşdu:

– Oğul, bax gör, bu bel ki deyirsən, bunun hər tərəfində bir uca qaya görünür ki?

Rövşən dedi:

– Ata, görünür. Biri sağında, biri də solunda. Özü də başları qardır.

Alı dedi:

– Oğul, mənim axtardığım, yer elə buradır. Mən buranı çox yaxşı tanıyıram. Cavan vaxtlarda burada çox at oynatmışam, çox ceyranlara ox atmışam, çox cüyürlər ovlamışam...”. Bu parçada “çənli” sifəti və “dağ bel” birləşməsinin “Çənlibel” toponiminin apelyativi funksiyasında çıxış etməsi açıq-aydın şəkildə görünür. Ən maraqlısı isə budur ki, türkologiyada “Çənlibel”in etimologiyasına dair verilmiş izahlarla yuxarıdakı parçanın ümumi semantik yükü üst-üstə düşür...

Koroğlu at oynatdığı, qılınc çaldığı yerlərin hamısının özünə (əslində, mənsub olduğu xalqa) məxsus olmasından fəxrlə danışır. Onun dilindən verilmiş “Gündoğandan ta günbatan mənimdi!” misrasını da təsadüfi hesab etmək olmaz:

Meydana girəndə meydan tanıyan,
Haqqın vergisinə mən də qanıyam;
Bir igidəm, igidlərin xanıyam,
Bu ətrafda bütün hər yan mənimdi!

Adımı soruşsan, bil, Rövşən olu,
Atadan, babadan cinsim Koroğlu;
Mənəm bu yerlərdə bir dəli, dolu,
Gündoğandan ta günbatan mənimdi!

Qeyd etdiyimiz kimi, Vətənə məhəbbət, yurd sevgisi dastanın nüvəsində dayanır.”Koroğlu”nun poetik-semantik strukturuna istinadən mübaliğəsiz deyirik ki, “Koroğlunun dəlisi ölər, amma yurdunu tərk etməz” hökmü bütün parametrlərinə görə realdır. Burada Dəmirçi-oğlunun dilindən verilmiş bir bəndi təqdim etməklə kifayətlənmək olar:

Osmanlı qoşunu gəlsə, qurd kimi,
Ölər əcəm oğlu, getməz bu yerdən!
Başım getsə, göydəm qalsa yurd kimi,
Ölər əcəm oğlu, getməz bu yerdən!

Bu bənddə obrazlılığı reallaşdıran vasitələr də rəngarəngdir: misra təkrarı (Ölər əcəm oğlu, getməz bu

yerdən!), paralel cümlə konstruksiyası, sintaktik paralelizm (Osmanlı qoşunu gəlsə // Başım getsə...), təşbehlərdən ibarət zəngin qafiyələr (qurd kimi – yurd kimi)...

Dəmirçioğlunun dilindən verdiyimiz yuxarıdakı şeir parçası semantikasına görə Koroğlunun dilindən verilmiş şeirlərlə səsləşir: “Sarp qayalarda yurd olmaz”, - deyən Koroğlunun dəliləri meydana qaçmaq üçün yox, ölmək üçün girir:

Bizim elin dəliləri,
Girər meydana mərd olu,
Öluncə meydandan qaçmaz,
Girəndə meydangərd olu.

Burada onu da vurğulamaq lazımdır ki, Vətənə sonsuz məhəbbəti əks etdirən “Bizim elin dəliləri” misrasındakı “bizim elin” birləşməsi “Çənlibeli” işarələndirirsə, “Çənlibel” də, öz növbəsində, Azərbaycanı simvollaşdırır. Maraqlıdır ki, Vətən sevgisi, Vətənə məhəbbət motivi “Təkə-Türkman” adının assosiativliyi ilə yaradılmış şeir parçalarında da qabarıq şəkildə görünür:

İgidlikdə vardır eldə adımız,
Aşıq, bizə Təkə-Türkman deyərlər.
Hara varsaq qabağımız qayıtmaz,
Aşıq, bizə Təkə-Türkman deyərlər.

Deyim səciyyəli “İgid olan heç ayrılmaz elindən” misrasının dastanda tez-tez təkrarlanması heç də təsadüfi deyil. Çünki Koroğlu dəlisi üçün elindən ayrı düşmək ölümə bərabərdir. Koroğlunun dəlisi yad ellərdə namərdə əsir olanda, dinə bilməyəndə, miskin vəziyyətə düşəndə,

gözləri yollarda qalanda, Vətən deyib zar-zar ağlayanda, Vətənə qürbət ellərdən boylananda Vətənin şirinliyi və böyüklüyünü sanki yenidən kəşf edir:

Tutulduq namərd əllərdə,
Gözümüz qaldı yollarda,
Ağlayım qürbət ellərdə,
Gülüm, ay mədət, ay mədət!

Vətən dərdi, Vətən həsrəti ilə çırpınma, qürbəti zindan hesab etmə semantikasi Qurbaninin şeirləri üçün də səciyyəvidir: xəstə düşüb qürbət eldə yatıram//Bir kim-sənəm yoxdu oyada məni.

Vətənə qürbət ellərdən boylanma motivi “Göydən gedən, beş durnalar” misrası ilə başlanan gəraylıda bütün çılpalığı ilə müşahidə olunur. Koroğlu canından artıq sevdii elini də (Çənlibeli), onun mərd dəlilərini, igid ərlərini də, at başı tutan şux gözəllərini, incə belli qızlarını da bir-birindən xoş olan beş durnadan soruşur:

Göydən gedən, beş durnalar,
Bizim ellər yerindəmi?
Bir-birindən xoş durnalar,
Bizim ellər yerindəmi?

.....

Hərdən işvə, qəmzə satan,
Mənimlə ixtilat qatan.
Gələndə at başı tutan,
Şux gözəllər yerindəmi?

.....

Çalxalanıb döyündüyüm,
Arxa verib söyündüyüm,
Qovğa günü öyündüyüm
Nər dəlilər yerindəmi?

“Vətən sevgisi”ni əks etdirən şeirlərdə intensivliyi müşahidə olunan söz və ifadələr, əsasən, bunlardır: yurd, bizim el(-lər), qürbət ellər və s.

AT KULTU

Koroğluşünaslıqda at kultundan kifayət qədər bəhs olunduğu üçün burada bəzi detallara münasibət bildirməklə kifayətlənmək olar. Bu da, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir:

– at qəhrəman üçün qardaşdır. Türk mifologiyası baxımından səciyyəvi olan bu motiv Koroğlunun dilindən Həməzəyə ünvanlanmış gəraylıda qabarıq şəkildə görünür:

Həməzə, atı yaxşı saxla!
At ıgıdın qardaşıdı.
Gündə muğayat olub, yoxla!
At ıgıdın qardaşıdı;

Burada təkcə onu qeyd edirik ki, Koroğlu özünə qardaş bildiyi atı yaxşı saxlamağın vacibliyini təkidli şəkildə təkcə Həməzəyə yox, həm də Eyvaza deyir. Hətta yuxarıdakı gəraylının birinci misrasının Eyvaza ünvanlanmış gəraylıda eynilə verilməsinə də təsadüf olunur:

Eyvaz, atı yaxşı saxla,
Döşdü Bayazid yolları.
Yollar ayrıcını yoxla,
Beşdi Bayazid yolları;

– at ıgıdın dayağıdır: “...Çənlibel oylağım, Qırat dayağım // At minməkdə arzumanım qalmadı”. Bu cəhət dastandakı digər şeirlərdə də özünü göstərir. Məsələn,

“Uca dağ başında yel kimi əsər” misrası ilə başlanan qoşmada Qıratın ən mühüm keyfiyyətləri canlandırılıb: o, dar gündə sahibini tək qoymayan, meydan içində düşmən saldıran, yiyəsinə dirək olan bir atdır:

Yolların tozunu göyə qaldırar,
Müxənnət üstünü birdən aldırar,
Meydanın içində düşmən saldırar,
Olar yiyəsinə dirək Qıratım;

Bu cür parçalara istinad edən N.Cəfərov Qıratın özünəməxsusluğunu, ən səciyyəvi cəhətlərini dəqiqləşdirib: “Qıratın elə xüsusiyyətləri var ki, onu nəinki başqa atlardan, Düratdan da ayırır: əvvəla, Koroğlunun ürəyindən keçənləri bilir, ikincisi, dostu düşməndən seçir, üçüncüsü, Koroğlunu heç vaxt darda qoymur...” (Eposdan kitaba. Bakı, 1999, səh.148).

– igidin (burada Koroğlunun) hərəkət trayektoriyasında iki əsas varlıq görünür ki, bunlardan da birincisi at, ikincisi qılıncdır. Hər ikisi də igidə (Koroğluya) qardaşdır: “Koroğlu der: bu dünyaya gəlmişəm // Bir at, bir qılıncım qardaşım, dağlar”;

– igidin ata olan insani münasibətləri son dərəcə obrazlı şəkildə ifadə olunub. Faktlara nəzər salaq: igid atının boynunu qucaqlayır, onun gözündən öpür: “Qoyun qucaqlayım Qıratın boynunu... Qoyun öpüm mən Qıratın gözünü; igid atı öz canından artıq sevir, at onun əzizi, ciyərparasıdır: “Mərd igidin atı candan əzizdi... İgidin atıdır ciyərparası...”; at (Qırat) igid üçün , daha dəqiqi, Koroğlu üçün o qədər doğma, o qədər əzizdir ki, onun

nəinki səksən min sərkərdəyə, səksən min ilxıya, hətta səksən min gəlinə, səksən min qıza da verilməsini istəmir:

Koroğlu dövlətin endirsin düzə,
Say götür hamısın səksən min yüzə.
Səksən min gəlinə, səksən min qıza
Səksən min ərgənə, dula da vermə!;

Amma onu da vurğulamaq lazımdır ki, dastanda semantika baxımından bu bəndlə tam əks qütbə dayanan bəndlərə də təsadüf olunur:

Koroğlu deyərlər bizə,
Müjdə xəbər olsun sizə,
Qıratı aparıb bir qıza
Satandan xəbərin varmı?

Qarşılaşdığımız bəndlərin ümumi semantik yükü belə bir fikri reallaşdırır: Koroğlu Qıratının hətta səksən min qıza da verilməsini istəmir, amma onun alma gözlü, qız birçəkli Qıratı bir qıza satılır. Deməli, dastanı düzüb-qoşan poetik siqlətli antiteza yaratmağa da nail olub. Həm də elə bir antitezanı ki dastanın poetik strukturuna, ümumi semantik yükünə görə müəyyənləşir. Ən maraqlısı isə budur ki, bu antitezanın bir qütbündə mübaliğə (Qırat=səksən min qız), digər qütbündə litota (Qırat=bir qız) dayanır. Yeri gəlmişkən, “Koroğlu”ya “Dədə Qorqud” eposundan ötürülmüş bu cür antitezalara İ.Şıxlının qədim türk eposlarına, o cümlədən “Dədə Qorqud”a və “Koroğlu”ya söykənərək yaratdığı “Dəli Kür” romanında da rast gəlinir.

– Koroğlunun dilində Qıratla bağlı semantikasına görə nisbətən mənfi anlamlı, mənfi emosiyalı “çərləmiş” sözünün işlənməsinə təsadüf olunur. Amma mətnin ümumi semantik yükü Qırat üçün deyilmiş “çərləmiş” sözündə bir yaxınlıq, doğmalığ mənasının ifadə olunduğunu göstərir:

Yatmışdım aşkara gördüm düşümü,
Əzəlidən mən bilirdim işimi,
Çəkin, yəhərləyin çərləşimi,
Tutulubdu bir Eyvazım, əldədi!

– qəhrəman (Koroğlu) darda olan atına (Qırat) görə özündən qat-qat zəifə, gücsüzə (Həmzəyə) hətta yalvarmağı belə özünə ar bilmir. Konkret desək, düşməninə qan udduran, dəli nərəli Koroğlu Qıratına görə Keçəl Həmzəyə sanki uşaq kimi yalvarır, ona canım Həmzə, “gözüm Həmzə”, yaxud “oğul”, - deyə müraciət edir. Bu cür yalvarışlı müraciətlərin isə yalnız bir səbəbi var: Qırat incidilməsin! Digər tərəfdən, Həmzəyə ünvanlanmış bu tip ekspressiv, emosional sözlər bir bənd daxilində bir neçə dəfə, həm də müxtəlif məqamlarda (rəddül ibtida ələl əcüz və rəddül əcüz ələl ibtida şəklində) təkrarlanır ki, bu da məhz Koroğlunun Qırata olan sonsuz məhəbbətini ifadə edir:

Canım Həmzə, gözüm Həmzə,
Həmzə, incitmə Qıratı!
Budu sənə sözüm, Həmzə,
Həmzə, incitmə Qıratı!

– qəhrəmanın atına görə qüssələnməsi, daha dəqiqi, Qıratı qaçırılmış dəli nərəli Koroğlunun psixoloji

sarsıntılar keçirməsi dastanın həm nəsr, həm də nəzm hissələrində sənətkarlıqla yaradılıb:

nəsr hissəsində: “...Koroğlu Nigar xanımın bu sözündən sonra bir kəlmə də kəsmədi. Öz taqsırını başa düşdü. Durub birbaş getdi, göy otun üstündə üzü üstə düşdü. Üç gün, üç gecə tamam ac, susuz yatdı...”

nəzm hissəsində:

Ərzurumdan gələn oğlan,
Vətəndən xəbərin varmı?
Üç gün Qırat qüssəsindən
Yatandan xəbərin varmı?

– at (Qırat) ən gözəl qız kimi vəsf edilir: “Alma gözlüm, qız birçəklim Qırat, gəl!...” Ən maraqlısı isə budur ki, Qıratın çulunu da məhz gözəl qızlar toxuyub: “Yüz gözələ toxudardım çulunu”;

– sanki at da (Qırat) dəlilik (igidlik) statusuna malikdir: “Koroğlunun atı dəli gərəkdi”. Bu motiv aşağıdakı bənddə daha aydın müşahidə olunur:

Hər hünər göstərir yeddi yaşında,
Bir mərd igid bağdaş qurar döşündə,
Tüpə təpər, baydaq alar qoşunda,
Döyüşür, savaşı, fitnə fəlli olur.

Ərəb atla bağlı olan bu “Vücutnamə”də (sonrakı hissələrə bax) atın igid kimi hünər göstərməsi – döyüşməsi, vuruşması bayraq alması poetik şəkildə canlandırılıb ki, bu da at və qəhrəman obrazlarının sintez şəklində təzahür etdiyini göstərir. Yeri gəlmişkən, “yaxşı ər (igid) = yaxşı at” modelinin semantikasını əks etdirən

deyimin dastandakı şeir parçalarında ayrıca bir misra kimi verilməsi də diqqətçəkən məsələlərdəndir: “Yaxşı ər yaxşı at minər // Ortada göstərər hünər...” Bütün bunlar belə bir fikri reallaşdırır: dastanda hünər göstərən iki qüvvə təsvir olunur: qəhrəman və ona məxsus at. Bu motiv “Dədə Qorqud kitabı”nda daha konkret, həm də atın üstün-lüyü kontekstində ifadə olunub: “Qazan bəg aydır: “Bu hünər atındır, ərini midir?” Xan aydır: “Yoq, at işləməsə, ər ögünməz. Hünər atındır” (sonrakı səhifələrə bax);

– atın üç yaşından on yaşına qədərki vəziyyəti vəsf olunarkən onun ən mühüm keyfiyyətləri qabardılır: at üç yaşında asma gərdənli, qulun sağrılı, sığır qabırğalı, maral əllidir; beş yaşında yəhərin üstündən başına əl yetişmir; yeddi yaşında igid kimi döyüşür, vuruşur...

Ərəb atın dastanını söylərəm,
Üç yaşında hər nişanı bəlli olur.
Bir asma gərdənli, qulun sağrılı,
Sığır qabırğalı maral əlli olur.

Dörd yaşından yetişəndə beşinə,
Yəhər üstədən əl yetişməz başına.
Qovğa günü üzün tutar qoşuna,
Gözləri dağlarda, burnu yelli olur...

Burada o da vurğulanmalıdır ki, atın müxtəlif yaş dövrləri baxımından səciyyələnməsi verilmiş bu qoşma, yaxud atla bağlı “Vücutnamə” təkcə semantikasına deyil, həm də formasına görə insanın üç yaşından yüz yaşına qədərki həyatının ən əsas cəhətləri ifadə olunmuş “Bənzərsən” qoşması ilə - insanla bağlı olan “Vücut-

namə” ilə səsleşir (hər iki qoşma ilk dəfə Ə.Qaracadağının “Şeirlər məcmuəsi”ndə verilib). Burada yalnız birinci bəndi təqdim edirik:

Üç yaşından beş yaşına varanda,
Yenicə açılan gülə bənzərsən.
Beş yaşından on yaşına varanda,
Arıdan saçılmış bala bənzərsən.

Qədim türk epos təfəkküründən süzülərək bu günümüzdə ötürülmüş atla bağlı şeirlərin semantik tutumu bir daha sübut edir ki, at və qəhrəman obrazlarının vəhdəti, atın kultlaşdırılması kimi məsələlər “Koroğlu” eposu üçün də səciyyəvidir. Burada o da vurğulana bilər ki, “Koroğlu” eposundan at obrazları, bir tərəfdən, özünə-qədərki at obrazlarını ümumiləşdirsə, digər tərəfdən, sonrakı dövr ədəbiyyatımızda yeni formada təzahür edir. “Qaçaq Nəbi” dastanındakı “Boz at”, yaxud İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanındakı “Qəmər” obrazları da dediklərimizi arqumentləşdirir. Bu cür oxşarlıqları poetik bir dillə canlandıran K.Vəliyev yazır: “Dədəm Qorqud bir ad verdi // Qoç Koroğlu bir at verdi” – deyən ozan nə xoş demiş! Bu öyü yada salar Salur Qazanın Qonur atını, Beyrəyin Boz aygırını, qoç Koroğlunun qara başlı, dolu gözlü, qara birçəkli, uzun boylu, tökmə döşlü, sağrılı Qıratını, uzuncaydaq, çəkmə sağrılı, nazik ortalı Düratını, Qaçaq Nəbinin ifçin yəhər – yüyənli acı qamçı dadmayan Boz atını...” (Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, 1988, səh.192). Müəllifin obrazlı şəkildə söylədiyi bu fikirlər də ədəbiyyatımızdakı at obrazlarının birinin digəri üçün məntiqi mərkəz funksiyasında çıxış etdiyini əsaslandırır.

DAĞ KULTU

Araşdırmalar göstərir ki, koroğluşünaslıqda dağ kultu daha çox dastandakı nəsr parçaları kontekstində öyrənilib. Məsələn, M.Cəfərli yazır: “Koroğlu içdiyi suyu dağdan alır, bu suyu, su ilə bərabər qabiliyyətləri ona dağ verir. Əlbəttə, burada su və dağ stixiyaları birgədir və bunun belə olması əski türk mif əfsanələrindəki “Yer-Sub” obrazı ilə bağlıdır...” (Dastan və mif. Bakı, 2001, səh.96). Yaxud R.Əlizadə Koroğlunun dünyaya gəlişini dağ ruhu prizmasından araşdırarkən, demək olar ki, dastandakı şeir parçalarına müraciət etməyib. Müəllifin “...”Koroğlu” dastanında Alı kişi obrazının kor təsvir edilməsi də dağ ruhunun ekvivalentidir” (Azərbaycan folklorunda təbiət kultları. Bakı, 2008, səh.47) – deməsi də yuxarıda söylədiklərimizi təsdiqləyir. Açığını deyək ki, “Koroğlu” dastanındakı şeir parçalarını biz də dağ kultu baxımından izah etmək fikrində deyildik. Amma “Bir zamanlar səfa sürüb gəzərdim // Onda səndin mənim qardaşım, dağlar!..” misra-larında dağ kultunun açıq-aşkar ifadəsi, “dağın qardaş hesab edilməsi” motivinə digər mənbələrdə, əsasən, rast gəlinməməsi dastandakı şeir parçalarına həm də dağ kultu prizmasından yanaşmanın gərəkli olduğunu dikte edir. Bəri başdan qeyd edək ki, dastandakı şeir parçalarında dağ sözünün assosiativliyi ilə reallaşmış bəndlər kifayət qədərdir; “Dən-dən oldu dağlarda qar”; “Uca dağların başında”...və s. kimi misralarla başlanan bəndlər və bunların düzgün olaraq təbiət və məhəbbətin tərənnümü

müstəvisində səciyyələndirilməsi də bütün parametrlərinə görə məntiqə uyğundur.

“Bir zamanlar səfa sürüb gəzərdim” misrası ilə başlanan qoşma barədə N.Cəfərov yazır: “Azərbaycan Koroğlusunu həm ilahi mənşəyə, həm də ilahi tipologiyaya malikdir, hətta bir qədər də irəli gedib demək olar ki, qədim türk təfəkküründə möhkəm yer tutmuş Tanrı obrazının konkret tarixi dövrdəki transformudur. Tanrıçılıq dövrünün məlum kultlarının məhz Koroğlunun dilində tez-tez xatırlanması da obrazın tarixi semantikasına barədəki təsəvvürü müəyyən qədər əyaniləşdirir” (Eposdan kitaba. Bakı, 1999, səh.140). Müəllif haqlıdır. Amma dağın kultlaşdırılmasını şərtləndirən detalların hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun bilirik:

– igid (Koroğlu) dağda səfa sürüb gəzəndə, istirahət edəndə onun qardaşı yalnız dağ olur. Burada bir detaldan yan keçmək olmur: qədim türk təkcə atı yox, həm də dağı özünə qardaş bilib:

Bir zamanlar səfa sürüb gəzərdim,
Onda səndin mənim qardaşım, dağlar!
Nə zaman ki, yağı düşman gələndə
Səndə çox olurdu savaşım, dağlar!

Bu bənd Ə.Qaracadağının “Şeirlər məcmuəsi”ndə belə təqdim olunub:

Yaz olsun, ərisin dağların qarı,
Gözümə görünsün qardaşım, dağlar!
Misri qılınc oynar al qan içində,
Düşər səndə qatı savaşım, dağlar!

Göründüyü kimi, bu bənd nisbətən fərqli semantikaya malikdir. Belə ki, burada dağ qardaş hesab olunmur. Əksinə, qar altında qalmış, ölmüş qardaşın gözə görünməsi yalnız dağdan, dağ ruhundan istənilir ki, bu da dağ kultunu şərtləndirən ən mühüm detallardandır. Bir məqamı da qeyd edək ki, həmin bəndin sonuncu misralarında türk igidlərinin məhz dağda vuruşmaları, məhz dağı özləri üçün savaş, döyüş yeri seçmələri poetik şəkildə canlandırılıb. Burada Ə.Əsgərin bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: “Bu misralar türk savaş ənənəsində dağın oynadığı strateji rolu aydın şəkildə işıqlandırır. Başqa bir bənddə isə türk savaşında dağın strateji əhəmiyyətinin əcdadların savaş ənənələri ilə bağlı olduğuna birbaşa işarə olunur” (Ə.Əsgər, M.Qıpçaq. Türk savaş sənəti. Bakı, 1996, səh.129).

– dağ insanın ən yaxın dostu, sirdaşdır:

Taladım şahları, hələ az dedim,
Tüfə gözəllərə işvə, naz dedim,
Neçə tacir-tüccar səndə gizlədim,
Açmadın sirrimi, sirdaşım dağlar!

Bu bənd Ə.Qaracadağının “Şeirlər məcmuəsi”ndə belə verilib:

Çıxım gədiklərdən izin-izləyim,
Ucalardan alçaqları gözlərim,
Ağır qəflə vurum, səndə gizləyim,
Heç kimsə bilməsin, sirdaşım dağlar!

Burada təkcə onu qeyd edirik ki, qarşılaşdırılan bəndlərdə fərqli söz və ifadələr işlənsə də, hər iki bənd eyni semantik tutuma malikdir. Bu cəhət sonuncu misralarda

daha aydın görünür: “Açmadın sirrimi, sirdaşım dağlar”; “Heç kimsə bilməsin, sirdaşım dağlar!”; “Heç kimsə bilməsin, sirdaşım dağlar!”

– dağa inanan, dağı müqəddəs bilən insan onun qurdları ilə ulaşmaq, onlarla birlikdə olmaq niyyətini bəyan edir:

Koroğluyam, gəzdiyimi tapardım,
Qayalar başında qala yapardım,
Ağ sürüdən əmlək quzu qapardım,
Yeyib qurtlarınla ulaşım, dağlar!

İnsan, dağ və qurd obrazlarının sintez şəklində təzahürü müşahidə olunan bu bənd Ə.Qaracadağının “Şeirlər məcmuəsi”ndə nisbətən fərqli şəkildə olsa da, sonuncu misra, əsasən, eynilə təkrarlanıb: “Yeyib qurtlarla ulaşım, dağlar!” Bu tip misralara, xüsusən də yuxarıda təqdim etdiyimiz qoşmaya intibah mədəniyyəti kontekstində yanaşan N.Cəfərov maraqlı mülahizələr irəli sürür: “...lakin intibah mədəniyyəti həmin ilahi məzmunu (tipologiyani!) insaniləşdirir, humanistləşdirir və Koroğludakı tanrılıq insaniliyə çevrilir – insan (şəxsiyyət) Koroğlu dövrün, zamanın təzyiqi ilə tanrı Koroğlunu yenir...” (Eposdan kitaba. Bakı, 1999, səh.141).

– igid (Koroğlu) özünə qardaş bildiyi at və qılınc barədə heç kimə yox, məhz müqəddəs hesab etdiyi dağa danışır, sanki onunla dərhləşir:

Bir at, bir qılıncım qardaşım, dağlar!
Koroğlu der, bu dünyaya gəlmişəm.

– dağ elə bir varlıqdır ki, düşmən qabağında ər kimi dayanan Koroğlu onu görəndə ürəyi atlanır:

Məni binadan bəslədi,
Dağlar qoynunda, qoynunda
Tülək tərlanlar səslədi
Dağlar qoynunda, qoynunda.

– çarəsiz qalan insan müqəddəs hesab etdiyi dağı hədələyir, hətta onu qarğımaqdan belə çəkinmir (bu detal “Dədə Qorqud kitabı” ilə səsləşir... sonrakı səhifələrə bax):

Qardaşam, tökülər daşın,
Borandan ayılmaz başın,
Düşər daşın, qalar leşin,
Dağlar, Eyvazı neynədiz?!

– dağ ucalıqdır, böyüklükdür. Bu semantika Çənlibellə bağlı olan şeirlərdə daha qabarıq şəkildə görünür:

Ucalardan uca dağı,
Hərgiz gələ bilməz yağı,
Koroğlu tək ər oylağı,
Nigar, Çənlibel budu, bu!

Bütün bunlar dastandakı şeir parçalarında dağ kultunun kodlaşmış şəkildə yaşadığını sübut edir.

SAZA VURĞUNLUQ

Koroğluşünaslıqda aşiq və onun dilə gətirdiyi telli sazdan, Misri qılıncla sazın vəhdətindən geniş şəkildə bəhs olunduğu üçün burada sazla bağlı bəzi detallara münasibət bildirməklə kifayətlənmək olar:

– dastandakı şeirlərin – bayatı, gəraylı və qoşmaların hər biri sazın müşayiəti ilə ifa edilən parçalardır. Burada xüsusi olaraq vurğulana bilər ki, bu cür şeir parçalarında sazla sözün vəhdəti qabarıq şəkildə görünür. Dastandakı “Koroğlu sazla dediyi kimi sözlə də dedi” – tipli cümlələr də dediklərimizi arqumentləşdirir;

– dastandakı şeir parçalarından aydın olur ki, sazı dilə gətirən aşiq çox böyük nüfuza malikdir, ululardan uludur: “Mən aşığam, ululardan uluyam // Durna gözlü çeşmələrdən duruyam...” Aşiq Cünunun dilindən verilmiş bu tip şeirlərin semantikasını onu da deməyə əsas verir ki, Aşiq Cünun adi aşıqlardan deyil, o müdriklər müdriki, dədələr dədəsi, ozanlar ozanı Dədə Qorqudun varisidir, onun ən layiqli davamçılarından biri kimi çıxış edir. Burada Aşiq Cünun obrazına qarşılaşdırmalar kontekstində aydınlıq gətirən K.Əliyevin fikirlərini xatırlatmaq lazım gəlir: “Koroğlu ilə Aşiq Cünun arasındakı status bölgüsü “Koroğlunun Bayazid səfəri” qolunda tamamilə yeni formada və açıq, əyani şəkildə özünü göstərmiş olur. Koroğlu ilə Aşiq Cünun arasında olan deyişmə zamanı Koroğlunun əlində saz əvəzinə qılınç var. Yəni burada qılının səlahiyyətinin Koroğluda olması qabarıq şəkildə göstərilirsə, deməli, həmin məqamda sazın səlahiyyəti aşiq

Cünundadır” (Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”. Bakı, 2011, səh.124). Mətnin ümumi semantik tutumuna istinadən söylənmiş bu fikirlər düzgündür. Amma bu tip mətnlər həm də onu deməyə əsas verir ki, misri qılıncından saz kimi istifadə edən, qılıncını saza döndərən dilləndirən, dəli nərəli Koroğlunun aşılıq statusu daha böyükdür. Bu, Koroğlunun dilindən verilmiş “Aşılığım bəsdə mənə // Şad ol, könül, nə məlulsan?! tipli misralarda da öz təsdiqini tapır.

– nəsr və nəzm parçaları arasındakı keçidlərdə daha çox “sazı çiyindən aşırıb döşünə basdı, dedi”, “sazı döşünə basıb dedi”, “aldı, görək nə dedi”... kimi cümlə modelləri işlənib (əvvəlki səhifələrə bax). Bəzən isə bu tip cümlələrdəki “saz” sözünün “qılınc” və “tel” (saçın teli mənasında) sözləri ilə əvəzlənməsinə rast gəlinir: “Misri qılıncı çəkib, aldı görək nə dedi”; “saçından üç tel ayırıb, basdı mərmər sinəsinin üstünə, dedi...” Bu cümlələrdən birincisi Koroğlunu, ikincisi isə Nigarı səciyyələndirir; Burada bir detallı da qeyd etmək lazım gəlir: “...saçından üç tel ayırıb” birləşməsindəki “üç tel” ifadəsi ilə sazın təyinedici kimi işlənən “üçtelli” (üçtelli saz) sözü nəinki eyni semantik yuvaya daxil olur, hətta bunlardan birincisi (üç tel) ikincisinin (üçtelli saz) assosiativliyi ilə işlədilib);

– saz düzəldən usta (sazbənd) ilə bağlı “qulun ollam”, xüsusən də sazbəndin şagirdi ilə bağlı “qurban olum” kimi ifadələrin işlədilməsi təkcə bir obrazı (Bəlli Əhməd) yox, ümumən türkün saza münasibətini, sazı müqəddəs hesab etməsini şərtləndirir:

Qoşun çıxdı Çənlibelin düzünə,
Qurban olum şagirdinin gözüne,

Xırda sədəf doğru sazın üzünə,
Usta, qulun ollam, al düzəlt sazı!

Yeri gəlmişkən, dastanda qılınc istehsalına da birbaşa işarə olunur. Burada forma və semantikasına görə yuxarıdakı parça ilə səsləşən bir bəndi xatırlatmaq yerinə düşür:

Canım usta, mənə bir qılınc qayır,
Nə uzun, nə gödək, bir qərar ola,
Dəstəyi şirməyi, özü qoşanov,
Vuranda ürəkdən xəbərdar ola.

Yuxarıda təqdim etdiklərimiz saza vurğunluğu müxtəlif bucaqlardan təsdiqləyən tezislərdən hesab oluna bilər.

**SAF EŞQİN, MƏHƏBBƏTİN
TƏRƏNNÜMÜ**

“Koroğlu” qəhrəmanlıq eposu olsa da, burada eşq və məhəbbətin tərənnümünə də təsadüf olunur. Amma bu da var ki, dastandakı eşq və məhəbbət semantikalı şeirlər heç də M.Füzulinin şeirlərindəki ilahi eşqlə deyil, M.P.Vaqifin realist şeirləri ilə səsleşir. Aşıq Cünunun dilindən verilmiş “Ərzurumun kənarından keçəndə” misrası ilə başlanan qoşmanın ikinci və üçüncü bəndlərinə diqqət yetirək:

Bir mina gərdənli, durna boğazlı,
Bir alma yanaqlı, bir şəhla gözlü,
Tuti danışığı, qumru ağızlı,
Şirin dili canım aldı, Koroğlu!

Demə ki, Cünunun sözü yalandır,
Huridir, pəridir, nə gözəl candır;
Dedim ki, Koroğlu gözəl alandır,
Sözümdən xoşlandı, güldü, Koroğlu!

Telli xanımın gözəlliyi ifadə olunmuş bu qoşma bütün parametrlərinə gözə M.P.Vaqifin “Pəri” qoşma ilə bir sırada durur:

Boyun sürahidir, bədənini bəllur,
Gərdənin çəkilməmiş minadan, Pəri!

Sən ha bir sonasan, cüda düşübsən
Bir bölük yaşılbaş sonadan, Pəri!

Qarşılaşdırdığımız qoşmalarla bağlı qısaca olaraq bunları söyləmək olar: “Koroğlu”da Telli xanım gözəl bir qız kimi vəsf edilirsə, huriyə, pəriyə bənzədilirsə (Huridir, pəridir, nə gözəl candır), M.P.Vaqifin yaratdığı obraz məhz “Pəri” statusunda çıxış edir (...Bir bölük yaşılbaş sonadan, Pəri!); “Koroğlu”dakı gözəl “mina gərdənli”dirsə, Vaqifin yaratdığı Pərinin “gərdəni minadan çəkilib”; hər iki qoşmada obrazlı ifadələr silsiləsi müşahidə olunur: alma yanaqlı, şəhla gözlü, qumru ağızlı (“Koroğlu”); ağız nazik, dodaq nazik, dil nazik (M.P.Vaqif); hər iki qoşmada gözəlin bədii portreti obrazlı şəkildə canlandırılıb, hətta elə canlandırılıb ki, rəssam fırçası ilə yaradılmış ən gözəl qadın portretləri ilə bir sırada dura bilər.

Araşdırmalar göstərir ki, dastanda Nigar xanım, Məhbub xanım, Hürü xanım, ümumən bütün qadın obrazlarının bədii portreti sənətkarlıqla yaradılıb. Bu şeirlər də M.P.Vaqifin məhəbbət mövzusunda yazdığı şeirlərlə səsleşir. Yeri gəlmişkən, bu cəhət “Koroğlu” dastanında Məhbub xanıma həsr edilmiş gəraylıda daha qabarıq görünür:

Gözü göyçək, qaşı qələm,
Olmaz belə şirin kəlam,
Çəkər həsrətini aləm,
Məhbub xanım, Məhbub xanım.

Xotkar qızı Nigar xanım var-dövlətə, şan-şöhrətə
görə onunla ailə qurmaq istəyən şaha da, xana da məhəl

qoymur, hamısına yox deyir! Onun gözü yalnız bir kişini tutub! Yalnız bir kişinin həsrətilə alışib-yanır! Taleyini yalnız bir kişiylə bağlayıb! Belə bir kişi isə igidlər igidi qoç Koroğludur:

Başına döndüyüm ay qoç Koroğlu,
Əgər igidsənsə, gəl apar məni!
Həsrətindən yoxdu səbrim, qərarım.
İncidir sərəsər ahü-zar məni.

* * *

Mən xotkar qızıyam, Nigardır adım,
Şahlara, xanlara məhəl qoymadım,
Bir sənsən dünyada mənim muradım,
İstərim özünə eylə yar məni!

Diqqətçəkən məqamlardan biri də budur ki, Koroğluya açıq-aşkar şəkildə “İstərim özünə eylə yar məni!” – deyən Nigar xanım bəzən Koroğluya olan dərin məhəbbətini üstüörtülü şəkildə, həm də incə bir yumorla ifadə edir. Məsələn, “Həmzənin Qıratı aparmağı” qolunun son hissələrində Nigar xanımın dilindən belə bir parça verilib: “-Koroğlu, biz sənə Koroğlu olmağını bilirik. Əgər bilməsəydik, sənə başına yığılmazdıq. Düzdü, igidsən, qoçaqsan, iş üzün bilənsən. Amma belə sir-sifətdən çox qarasan ey!...” Əslində, sonuncu cümlə saf və təmiz eşqi işarələndirir ki, bu da daha çox həmin cümlənin leksik yox, intonativ mənası ilə reallaşdırılıb. Koroğlunun dilindən Nigara ünvanlanmış gəraylıda isə misraların leksik və intonativ mənalı sintez şəklindədir, konkret desək,

məhəbbətin tərənnümü həmin gəraylının hər misrasında duyulur:

Mənə qara deyən gözəl,
Qaşların qara deyilmi?
Tökülübdü dal gərdənə,
Saçların qara deyilmi?

Çənlibeldə qurdum binə,
Bənzəyirsən aya, günə,
Ağ üzündə dənə-dənə
Xalların qara deyilmi?

Koroğlu mayıldı sizə,
Qulaq verin saza, sözə,
Siyah sürmə, ala gözə,
Çəkibsən, qara deyilmi?

İ.Sadiq bu gəraylının birinci bəndini təqdim etdikdən sonra belə bir şərh verib: “Sonuncu iki bənddə poetik sualları aradan götürüb, misraları adi şəkildə qursaq, şeir yox, nəsr alınar. Deməli, burada fikrin poetikliyi misralardakı suallardan doğmuşdur” (Ocaq sönr, daş inildər. Hoydu, dəlilərim, hoydu. Bakı, 2006, səh.13). Müəllif haqlıdır. Amma burada ritorik sualların epifora kimi işlənməsi ilə yanaşı, epitet, təşbeh kimi poetik kateqoriyaların rolunu da inkar etmək olmaz. Digər tərəfdən, “Mənə qara deyən gözəl” gəraylısının poetik strukturundan aydın olur ki, Koroğlunun Nigara olan dərin məhəbbəti məhz “qara” sözünün assosiativliyi kontekstində canlandırılıb. Bu assosiativliyi isə belə modelləşdirmək olar: saçların qara

deyilmi = qara saç; xalların qara deyilmi = qara xal; ala gözə çəkilən siyah sürmə = qara (siyah) sürmə.

“Mənə qara deyən gözəl” gəraylısının belə bir variantı da yazıya alınıb:

Mənə qara deyən gözəl,
Qaşların qara deyilmi?
Dal gərdəninə saldığın,
Saçların qara deyilmi?

Açılıb haqqın eşiği,
Aləmə düşüb işığı,
Həsən Hüseynin beşiyi
Örtüyü qara deyilmi?

Qalxıbdır haqqın ələmi
Yerə endirib salamı
Quranda allah-kəlamı
Yazısı qara deyilmi?

Müqayisələr göstərir ki, əvvəlcə təqdim etdiyimiz gəraylının birinci bəndinin I, II və III misraları eynilə təkrarlanıb, III misrası isə nisbətən dəyişiklikə uğramış şəkildədir. Konkret desək, belədir: “Tökülübdü dal gərdənə”; “Dal gərdəninə saldığın”. Deməli, hər iki misra, əsasən, eyni semantik yuvaya daxildir. II və III bəndlərdə isə yalnız ritorik suallardakı son ifadə (qara deyilmi) eynilə saxlanılıb. Digər tərəfdən, bu bəndlər daha çox dini məzmunludur. Dəqiq desək, həmin bəndlərdə Həsənlə Hüseynin beşiyinin örtüyünün, eləcə də Qurandakı Allah

kəlamlarının yazısının qara rəngdə olmasına açıq-aşkar şəkildə işarə edilir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, Koroğlunun Nigara olan sonsuz məhəbbəti islami dəyərlər kontekstində də ustalıqla yaradılıb.

Koroğlunun dilindən verilmiş şeirlərdə Nigarın gözəlliyi təkcə “ala gözlü”, “mailəm göz-qaşına” kimi ifadələrlə yox, həm də epifora kimi işlənmiş “telli Nigar” müraciəti ilə canlandırılıb:

Nə süzürsən ala gözü
Sənə deyim, telli Nigar?!
Məclisimin şirin sözü
Sana, deyim, telli Nigar?!

Bu bəndin ümumi semantik yükü ilə bağlı təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, türk kişinin öz xanımına olan saf məhəbbəti obrazlı şəkildə canlandırılıb.

Koroğlu Nigar xanımın dərddli-kədərli anlarında, xüsusən də Eyvaza görə gözlərindən qan-yaş tökəndə onu tək buraxmır, “olum gözlərinə qurban” – deyərək sakitləşdirməyə çalışır:

Ürəyimi eləyib qan
Ağlama, Nigar, ağlama!..
Olum gözlərinə qurban,
Ağlama, Nigar, ağlama!..

Koroğlunun dəlisi öz sevgisi yolunda hər şeyə, hətta ölümə belə hazırdır. Bu motiv Tellı xanımı Çənli-belə aparmaqda ısrarlı olan Dəmirçioğlunun dilində aydın şəkildə ifadə olunub:

Dəmirçioğlu dərdin kimə söyləyər?
Şirin canın sənə qurban eyləyər.
Yüz min tülkü bir aslana neyləyər?
Ölər əcəm oğlu, getməz bu yerdən!

Dastandakı bir sıra şeirlərdə əsl qadının ən xarakterik cəhətləri obrazlı şəkildə canlandırılıb:

Ər məhəbbətində ola mötəbər,
Gərgədan bədənli, ağmaya dilbər,
Mərd meydanda bir igidə bərabər,
Doğduğu hünərli bir oğlan ola.

Bu bəndlə bağlı əlavə şərhlərə ehtiyac olmasa da, bəzi detalları vurğulamağı gərəkli hesab edirik: əsl qadın (qız) zahirən, həm də daxilən gözəl olmalıdır (bu cəhət həmin qoşmanın birinci bəndində aydın şəkildə ifadə olunub: Dili şirin, özü mehriban ola); igidliyi, qəhrəmanlığı ilə hamını heyran etməlidir; dünyaya hünərli, igid bir oğul (oğlan) gətirməlidir; ən əsası isə sevgisinə, ərinə sədaqətli olmalıdır (bənddəki semantik dinamikanın “Ər məhəbbətində ola mötəbər” misrası ilə başlanması da təsadüfi deyil).

Göründüyü kimi, “Koroğlu” eposundakı şeir parçalarında saf eşqin, məhəbbətin tərənnümü də xüsusi yer tutur.

SONSUZLUQ DƏRDİ

Bəri başdan qeyd edək ki, dastandakı qəhrəmanların heç də hamısı sonsuzluq dərdi ilə inildəmir. Bu məqamda Qəssab Alı kimi ata obrazının ustalıqla yaradılması yada düşür. “Kim qıyar belə oğula?” – deyən Qəssab Alı dünyalar qədər sevdiyi oğlu Eyvaza görə hər şeyə hazırdır. Bu onun dilindən Koroğluya ünvanlanmış beş bənddən ibarət gəraylının hər misrasında qabarıq şəkildə görünür:

Qəssab Alı qılınc çalar
Düşmandan qisasın alar,
Başın gedər, leşin qalar,
Vermərəm Eyvazı sənə.

Bu bəndin ümumi semantik tutumu assosiativ olaraq belə bir fikri reallaşdırır: “Düşman gözün oyum-oyum oyaram” – deyən Eyvazla fəxr edən Qəssab Alı ilə övladı olmadığına görə “Ocaq sönər, daş inildər” – deyərək zar-zar ağlayan Koroğlu əks qütblərdə dayanan obrazlar kimi çıxış edir. Yeri gəlmişkən, bu müstəvidə Nigar xanım ikinci qütbə - sonsuzlar qütübündə dayanır.

Araşdırmalar göstərir ki, bu vaxta qədərki tədqiqatlarda dastandakı şeir parçalarında müşahidə olunan övladsızlıq və ya sonsuzluq məsələsinə də toxunu-lub. Amma, nədənsə, tədqiqatçıların əksəriyyəti daha çox Nigar xanımın dilindən verilmiş aşağıdakı bəndi təhlil süzgülündən keçirib:

Necə baxım ev-eşiyə,
Yaralı könlüm üşüyə,
Toz bürümüş boş beşiyə,
Şirin layla çalan yoxdu.

Bəli, bu bənd bütün parametrlərinə görə gözəldir, poetik siqlətlidir. Bu da səbəbsiz deyil. Çünki həmin bənddə həmqafigiyə kimi işlənmiş sözlərdə “ş” samitinin iştirakı (ev-eşiyə - üşüyə - boş beşiyə) və bunun “bürümüş” feli, eləcə də “şirin” sözündəki “ş” ilə alliterativliyi, obrazlı ifadələrin zəncirvari bağlılığı, beşik başında oxunan, hər bir türk üçün dogma olan laylalara işarə, daha doğrusu, layla səsinin eşidilməməsinin qabardılması – bir sözlə, bütün detallar obrazlılığa, poetik semantikanı qüvvələndirməyə xidmət edir. Fikrimizcə, məhz bu cür detallara görə 10 bənddən ibarət gəraylının, əsasən, ikinci bəndinə münasibət bildirilib. Qeyd edək ki, Azərbaycan filologiyasında bu məsələ ilə bağlı ilk söz dəyənlərdən biri İ.Sadıqdır. Müəllif həmin bəndin poetik-semantik çəkisi barədə yazır: “Nigar xanımın uşaq həsrəti ilə yanıb-yaxıldığını, bir körpə səmindən, nəfəmindən ötrü için-için qovrulduğunu “Toz bürümüş boş beşiyə // Şirin layla çalan yoxdu” misraları bütün dolğunluğu ilə ifadə etmirmi?! Ana olmaq, beşik yürgələmək, layla çalmaq, övlad bəsləmək arzusu, istəyi daşa dəyib bütün varlığını sarsıdan, içini göynədən bir qadının yaşadığı hisləri, duyğuları bundan gözəl necə poetikləşdirmək olar?! Nigar xanımın ovqatı, psixoloji durumu bu bənddə öz poetik əksini o qədər gözəl tapmışdır ki, onunla yanaşı qoyulası ikinci bir bənd adamın heç ağına da gəlmir” (Ocaq sönər, daş inildər.Hoydu, dəlilərim, hoydu. Bakı, 2006, səh.5).

Obrazlı şəkildə deyilmiş bu fikirlər də yuxarıda irəli sürdüyümüz tezislərin düzgünlüyünü arqumentləşdirir.

Qeyd etdiyimiz kimi, övladsızlığa, sonsuzluğa görə təkcə Nigar yox, həm də Koroğlu inildəyir. Koroğlunun dilindən verilmiş beş bənddən ibarət “İnildər” gəraylısı da dediklərimizi sübut edir. N.Cəfərov “İnildər” gəraylısının ikinci bəndi ilə bağlı orijinal bir açıqlama verib: “Koroğlunun Nigara, Nigarın Koroğluya məhəbbətini (həmin məhəbbətin zərifliyini) göstərən epizodlardan biri də övladsızlıq həsrəti çəkən Nigara Koroğlunun təskinlik vermək istədiyi, lakin bacarmadığı yerdir...” (Eposdan kitaba. Bakı, 1999, səh.154). Yeri gəlmişkən, nisbətən az öyrənilmiş bu gəraylıya İ.Sadiq da münasibət bildirib. Məsələn, müəllif birinci bəndlə bağlı yazır: “Bu gəraylının “gözlərimdə yaş inildər” və “Şeş atanda beş inildər” misralarının poetik tutumunun ondan qabaq Aşıq Cünun Koroğlunun halını soruşmaq məqsədilə söylədiyi altı bəndlik “Nədən məlulsan” qoşmasının bütünlükdə daşdığı poetik tutumundan qat-qat çox olduğu göz önündədir: Bir meşəyə ki, od düşdü // Quru yanar, yaş inildər... bu mənzərənin arxasında, əslində, Koroğlunu için-için göynədən, korun-korun yandıran övladsızlığın sızıltılarını eşidirik” (Ocaq sönər, daş inildər. Hoydu, dəlilərim, hoydu. Bakı, 2006, səh.7-8). Müəllifin qənaətləri inandırıcıdır. Amma dastandakı sonsuzluq semantikalı hər iki gəraylının (Nigar xanım və Koroğlunun dilindən verilmiş gəraylılar nəzərdə tutulur) bütün bəndləri istisnasız olaraq təhlilə cəlb edilməli, obrazlılıq yaradan, poetik semantikanı reallaşdıran bütün vasitələr aşkarlanmalıdır. Bu mənada ilk olaraq Nigar xanımın dilindən verilmiş gəraylıya nəzər salaq:

Qəm-qüssəm başımdan aşıb,
Məntək dərdə dalan yoxdu.

Ah çəkməkdən bağrım bişib,
Bircə yada salan yoxdu.

Necə baxım, ev-eşiyə,
Yaralı könlüm üşüyə,
Toz bürümüş boş beşiyə,
Şirin layla çalan yoxdu.

Çənlibeldə qar görünür,
Güllər mənə xar görünür,
Günüm ahü-zar görünür,
Bir qaydım qalan yoxdu.

Tutun məclisdə yasımı,
Geymişəm qəm libasımı,
Bu fələkdən qisasımı,
Nə zamandı alan yoxdu.

Sənə deyim ər Koroğlu,
Kəsirsən dağlarda yolu,
Bir çarə söylə, nə oldu?
Dərdə çarə qılan yoxdu.

Dəlilər sana düzülər,
Əlim əlindən üzülər,
Bağman ölsə, bağ pozular,
Mən tək gülü solan yoxdu.

Çənlibeli güllər bəzər,
Güllər saralsa kim üzər?
Hər quş balasıynan gəzər,
Niyə sənə balan yoxdu?

Koroğlusan, hay salarsan,
Paşalardan bac alarsan,
Neçə şəhərlər talarsan,
Sən tək şəhri talan yoxdu.

Nə dərd olsa mənə tapar,
Sonsuzluq bir yanıma çapar,
Yarılğan uçaq, toz qopar,
Görərsən ki, qalan yoxdu.

Nigarı dərdə gətirən,
Cəsədin qəbrə yetirən,
Koroğlu namın götürən,
Yurdunda son olan yoxdu.

Hər birində övladsızlıq dərdi poetik şəkildə canlandırılmış bu gəraylının poetik semantikasını çox dərindir. Bu da səbəbsiz deyil. Belə ki, bəndlərdən biri digərini təkcə forma deyil, həm də semantika baxımından tamamlayır. Gəraylıdakı semantik dinamikanı izləyək: Nigar xanımı yada salan yoxdur → beşik boşdur, layla çalınmır → günü ahü-zardır, qeydinə qalan yoxdur → qisasını fələkdən alan yoxdur → dərдинə çarə edən yoxdur → əli hər şeydən üzülüb, onun kimi gülü solan yoxdur. Sonrakı bəndlərin ümumi semantik yükü isə təkcə Nigara yox, həm də Koroğluya aiddir. Qeyd edək ki, bu detal

K.Əliyevin də diqqətindən yayınmayıb. Müəllif “Çənli-beli güllər bəzər” misrası ilə başlanan bəndi təqdim etdikdən sonra belə bir şərh verib: “Bu son dərəcə həzin və kədərli bir məqamdır. Nigar xanım yalnız öz istəyini və arzusunu deyil, həmçinin Koroğlunun gizli, narahat duyğularını dilə gətirir” (Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”. Bakı, 2011, səh.115). Bu cəhət həmin bəndlərlə bağlı semantik dinamikada daha aydın görünür: sənin balan niyə yoxdur → şəhərin, yurdun talandır, çünki sonsuzsan, övladın yoxdur → Nigarı qəbrə yetirən yoxdur → Koroğlunun adını yaşadan yoxdur. Gəraylıdakı bəndlərin ümumi semantik tutumundan doğan bu tezislərin biri digəri üçün məntiqi mərkəz funksiyasında çıxış edir ki, bu da bütövlükrə həmin gəraylının yüksək bədii-estetik dəyəərə malik olduğunu təsdiqləyir.

Təqdim etdiyimiz gəraylıda obrazlılıq yaradan vasitələr, əsasən, bunlardan ibarətdir: incə saitlərin assonansı - əlim əlindən üzülər: ə - i - ə - i - ə - ü - ü - ə; “d”-nin alliterasiyası – dərde dalan: d – d; dəlilər sana düzülər: d - d; “g”-nin alliterasiyası – güllər, görünür, günüm, görünür: g – g – g – g; paralel cümlə konstruksiyalarının təkrarı: Bircə yada salan yoxdu; Şirin layla çalan yoxdu; Bir qaydına qalan yoxdu... Bu tip misralardakı zəngin qafiyələr silsiləsi: salan – çalan – qalan – alan – qılan – solan – balan – talan – qalan – olan; zəngin qafiyələrin bəndlərindəki ilk üç misranı əhatə etməsi: salarsan – alarsan – talarsan; çoxsaylı frazeoloji vahidlər (başından aşmaq, dərde dalmaq, qaydına qalmaq, dərde gətirmək...); epitetlər: yaralı könül, şirin layla; təşbehlər: mən tək gülü solan yoxdu; sən tək şəhri talan yoxdu...; antiteza: quşun balası var – sənin balan yoxdur (Hər quş balasıynan gəzər

// Niyə sənin balan yoxdu?) ... Heç şübhəsiz ki, burada ədəbi tələffüzün, eyni zamanda şivə tələffüzünün transkripsiyasını da inkar etmək olmaz: ədəbi tələffüzün transkripsiyası: balasıynan (balası ilə), yoxdu (yoxdur), zamandı (zamandır); şivə tələffüzünün transkripsiyası: qaydına qalan (qeydinə qalan), nə olu (nə olur)...

Türk epos təfəkkürünün zənginliyindəndir ki, sonsuz olduğuna görə iç-in iç-in ağlayan Nigar xanımın övladsızlıq dərəcəsinə son qoyulur. Dəqiq desək, Nigar xanım köynəyinin yaxasından keçirdiyi Eyvazı öz doğma balası kimi əzizləyir, ona oğul deyir:

Oğul deyib ağlayaram,
Dağ çəkərim, dağlayaram,
Coşub qılinc bağlayaram,
Dağlar, Eyvazı neynədir?!

Bu bəndin ümumi semantik yükü də yuxarıda dediklərimizi təsdiqləyir.

Koroğlunun dilindən verilmiş övladsızlıq semantikalı “İnildər” gəraylısına – ümumtürk poeziyasında bənzəri olmayan şeir parçasına diqqət yetirək:

Sənə deyim, aşiq Cünun,
Gözlərimdə yaş inildər,
Bir igid oğul ucundan,
Şeş atanda beş inildər.

Telli Nigar məlul durar,
Əl qoynunda, boynun burar,

Müjganın sinəyə vurar.
Göz oxşayar, qaş inildər.

Könlümü namərdlər yıxsa,
Polad qolçaq qolum sıxsa,
Misri qılinc qından çıxsa,
Leş sərilir, baş inildər.

Coşdu, dəli könül coşdu,
Mövc verdi, kəllədən aşdı,
Bir meşəyə ki, od düşdü,
Quru yanar, yaş inildər.

Koroğluyam, sözüm çoxdu,
Sözlərim peykanlı oxdu,
Hansı igidin sonu yoxdu,
Ocaq sönər, daş inildər.

Bu gəraylının bütün bəndləri təsirlidir, onu həyəcansız oxumaq olmur. Bu da səbəbsiz deyil: birincisi, ona görə ki, Nigar xanım qüssədolu, qəmdolu on bəndlik gəraylını Koroğluya ünvanlayaraq söyləməklə onun ruhunu silkələyib; ikincisi, Nigar xanım Koroğluya “Niyə sənə balan yoxdu?” – deməklə onun əsəblərini tarıma çəkib ki, bu da dəli nərsəsi ilə meşədə aslanları əsdirən, zərbəsi ilə xotkarları, xanları titrədən Koroğlunu zar-zar ağladıb; üçüncüsü, Aşıq Cünunun Koroğluya ünvanlayaraq söylədiyi altı bəndlik qoşma, xüsusən də bu qoşmada yeddi dəfə eynilə təkrarlanmış “Bir de, qoç Koroğlu, nədən məlulsan?” cümləsinin semantik yükü Koroğlunun köhnə yarasını təzələyib...”İnildər” gəraylısı

məhz bu əhvali-ruhiyyənin nəticəsi olaraq yaranıb. Həm də məhz bu cür semantik dinamikaya görə Koroğlunun dilindən verilmiş gəraylının bütün bəndləri “zar-zar inildəyir”. Bu iniltini “İnildər” gəraylısındakı semantik dinamika, daha doğrusu, sonsuzluq semantikasını qüvvətləndirən ifadələr kontekstində nəzərdən keçirək: gözlərində yaş inildəyər → şeş atanda beş inildəyər → göz oxşayar, qaş inildər → leş sərilər, baş inildəyər → quru yanar, yaş inildəyər → ocaq sönər, daş inildəyər. Qeyd edək ki, “ocaq sönər, daş inildər” misrasından əvvəl verilmiş “Hansı igidin sonu yoxdu” misrasında övladsızlığa açıq şəkildə işarə edilir. Əsasən, inildəyə bilən varlıqları əks etdirən ifadələrin bəndlərdə ardıcıl olaraq sıralanması da məhz sonuncunu qabartmağa, qüvvətləndirməyə xidmət edir. İ.Sadiq sonuncu bəndin semantik tutumundan bəhs edərkən göstərir: “Şeirdə ocaq Koroğlunun özü, ocaq daşı Çənlibeldir. Ocaq sönəndə isti ocaq daşlarının soyuduqca inildəməsi Koroğlunun demək istədiyi fikri həm olduqca aydın, həm də bədii cəhətdən obrazlı və dolğun ifadə etmişdir. Koroğlunun yavaş-yavaş öləziyib sönməyi Çənlibeli inildətməyə, göynətməyə bilməzdi” (Ocaq sönər, daş inildər. Hoydu, dəlilərim, hoydu. Bakı, 2006, səh.9). Müəllifin fikirləri düzgündür. Amma bu da var ki, dastanda Nigar xanım kimi Koroğlunun da sonsuzluq dərəcəsinə son qoyulur. Bu motiv “Koroğlunun qoç balası // Bu gələn Eyvaz, bu gələn” misralarında, yaxud Koroğlunun dilindən Kürdoğluya ünvanlanmış “Başına mən dönüm, gül üzül oğul” misrası ilə başlanan qoşmada aydın şəkildə ifadə olunub. Digər tərəfdən, “Koroğlunun qocalığı” qolunun sonunda dəliləri özünə oğul hesab edən Koroğlunun dilindən verilmiş

gəraylı da nikbindir, coşqun əhvali-ruhiyyəni əks etdirir. Burada sonuncu bəndi xatırlatmaq yerinə düşür:

Top açılar qalasından,
Haq saxlasın balasından,
Koroğlunun nalasından
Hər yan gumbur-gumburlanı.

Yeri gəlmişkən, K.Əliyev Koroğlunun övladsızlıq dərdinə son qoyulmasına “dəli könül” ifadəsinin poetik-semantik yükünə əsaslanmaqla aydınlıq gətirib: “...eposun mətnində Koroğlunun dəli könlünün coşması iki qolda müşahidə olunur: “Eyvazın Çənlibelə gətirilməyi” və “Koroğlunun Dərbənd səfəri”. Birincidə övlad həsrətli Koroğlunun dəli könlü coşur, digərində öz övladını tapan Koroğlunun dəli könlü qıy çəkib dilə gəlir. Beləliklə, yalnız övlad məsələsi ilə bağlı olan məqamlarda və yalnız Koroğlunun öz dilində “dəli könül” ifadəsi səslənir. Bu isə eposun məntiqinə tam uyğundur” (Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”. Bakı, 2011, səh.117). Dastanın poetik semantikasına istinadən söylənmiş bu fikirlər inandırıcıdır. Amma bunu da inkar etmək olmaz ki, “dəli könül” ifadəsi Aşıq Cünunun dilində də işlənib: “Aşıq Cünun üçtelli sazı bağrına basdı, dedi: ...Dəli könül talasında // Can qovrulu atasında...” Digər tərəfdən, Koroğlunun dilində “dəli könül”lə yanaşı, “divanə könül”, “laçın könül” ifadələri də işlənib. Bu ifadələr isə, heç şübhəsiz ki, “igid” anlamlı “dəli” epiteti ilə assosiativ olaraq bağlanır (baxmayaraq ki, fərqli məna tutumuna malik vahidlərdir). Çünki Koroğlu obrazının gücü məhz “dəli” epitetindədir. Təsadüfi deyil ki, onun atı da (Kor-

oğlunun atı dəli gərəkdi), nəyəsi də (Bir dəli nəyə çəkib dedi), igidləri də (Dəlilərin meydan açar), hətta özünün Koroğlu adının əvvəlində bir atribut kimi işlənən ləqəbi də “dəli”dir (Dəli Koroğlunun dəli könlü coşdu). Bu isə həm də o deməkdir ki, igid anlamlı “dəli” sözü və onun assosiativliyi ilə işlədilmiş ifadələr dastandan bir leyt-motiv kimi keçir. Deməli, Koroğlu sadəcə bir dəli deyil, o, “dəlilər dəlisi”dir. Koroğlu bu statusuna görə “Kitab”dakı “Xanlar xanı xan Bayındır”la bir sırada durur.

“İnildər” gəraylısında obrazlılıq yaradan vasitələrdən bəhs olunarkən, ilk növbədə, buradakı metaforalar silsiləsinin rolu xüsusi olaraq vurğulanmalıdır: birincisi, ona görə ki, beş bəndlik gəraylıda semantika və forma baxımından biri digərini tamamlayan metaforik-metonimik ifadələr silsiləsi müşahidə edilir (haşiyə: bəzən poeziyamızdakı irihəcmli şeirlərdə bir dənə də olsun ki, metaforaya rast gəlinmir): gözlərimdə yaş inildər; şeş atanda beş inildər (burada metaforik və metonimik mənalar sintez şəklindədir); göz oxşayar, qaş inildər; leş sərilər, baş inildər; quru yanar, yaş inildər; ocaq sönər, daş inildər; ikincisi, bu ifadələrin hamısı sintaktik paralellizmlər kimi çıxış edərək mətnə ahəngdarlıq, melodiyaılıq yaradır; üçüncüsü, bu ifadələrdə “inildər” sözü eynilə təkrarlanıb, ən əsası isə “inildər” sözündən əvvəl işlənmiş sözlərlə zəngin qafiyələr yaradılıb: yaş inildər – beş inildər – qaş inildər – baş inildər – yaş inildər – daş inildər. Bu sistemdə yalnız “beş” sözü incə saitlidir ki, o da “baş” sözü ilə səsləşir, daha dəqiqi, “b”-nin alliterasiyası xəttində birləşir. İki dəfə işlənmiş “yaş inildər” ifadəsindəki “yaş” sözü isə birinci bənddə “göz yaşı”, beşinci bənddə “nəm” mənasındadır. Bu da omonimlərlə

reallaşdırılmış ən gözəl cinas qafiyələrdən hesab oluna bilər; dördüncü, bu ifadələrin bir neçəsi antitezalar daxilində müşahidə olunur: göz oxşayar, qaş inildər (göz oxşamaq, gözə xoş gəlmək, ürəyə yatmaq – inildəmək); quru yanar, yaş inildər (quru – yaş)... Sonuncu nümunə assosiativ olaraq bir məqamı da yada salır: “quru yanar, yaş inildər” ifadəsində “günahsız olaraq cəza çəkən” anlamlı “qurunun oduna yaş da yanır” atalar sözü daşlaşmış şəkildə yaşayır.

Dünya ədəbiyyatşünaslığında belə bir fikir aksiom kimi qəbul edilir: “Yalnız metaforanın köməyi ilə üslub əbədiyyət qazanır”. Təqdim etdiyimiz gəraylıdakı metaforik-metonimik ifadələr silsiləsi isə heç də adi ifadələr deyil. Burada sintaktik paralelizmlər, epiforalar, zəngin qafiyələr... sintez şəklindədir. Bu mənada ədəbiyyatımızın incisi olan “İnildər” gəraylısı əbədiyaşarlıq statusunu çoxdan qazanıb və mübaligəsiz deyirik ki, bu gəraylı poetik siqlətinə görə dünya ədəbiyyatındakı ən gözəl şeirlərlə bir sırada dura bilər. Burada S.Vurğunun bir fikrindən yan keçmək olmur: “...Bəlkə də, zaman gəlib keçdikcə Koroğlunun bu və ya digər hərbi məharəti unudulacaqdır. Lakin şair Koroğlunun bu qızıl sözləri xalqımızın sinəsində nəsildən-nəslə keçib yaşayacaq, özünə daha parlaq bir gələcək qazanacaqdır”*. Böyük şair bu sözləri sanki təkcə “Hoydu, dəlilərim, hoydu” kimi şeirlər yox, həm də “İnildər” gəraylısı üçün söyləyib. Bu məqamda bir detallı da qeyd etmək lazım gəlir: “Koroğlu”nun və Səməd Vurğunun şeirləri sevilir və seviləcək, yaşayır və yaşayacaq!!!

* Qeyd: Sitat “Hoydu, dəlilərim hoydu” kitabından götürülüb (Bakı, 2006, səh.10).

“İnildər” şeirində obrazlılıq yaratmada iştirak edən digər vasitələr isə, əsasən, bunları əhatə edir: zəngin qafiyələr kimi təqdim etdiyimiz yaş-beş-qaş-baş-yaş-daş sözlərindəki “ş” samiti və ya “aş”, “eş” hissələri gəraylıdakı digər sözlərlə zəncirvari şəkildə bağlanır ki, bu da alliterativ tipli qafiyələnməni xatırladır: aş (aşiq), eş (şəş), ş (oxşamaq), eş (leş), ş (coş), aş (aşmaq), eş (meşə), ş (düşmək). Mətnəki işlənmə yerinə görə ardıcıl olaraq sıraladığımız bu detalların yuxarıdakı zəngin qafiyələrlə çulğlaşmış şəkildə təzahürünü heç də təsadüfi hesab etmək olmaz.

Yeri gəlmişkən, türkologiyada belə bir fikir ifadə olunur ki, su şırıltısı, at çapışı, fişəng, güllə atışı, ot çalmaq, şıqqıldamaq, şadlanmaq kimi halların təsvirində daha çox ç, c, ş kimi səslərin cərgəsindən – alliterasiyasından istifadə olunur (Q.Mustafayeva. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 2010, səh.81). “İnildər” gəraylısında “ş” alliterasiyası ilə yaradılmış əlavə səs, daha doğrusu, yeni bir mənə çaları isə su şırıltısı, şıqqıltı ilə yox, güllə səsi ilə, dördnala çapılan atların ayaq tappıltısı ilə səsləşir. Sonsuz olduğuna görə zar-zar ağlayan, inildəyən Koroğlunun sonrakı situasiyalarda məhz “coşdu, dəli könül coşdu” – deməsi də irəli sürdüyümüz tezisə düzgünlüyünü əsaslandırır; eyni sözün misranın həm əvvəlində, həm də sonunda təkrarı (rəddül ibtida ələl əcüzdən istifadə): **Coşdu**, dəli könül **coşdu**; frazeoloji vahidlər: əli qoynunda, könlü yıxılmaq, boynunu burmaq...; epitetlər: telli Nigaq, dəli könül... Sonuncu epitetlə bağlı K.Əliyev maraqlı bir açıqlama verib: “Koroğlunun öz könlünü “dəli könül” adlandırması onun dəli nərəsinə, dəli-dolu igid kimi tanınmasına, bəzən dəlisovluq eləməsinə və bütöv-

lükdə dəlilər dəlisi olmasına da tam uyğun gəlir (K.Əliyev. Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”. Bakı, 2011, səh.116). Bu fakt da “İnildər” gəraylısının bənzərsizliyini təsdiqləyir.

“İnildər” gəraylısı “El aşığıları” kitabında belə verilib:

Sənə deyim, aşığı Cünun,
Ürəyimdə dərd inildər...
Bir bəy oğlunun əlindən
Şeş atanda nərd ingildər...

Coşdu dəli konlüm, coşdu...
Moc verdi kəllədən aşdı...
Bir meşəyə ki od düşdü
Quru yanar, yaş ingildər...

Koroğluyam, sözüm çoxdur,
Hansı igitin sonu yoxdur,
Sözlərim müjganlı oxdur,
Ocaq yanar, daş ingildər...

Bu gəraylının “İnildər” başlığı altında təqdim etdiyimiz gəraylı ilə qarşılaşdırılması aşağıdakı nəticələri söyləməyə imkan verir:

– fərqli formalarda verilməsinə baxmayaraq, eyni ruhlu, eyni semantikalıdır;

– birinci gəraylının II və III bəndləri “El aşığıları” kitabında ixtisar olunub;

– birinci gəraylının ilk bəndinin ilk misrası “El aşığıları” kitabında eynilə saxlanılıb; ikinci misradakı

“gözlərimdə” və “yaş” sözləri “ürəyimdə” və “dərd” sözləri ilə əvəzlənib; üçüncü misrada yalnız “bir” və “oğul” sözləri eynilə saxlanılıb, amma bu da var ki, hər iki misra eyni semantik şaxəyə daxil ola bilər (Bir igit oğul ucundan; Bir bəy oğlunun əlindən); dördüncü misrada “beş” sözü “nərd”lə əvəzlənib;

– birinci gəraylıdakı dördüncü bənd “El aşığıları” kitabında ikinci bənd kimi verilib ki, burada da fərqli cəhətlərə rast gəlinir: “İnildər” gəraylısının dördüncü bəndinin I misrasındakı “dəli könül” epiteti “El aşığıları” kitabında “dəli konlüm” şəklindədir (“könül” sözü I şəxsin təkü üzrə mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edib), yaxud ərəb mənşəli, “dalğa” anlamlı “mövc” sözü şivə tələffüzünün transkripsiyasına uyğun, yəni “moc” şəklində yazılıb;

– “El aşığıları” kitabındakı sonuncu bənd də fərqlidir: burada II misra III, III misra isə II misra ilə əvəzlənib; eyni zamanda III misrada “peykanlı” sözünün “müjganlı” ilə əvəzlənməsi müşahidə olunur. Yeri gəlmişkən, birinci gəraylının III misrası məhz “kirpiklər” anlamlı “müjgan” sözü ilə başlanır (Müjganın sinəyə vurur); dördüncü misradakı “ocaq sönər” ifadəsi antonimi ilə - “ocaq yanar”la əvəzlənib. Amma bu da qeyd edilə bilər ki, “ocaq yanar” ifadəsi birinci gəraylının dördüncü bəndindəki “quru yanar”la səsləşir;

– sonuncu bənddəki zəngin qafiyələr (çoxdu-oxdu-yoxdu) ədəbi tələffüzün transkripsiyasına uyğun verilib. Maraqlıdır ki, bu sözlər “El aşığıları” kitabında orfoqrafik normalara uyğun şəkildə yazılıb: çoxdur, oxdur, yoxdur;

– “El aşığıları” kitabının birinci bəndindəki qafiyələnmə (dərd-nərd) sonuncu bəndlərlə bağlanmır,

daha doğrusu, II və III bəndlərdin dördüncü misraları birbirilə qafiyələnib: yaş-daş;

–birinci gəraylıdakı “inildər” sözü “El aşığıları” kitabında “ingildər” fonetik variantında verilib. Bunlardan birincisi müasir Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiyasına uyğun yazılıbsa (inildər), ikincisi də (ingildər) fars dilinin fonetik sisteminə uyğunlaşdırılmış variantdan başqa bir şey deyil. Yeri gəlmişkən, tərkibində velyar “ŋ” (sağır nun) olan türk mənşəli tənqiz, yeni kimi sözlərin fars dilinin sisteminə uyğunlaşdırılaraq “təngiz” və “yengi” şəklində işlədilməsi türkologiyaya çoxdan bəllidir. Bu isə bir daha sübut edir ki, həmin sözdəki ikinci səs məhz velyar “ŋ” ilə yazılmalıdır. Yəni belə: inildər...

Buraya qədər təqdim etdiklərimiz onu da vurğulamağa əsas verir ki, Nigar xanım və Koroğlunun dilindən verilmiş övladsızlıq, sonsuzluq semantikalı şeirlər birbaşa dastanın poetik strukturu ilə bağlanır, eyni zamanda Nigar və Koroğlu kimi epos qəhrəmanlarını dolğunlaşdıran vasitələr kimi çıxış edir.

DOSTLUQ, QARDAŞLIQ

Ümumtürk ədəbiyyatı üçün xarakterik olan dostluq, qardaşlıq mövzusu “Koroğlu” eposundakı şeir parçalarında da xüsusi yer tutur. Bəri başdan deyək ki, dostluq, qardaşlıq semantikasi daha çox döyüşlə, savaşa bağlı olan şeir parçalarında özünü göstərir. Bu isə, heç şübhəsiz ki, qəhrəmanlıq eposlarının, o cümlədən “Koroğlu”nun təbiəti ilə bağlıdır

Dastandakı dostluq, qardaşlıq məzmunlu şeirlərin poetik semantikasi ilə bağlı aşağıdakıları söyləmək olar:

– dostunu yadına salan, onun imdadına çatan mərddir, mübarizdir:

Qurbanam mərdin adına,
Dostunu salar yadına,
Bu gün sərkər imdadına
Gəldi dəlilərim, gəldi...

– dost yolunda baş qoymağa hazır olan igid yenilməzdir:

Dəmirçioğlu hey çağırdı kərimi,
Dost tyoluna qoymuş idim sərimi,
Cəfər paşa soydurdu dərimi,
Qəsdi buydu saman təpə pustuma.

– dost dostun yolunda ölməyə, başından da keçməyə hazır olmalıdır:

Söylə görüm, Ərəb oğlu,
Canından küsdüyün varmı?!
Dost yolunda bu dünyada
Başından keçdiyin varmı?!

– əsl dost və yoldaş doğma qardaş olmağa bərabərdir. Bu cəhət dastandakı şeirlərdə xüsusi olaraq qabardılır:

Bir atadan kaş olaydıq,
Bir-birindən xoş olaydıq,
Doğmaca qardaş olaydıq,
Giziroğlu Mustafa bəy.

– dostluq ilqarı, dostluq əhdi heç vaxt yaddan çıxmamalıdır:

Mən Dəli Həsənəm, ər havadarı,
Heç yaddan çıxarmı dostluq ilqarı?
Vuruşma zamanı, dava bazarı,
Olmaz heç insafım, mürvətim mənim.

Bu motiv dastandakı nəsr parçalarında reallığa çevrilir, daha doğrusu, dostluq əhdinə sadıq olanlar tez bir zamanda bir yerə yığılır: “Dəli Həsənin sözlərinə Aşıq Cünun da, Dəmirçioğlu da çox sevindilər. Üçü də atlanıb dağlara, daşlara, kəndlərə, obalara hay saldılar. Bir neçə günün içində bütün dəliləri yığıb Çənlibelə tərəf yola düşdülər”. Burada bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşür: Çənlibeldə 7777 dəlinin sarsılmaz birliyi elə dostluq ilqarına görə reallaşmış. Bu birliyin, bu dostluğun

məhz Çənlibeldə baş tutması da səbəbsiz deyil. Heç şübhəsiz ki, bu birbaşa Çənlibelin müqəddəs məkan statusu ilə bağlıdır. Bu status isə dastanın poetik strukturunda xüsusi çəkiyə malikdir: “Çənlibelə düşmən ayağı dəymir, lakin dost üzünə həmişə açıqdır” (N.Cəfərov);

– döyüşə çağırış məzmunlu şeirlərin bir qismi məhz “yoldaşlarım” xitabı ilə başlanır:

Yoldaşlarım, bu gün dava günüdür,
Hazırlaşın, mövlam sizə yar olsun!
Qeyrət əhli qızıl qana bulansın,
Qeyrətsiz qoy tər bassın, xar olsun!

– Aşıq Cünunun Eyvaza “qardaş” – deyər müraciət etməsi türk mədəniyyətinin zənginliyini işarələndirir:

Çənlibeldən xəbər gətirdim,
Qardaş, dur gedək, dur gedək!..
Müşkül mətləbi bitirdim,
Qardaş, dur gedək, dur gedək!..

– Aşıq Cünun təkcə Eyvaz kimi bir igidə deyil, adi bir insana, deyək ki, keçələ də qardaş deyir: “Başına döndüyüm, ay keçəl qardaş // Bir ev deyim, mənə nişan ver barı!..”;

– Dəmirçioğlunun dilində işlənmiş “naxırçı qardaş” müraciəti onu əsl türk döyüşçüsü, türk cəngavəri kimi dəyərləndirməyə imkan verir:

Başına döndüyüm, naxırçı qardaş,
Mənim Ərəb atım gördünmü ola?

Mərd igidin atı candan əzizdi,
Mənim Ərəb atım gördünmü ol?

“Koroğlu”nun poetik-semantik yükü belə bir ümumiləşdirici fikir söyləməyə də imkan verir: 7777 dəli bir-birinə can deyib, can eşidir, əsl dostluq, qardaşlıq nümunəsi göstərilər; “qardaş” müraciət formasının üstün mövqedə çıxış etməsi türkün mənəvi dünyasının zənginliyini şərtləndirir; atı, dağı, qılıncı özünə qardaş bilən türkün mifoloji görüşləri dastanda kodlaşmış şəkildə yaşayır.

**“KOROĞLU”NUN ŞEİR DİLİ “DƏDƏ
QORQUD KİTABI” MÜSTƏVİSİNDƏ**

Türkologiyada “Koroğlu” eposunun “Dədə Qorqud kitabı”nın məntiqi davamı olaraq yaranmasından, bu abidələr arasındakı semantik-struktur əlaqələrindən, süjet və obraz, eləcə də dil-üslub oxşarlıqlarından kifayət qədər bəhs olunub. Bu sahə ilə bağlı T.Hacıyev, N.Cəfərov, K.Vəliyev kimi alimlərin sanballı tədqiqatları var. Bu cür araşdırmalarda “Koroğlu”nun şeir dilinin “Kitab”la səsleşməsi məsələlərinə müəyyən qədər münasibət bildirilsə də, problemə kompleks və sistemli şəkildə yanaşılmayıb. N.Cəfərov düzgün olaraq göstərir ki, “Koroğlu ilə “Dədə Qorqud” arasında elə qırılmaz semantik-struktur əlaqə vardır ki, həmin əlaqəni etiraf etmədən Azərbaycan “Koroğlu”sunun nəinki genezisini, heç tipologiyasını da müəyyənləşdirmək mümkün deyildir” (Eposdan kitaba. Bakı, 1999, səh.123). Müəllifin arqumentləşdirilmiş fikirləri də “Koroğlu”nun şeir dilinin “Kitab” müstəvisində araşdırılmasının gərəkli olduğunu göstərir. Heç şübhəsiz ki, bu abidələr qarşılaşdırılarkən ən əsas, ən zəruri dil vahidlərinə istinad olunmalıdır. Elə dil vahidlərinə ki, bu abidələrin oxşarlıqlarını, daha doğrusu, “Koroğlu”nun “Kitab”ın məntiqi davamı kimi meydana çıxıb formlaşmasını müxtəlif bucaqlardan təsdiqləyə bilsin. Həm də elə detallara ki, problemin görünməyən tərəflərinə, gizli məqamlarına işıq sala bilsin. Türk epos təfəkkürünün zənginliyindəndir ki, “Dədə Qorqud”un möcüzələr dünya-

sından “Koroğlu”ya, yaxud əksinə (“Koroğlu”dan “Dədə Qorqud”a) boylandıqda belə tutarlı faktların kifayət qədər olduğu bəlli olur...

“Kitab”ın dili üçün səciyyəvi olan “e” saitinin uzanması, eləcə də labiallaşma (dodaqlanma əlamətinin yaranması) hadisəsinə “Koroğlu”dakı şeir parçalarında da təsadüf olunur. “Kitab”da: ye:r (yeyir). “Yersə, yesün yeməzsə, tursun – getsün; qarşu (qarşı). “Qarşu yatan qara tağını aşmağa gəlmişəm”; boğazlayub (boğazlayıb). “Ayğır atım boğazlayub, aşum vergül!”; “Koroğlu”nun şeir dilində: der (deyir). “Koroğlu der: kəlam gəldi dilimə...”; qarşu (qarşı). “Qarşu yatan qarlı dağlar”; sevdüm (sevdim). “Sevdüm üç gözəlin birin”...

Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik hesab olunan leksik vahidlər hər iki abidənin dili üçün xarakterikdir: sadaq (oxqabı), yağı (düşmən), duş (yuxu), börk (papaq), irağ (uzaq), varmaq (getmək), əsrəmək (kükrəmək)... Bu arxaizmlərdən yalnız birinə mətn daxilində nəzər salaq: “Məgər ol gecə Yegnək düş gördi” (“Kitab”); “Yatmışdım aşkara gördüm düşümü...” (“Koroğlu”). Eyni təfəkkürdən süzülüb gələn bu nümunələrin hər ikisi poetik siqlətlidir.

Müqayisə və qarşılaşdırmalar göstərir ki, müasir ədəbi dilimizdə sabitləşməyən bir sıra qrammatik formalar həm “Kitab”ın, həm də “Koroğlu”dakı şeirlərin dili baxımından xarakterikdir: “-maq+gərək!” modeli (felin vacib şəklinin forması) – “Kitab”da: “Baba bu sözü sən maña diməmək gərək idi”; “Koroğlu”da: “Düşməni dünyadan silmək gərəkdir”; sifətin təkrarı ilə çoxaltma dərəcəsinin ifadəsi – “Kitab”da: “qara-qara”. “Qara-qara tağlardan hənir asdı”; “Koroğlu”da: “uzaq-uzaq”. “Uzaq-uzaq dağ başında”; miqdar saylarından sonra işlənən

isimlərin cəm şəkilçisi qəbul etməsi – “Kitab”da: “Ol qırq namərdlər aydırlar”; “Koroğlu”da: “Arif olun üç igidlər // Nər girər meydana indi”... (bu cür nümunələr “Koroğlu”nun şeir dilində daha qabarıq görünür).

“Dədə Qorqud” şeirlərindəki söz təkrarının rəngarəngliyi “Koroğlu”dakı nəzm parçaları üçün də səciyyəvidir. Bu da “Dədə Qorqud”la “Koroğlu”nun üslub baxımından eyni xətdə birləşdiyini göstərir. Faktlara müraciət edək: “rəddül əcüz ələl ibtida”ya (əvvəlki misranın son sözünün sonrakı misranın əvvəlində eynilə təkrarlanması) hər iki abidədə rast gəlinir: “Kitab”da – “Altundağı Al ayğırı bilürüz Bəkilindir // Bəkil qanı”; “Koroğlu”da “Canım Həmzə, gözüm Həmzə // Həmzə, incitmə Qıratı”; “rəddül ibtida ələl əcüz” (eyni sözün misranın əvvəlində və sonunda işlənməsi) bir poetik kateqoriya kimi hər iki abidə üçün səciyyəvidir: “Kitab”da – “Ağac!” “Ağac!” dersən saña ərihmə, ağac!”; “Koroğlu”da – “Gəldi dəlilərim gəldi”; “rəddüs-sədr ələl əcüzdən istifadə (əvvəlki misranın ilk sözünün sonrakı misrasının sonunda təkrarlanması): “Kitab”da – “Ozan, səni xəbərin yox // Çalma ozan, ayıtma, ozan”; “Koroğlu”da – “Həmzə, incitmə Qıratı / Budu sənə sözüm, Həmzə”... Burada bir həqiqəti də deyək ki, bu cür söz təkrarı ümumən ədəbiyyatımız üçün xarakterikdir.

Bayırın qurdu → səhra qurdu. Bunlardan birincisi “Kitab”da Əmən obrazının dilindən (Yedi urğunım // Yeni Bayırın qurdu bənzərdi yigitlərim) verilibsə, ikincisi də “Koroğlu”dakı şeir parçalarında işlənilib: “Bəylər, biz səhra qurduyuq...” Maraqlıdır ki, belə bir qarşılaşdırmaya nə qorqudşünaslıqda, nə də koroğluşünaslıqda rast gəlinir. Məsələn, T.Hacıyev “Kitab”ın dilində işlənmiş “bayırın

qurdu” ifadəsindən bəhs edərkən onu “Koroğlu”dakı “səhra qurdu” ifadəsi ilə deyil, “qurd dəlilər”, “qurd oğlu” kimi ifadələr kontekstində araşdırıb. Daha doğrusu, həmin ifadəyə tam başqa prizmadan yanaşıb: “Müasir baxımdan qədim dastanlarımızda qeyri-adi görünən obrazlardan biri qurdla bağlıdır. Qurd, bir tərəfdən, güclü varlıqlar sistemində mübaligə kimi işlənmişdir: Yedi (yeni – Ə.T.) bayırın **qurduna** bənzər yigitliyim (yigitlərim – Ə.T.) (“Dədə Qorqud”); “Ac **qurd** kimi düşmən üstə ularam; Dava günü, **qurd dəlilər**, Ballicaya səfərim var; Bir keçi qaçıban qurtulsa **qurddan**, Baxar buynuzuna, gərgədan olu; Çaqqal əniyi **qurd** olmaz, Yenə qurd oğlu **qurd** olu (“Koroğlu”)...” (Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı, 1979, səh.29). Yaxud Ə.Əsgər “Koroğlu”dakı “Bəylər, biz səhra qurduyuq” misrasına qurd mifologemi baxımından yanaşaraq geniş bir açıqlama versə də, “Kitab”ın dilindəki “bayırın qurdu” ifadəsinə münasibət bildirməyib. Müəllif göstərir: “...Dastan qəhrəmanlarının soyu kimi təqdim olunur: Bəylər, biz səhra qurduyuq // Quzu tapmaq adətimiz. Axırncı fikir nə alim, nə ideoloq, nə də siyasətçi tərəfindən deyilib. Bu fikri türk şərəfinin, mənliliyinin əzəli və əbədi müdafiəçisi Koroğlu (mübarək boz qurd) Turan adlı böyük vətənin coğrafi səciyyəsinə də işarə etməklə milli aristokratiyaya müraciətlə demişdi: Bəylər, biz səhra qurduyuq!” (Ə.Əsgər., M.Qıpşaq. Türk savaş sənəti. Bakı, 1996, səh.20). Müəllif haqlıdır. Amma bu da var ki, “Döyüş babamızdan miras qalıbdır” – deyən də Koroğludur. Bu cür faktların assosiativliyi isə istər-istəməz belə bir fikri reallaşdırır: Koroğlunun babası, dədəsi Bayındır xan, Qazan xan, Beyrək kimi Oğuz igidləridir, “Dədə Qorqud kitabı” kimi bir sənət incisini düzüb-qoşanlardır. Onun

dədələrinin yaratdığı bu mötəbər abidədə isə nəinki döyüş sənətinin gen-bol təsvirinə, hətta “səhra qurdu” kimi ifadələrin ilkin formasına – “bayırın qurdu” birləşməsinə rast gəlinir. Qeyd edək ki, türk mənşəli “çöl”, “düz” anlamlı “bayır” və ərəb mənşəli “çöl” anlamlı “səhra” sinonim isimlərdir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, III növ təyini söz birləşməsi modelində olan “bayırın qurdu” və II növ təyini söz birləşməsi modelində olan “səhra qurdu” sinonim ifadələrdir.

“Kitab”ın dilindəki “quduz qurd” ifadəsi (Quduz qurtlar evimi dəlir gördüm) “Koroğlu”dakı şeir parçalarında da müşahidə olunur: qurdumuz quduzdur, dalar,

Qurdumuz quduzdur, dalar,
Şahinimiz durna ovlar,
Daşa çalsam iki bölər,
Kəskindir qılınclarımız.

Göründüyü kimi, “Koroğlu”nun dilindəki “quduz qurd” ifadəsi həm formasına, həm də semantikasına görə fərqlənir: birincisi, “Kitab”ın dilindəki “quduz qurt” “Koroğlu”nun dilində cümlə formasındadır; ikincisi, inversiya ilə işlənib; üçüncüsü, “Kitab”ın dilindəki “quduz qurt” ifadəsi mənfi emosionaldırsa, “Koroğlu”nun şeir dilində müsbət anlamlıdır, konkret desək, “Kəskindir qılınclarımız” cümləsinin semantik yükünü qüvvətləndirir. Burada assosiativ olaraq başqa bir detal da yada düşür: “Kitab”da Qazan xanın dilindən verilmiş “...Ordumın xəbərin bilürmisin, degil, maña // Qara başım qurban olsun, qurdım, saña!..” misralarının semantik yükü “qurd”u tam müsbət bir obraz kimi səciyyələndirməyə imkan verir.

Deməli, “Koroğlu”nun nəzm hissəsindəki “Qurduumuz quduzdur, dalar” misrası “Kitab”dan süzülüb gəlib” – qənaətinə də gəlmək mümkündür.

“Kitab”dakı sözlərin transkripsiyasından bəhs edərkən (Dədə sözü işığında. Bakı, 2014) tam əks qütblərdə dayanan oxunuş formalarını da təhlil süzgecindən keçirmişdir:

“Anam adın sorar olsañ – Qaba Ağac!

Mənim adım sorarsañ, -

Aruz oğlu Basatdır, - dedi” (Zeynalov-Əlizadə nəşri, Bakı, 1988);

“Atam adıñ sorar olsañ kaba ağac

Anam adın sorar olsañ kağan aslan” (O.Ş.Gökyayın nəşri, İstanbul, 2000) ...

Bu transkripsiyalardakı qeyri-dəqiqliyi əsaslandırmaq üçün yeddi arqument gətirmişdik. Burada yalnız birinci arqumenti eynilə təqdim edirik: “...Drezden nüsxəsinin 232-ci səhifəsində ardıcıl işlənmiş cümlələrdə eynilə təkrar olunan yazılış şəklinin (اٲاٲ) birinci cümlədə (ardıcıl verilmiş cümlələrdəki sıra nəzərdə tutulur) “atam”, ikinci cümlədə “anam” (O.Ş.Gökyay, M.Ergin), yaxud əksinə, birinci cümlədə “anam”, ikinci cümlədə “atam” (H.Araslı, Zeynalov-Əlizadə) şəklində transkripsiyasını məqbul hesab etmək olmaz. Çünki Drezden nüsxəsindəki hər iki yazılış şəkli məhz “atam” kimi oxunur. Dəqiq desək, hər iki yazılış şəklində ikinci hərfin te (ت) olması açıq-aydın görünür” (Dədə sözü işığında. Bakı, 2014, səh.35). Bu tip fikirlərdən birini də məhz “Koroğlu” eposundakı şeir parçalarının ümumi semantik tutumuna

istinadən söyləmək mümkündür. Koroğlunun dilindən verilmiş iki bəndə diqqət yetirək (bu cür şeirlər filologiyamızda həm də şair Koroğlunun şeirləri kimi təqdim olunur):

Adımı soruşsan, bil, Rövşən olu,
Atadan, babadan cinsim Koroğlu;
Mənəm bu yerlərdə bir dəli, dolu,
Gündoğandan ta günbatan mənimdi!

* * *

Koroğlu dediyin bir bəl-bəlidi,
Çənlibeldə dövrən quran dəlidi,
Öz adım Rövşəndi, atam Alıdı,
İnan Bolu, mən Koroğlu deyiləm.

Birinci bənddəki “Adımı soruşsan” şərt budaq cümləsi ilə “Kitab”ın dilindəki “Mənim adım sorarsañ” cümləsi təkcə formasına yox, həm də semantikasına görə eyni xətdə birləşir. Bu oxşarlıq digər cümlə modellərini də əhatə edir: “Atam adın deirsəñ – Qağan Aslan // Mənim adım sorarsañ, - Aruz oğlu Basatdır..,” (“Kitab”); “Öz adım Rövşəndi, atam Alıdı” (“Koroğlu”). Bu faktlar, xüsusən də “Atadan, babadan cinsim Koroğlu” misrasında kişi (erkək) xəttinin qabardılması “Kitab”ın Drezden nüsxəsinin 232-ci səhifəsində ardıcıl işlənmiş cümlələrdə iki iki dəfə eynilə təkrarlanmış yazılış şəklinin (اٲاٲ) məhz “atam” formasında transkripsiyanın düzgün olduğunu təsdiqləyir. Bütün bunlar isə belə bir həqiqəti söyləməyə imkan verir: “Koroğlu”nun şeir dili nəinki

“Kitab”la səsleşir, hətta “Kitab”ın transkripsiyasına, daha dəqiqi, səhv və ya ziddiyyətli oxunuş formalarının düzgün variantlarının müəyyənləşdirilməsinə də işıq salır.

Burada o da vurğulana bilər ki, Ə.Əsgər “Adımı soruşsan, bil, Rövşən olu” misrası ilə başlanan bəndin semantikasına tam başqa müstəvidə münasibət bildirib: “Koroğlu yakut bahadırı kimi düşməyə özü və soyu haqqında məlumat verir. Savaş qabağı Koroğlunun saz çalıb oxuması motivinin daha qədim ənənədə savaş tanrısının şərəfinə mahnı şəklində olması şübhə doğurmur. “Dədə Qorqud” dastanlarında isə savaşdan öncə oğuz igidlərini dastançı təqdim edir. Savaş tanrısına dua isə islam örtüyünə bürünmüşdür” (Ə.Əsgər., M.Qıpşaq. Türk savaş sənəti. Bakı, 1996, səh.13-14). Deməli, müəllif həmin bəndin poetik semantikasına yakut bahadırı, Koroğlu obrazı və “Kitab” kontekstində aydınlıq gətirməyə çalışsa da, problemə, daha doğrusu, Koroğlunun dilindən verilmiş bəndin poetik strukturuna Aruz oğlu Basat və Koroğlunun dili baxımından münasibət bildirməyib.

“Dədə Qorqud” eposunda Qazan xanın məğrur-uğunu əks etdirən belə bir parçaya təsadüf olunur: “...Əzvay qurd ənügi erkəgində bir köküm var... Qalın Oğuz elində bir oğlum var, - Uruz adlu // Bir qartaşım var, - Qaragünə adlu // Yenidən toğanını dərgürmiyələr...”. Deməli, Qazan xan təkcə öz soyu, kökü ilə fəxr etmir, həm də kafirləri oğlu Uruzla, qardaşı Qaragünə ilə hədələyir. Eyni zamanda Qazan xan kafirlərə xatırladır ki, Oğuz igidləri onların nəslini, kökünü kəsə bilər (Zeynalov-Əlizadə nəşrində həmin parçanın sonuncu cümləsi belə sadələşdirilib: “Xəbər tutub, qolundakı şahinini sağ

qoymazlar”. Bakı, 1988, səh.217. Bu cür sadələşdirmənin mətnin semantik yükünə uyğun olmamasından bəhs etmişik: “Dədə Qorqud kitabı”nın obrazlar aləmi. Bakı, 2013, səh.38). Bu motiv “Koroğludakı şeir parçalarında da müşahidə olunur. Belə ki, Koroğlu da Qazan xan kimi düşməni igidləri ilə hədələyir: “Gəlsələr dava başlanı // İgid-igid dəlilərim var”; Qazan xan kafirlərin kökünü kəsə bilən igidləri ilə fəxr edirsə, Koroğlu da düşmənin şəhərini (yurdunu) viran qoya bilən qurdları (igidləri) ilə öyünür: “Qurdların var, ayılarım var // Hay vursam şəhrin boşlanı”. Qarşılaşdığımız parçalarla bağlı digər oxşarlıqları isə belə ümumiləşdirmək olar: hər iki parça cəngavər dilindən verilib (Qazan xan, Koroğlu); hər iki parça eyni semantik şaxədə birləşir; hər iki parçada “var” ismi xəbəri epifora kimi işlənərək poetik mənanı qüvvətləndirib; hər iki parçada “qurd” obrazına birbaşa işarə edilir. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, T.Hacıyev “Koroğlu” eposundakı “qurd” obrazından bəhs edərkən “Kitab”a da müraciət edib. Amma nümunə kimi yalnız “qurd üzü mübarəkdir” deyimini qarşılaşdırmaqla kifayətlənib: “...Qazan xan qara köpəklə belə tərənnümlü xəbərləşmir, ona “qaranqu axşam olanda vaf-vaf ürən, acı ayran töküləndə çap-çap içən” kimi təntənəsiz sözlərlə müraciət edir, ancaq “qurd üzü mübarəkdir” deyir. “Koroğlu”da: Qurdlarım var, ayılarım var // Hay vursam, şəhrin boşalı...” (Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı, 1979, səh.30).

M.Seyidov “Kitab”dan təqdim etdiyimiz sintaktik bütövün (yuxarıdakı parça nəzərdə tutulur) “Koroğlu” eposunda yeni formada təzahürünə münasibət bildirməyib, konkret desək, həmin parçaya türk xalqlarının kosmoqonik təfəkkürü və inamları ilə bağlılığı kontekstində

aydınlıq gətirməyə çalışıb: “Qazan xan Dədə Qorqut boylarını yaradan oğuzların mifoloji təfəkkürünə sadıq qalaraq qaplana, aslana, sunqur quşuna, saza “ağ” sifətini verməklə onların onqonluğunu, ilahiliyini, müqəddəsliyini, Ülgenlə bağlılığını gözə çarpdırmaq istəmişdir. Elə buna görə də onqonları ilə fəxr edir” (Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, səh.158-159). Bu o deməkdir ki, müəllif həmin sintaktik bütövün mənə yükünə birtərəfli yanaşır. Belə ki, Qazan xan təkcə onqonları ilə deyil, eyni zamanda Qaragünə kimi, Uruz kimi Oğuz igidləri ilə fəxr edir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu xüsusiyyət Koroğlu obrazında da özünü göstərir. Burada bir oxşarlığı da xatırlatmaq lazım gəlir: Qazan xanın öz igidlərinə “Siz yegüniz-içüniz” deməsi sanki eynilə “Koroğlu”ya – Koroğlu obrazına ötürülüb: “Yeyin dəlilərim, keflər xoş olsun!”

Selcan xatun (“Kitab”) və Dünya xanım (“Koroğlu”) obrazlarının dilindən verilmiş bəzi parçaların oxşar semantik olmaları barədə fikir söyləmək mümkündür. Həmin tip parçalara qarşılaşdırmalar kontekstində diqqət yetirək:

Selcan xatunun dilində:

“Qafil olma, qara başım qaldır, yigit!
Ala qıyma görklü gözün, açğıl, yigit!

.....
Alca qanın yer yüzünə dökülmədin,
Yağı yetdi, düşməni irdi,
Nə yatursan, qalqğıl!

.....

Mərə, qəzası yetmiş yigit, nə yigitsən
qayıda döngil! – dedi”.

Dünya xanımın dilində:

Yağı düşməni dörd bir yanın alıbdı,
Oyan, əcəm oğlu, dur get bu yerdən!
Sənin dərdin bu canımda qalıbdı,
Oyan, əcəm oğlu, dur get bu yerdən!

* * *

Hay-hay deyib gədiklərdə yatandı,
Comərd düşmənləri atdan atandı,
Bolu bəydi, Koroğlunu tutandı,
Oyan, əcəm oğlu, dur bu yerdən

Selcan xatunla Qanturalının, həmçinin Dünya xanımla İsabalinin dialoqundan götürdüyümüz bu parçaların struktur-semantik oxşarlıqlarını belə ümumiləşdirmək olar: həmin parçalar oxşar sintaktik mühitləri əks etdirir; Selcan xatunla Dünya xanımın titulları sinonimdir (xatun, xanım); hər iki obrazın dilindən verilmiş parçalar yenilməz cəngavərlərə ünvanlanıb ki, onların da adları həm-qafiyə sözlər kimi çıxış edir, daha dəqiqi, hər iki adın sonu “alı” hissəciyi ilə bitir: Qanturalı-İsabalı; hər ikisi yatmış igidin oyanaraq geri dönməsini istəyir (müq.ət: Selcan xatunun dilində: “...görklü gözün, açğıl yigit!.. qayıda döngil!”; Dünya xanımın dilində: “Oyan əcəm oğlu, dur get bu yerdən!”); Selcan xatun Qanturalını kafirlərlə, Dünya xanım isə Bolu bəylə qorxutmaq istəyir:

Selcan xatunun dilində - “Yağı yetdi, düşmən irdi”; Dünya xanımın dilində - “Bolu bəydi, Koroğlunu tutan-dı”; Selcan xatunun dilindəki “Yigidim, bəy yigidim!” müraciətinin intonativ mənası ilə Dünya xanımın dilində işlənmiş “canında dərdi qalmaq”, “qurban olmaq” kimi ifadələr eyni xətdə birləşir (Dünya xanımın dilində: “Sənin dərdin bu canımda qalıbdı... Sənə qurban olsun bu Dünya xanım”).

Dağ kultunun poetik ifadəsinə həm “Kitab”da, həm də “Koroğlu”da rast gəlinir. Burada diqqətçəkən əsas məhsələlərdən biri budur ki, “Kitab”da işlənmiş “Qarşu yatan qarlı qara dağlar” misrası “Koroğlu”da eynilə təkrarlanıb (bu barədə ilk dəfə M.Adilov bəhs edib: Niyə belə deyirik. Bakı, 1982, səh.94);

Qarşu yatan qarlı qara dağlar
Qarıyıbdur otı bitməz.
Qanlı-qanlı ırmaqlar
Qırıyıbdır suyu gəlməz... (“Kitab”)

...Qarşu yatan qara dağlar saña yaylaq olsun!..

* * *

Qarşı yatan qarlı dağlar,
Dağlar, səndə qarım qaldı.
Əlim çatmaz, ünüm yetməz,
Dal budaqda narım qaldı (“Koroğlu”)

“Kitab”da Dirsə xanın xatunu, “Koroğlu”da isə Nigaq xanım tapındıqları **dağa qarğış** edir: çünki hər ikisi oğul itirib (Dirsə xanın xatunu nəzir-niyazla dünyaya

gətirdiyi Buğacı, Nigar xanım köynəyinin yaxasından keçirdiyi Eyvazı: Bu müstəvidə də Dirsə xanın xatunu ilə Nigar xanım eyni xətdə birləşir); hər ikisi itirdiyini dağdan – öz hamisindən istəsə də, ala bilmir:

Dirsə xanın xatununun dilində:

Nə Qazlıq tağı aqar səniñ suların
Aqar kibi aqmaz olsun!
Bitər səniñ otların Qazlıq tağı,
Bitər ikən bitməz olsun!...

Nigar xanımın dilində:

Mən Nigaram ah çəkərəm,
Daşın çaylara tökərəm,
Yerində bürc-bar tikərəm,
Dağlar, Eyvazı neynədiz?!

Araşdırmalarda Koroğlunun daha çox Qazan xan və Beyrək obrazlarının məntiqi davamı kimi çıxış etməsindən bəhs olunsa da, Dirsə xan → Koroğlu, Baybörə bəy → Koroğlu xətlərinə az diqqət yetirilib. Qeyd edək ki, “övladsızlıq” xəttində Koroğlu obrazı məhz “Kitab”dakı Dirsə xan və Baybörə bəylə bağlanır. Faktlara müraciət edək: Dirsə xanın dilində - “..təñri-təala bizə bir yetman oğıl verməz, nədəndir?”; Koroğlunun dilində - “Hansı igidin sonu yoxdu // Ocaq sönər, daş inildər”. Bu parçaların eyni semantik şaxəyə daxil olmasını təsdiqləməyə ehtiyac yoxdur (baxmayaraq ki, eyni sintaktik mühit müxtəlif dil vahidləri ilə ifadə olunub). Amma

burada o da qeyd olunmalıdır ki, Dirsə xan övladı olmadığına görə öz xatununa qəzəblənərək ona acı sözlər söyləyirsə, Koroğlu telli Nigarının dərdinə şərik olaraq onu sakitləşdirməyə çalışır. Bu mənada Koroğlu daha təmkinli obraz kimi çıxış edir:

Dirsə xanın dilində:

Xan qızı, yerindən turayınmı?
Yaqaqla boğazından tutayınmı?
Qaba öncəm altına salayınmı?
Qara polat uz qılıcım əlümə alayınmı?
Öz gödəndən başunı kəsəyinmi?
Can tatlusun saña bildirəyinmi?..

Koroğlunun dilində:

Telli Nigar məlul durar,
Əl qoynunda, boynun burar,
Müjganın sinəyə vurur,
Göz oxşayar, qaş inildər.

Baybörə bəyin dilində:

“...Bəglər, tacım-təxtim üçün ağlaram.
Bir gün ola, düşəm öləm, yerimdə-yurdumda kimsə qalmıya”, - dedi”;

Koroğlunun dilində:

Koroğluyam, sözüm çoxdu,
Sözlərim peykanlı oxdu,

Hansı igidin sonu yoxdu,
Ocaq sönər, daş inildər.

Sonuncu qarşılaşdırma ilə bağlı bəzi cəhətlərə aydınlıq gətirməyi gərəkli hesab edirik: hər ikisi sonsuz olduğu üçün ağlayır (Koroğlunun ağlaması dastanın nəsr hissəsində təsvir edilir: “...Nigarın sözündən sonra Koroğlu elə oldu, elə oldu ki, Nigarın ağlamağı yaddan çıxdı); hər ikisinin oğlu olur: Beyrək (Baybörənin oğlu), Kürdoğlu, Eyvaz (Koroğlu Eyvazı öz oğlu kimi sevir: Koroğlunun qoç oğlu // Eyvazı pişvaz eləyin!...); Dirsə xandan fərqli olaraq Baybörə öz xatununa acı sözlər demir, daha doğrusu, bu cəhət “Kitab”da müşahidə olunur.

“Kitab”dakı “Borı çalındı, kos urladı”,
“ Gumbır-gumbır tavıllar çalındı // Burması altun tuc borılar çalındı // Ol gün cilasun bəg ərənlər dönə-dönə savaşdı...”, “Gumbır-gumbır nəqarələr döğildi” tipli cümlələrin semantikasını barədə K.Vəliyev yazır: “...Oğuz ellərinin savaşı bunlarsız keçməmişdi. Hamını ayağa qaldıran, yağya qarşı çevirən, yağını səslə ürküdən, çaşbaş salan bu musiqi alətlərinin “Dədə Qorqud” dilindəki yeri onların gələcəyi, keçdiyi inkişaf yolu barədə çox şey deyir. Çıxardığı səsin yamsılanmasını özünə bəlierti edən “gumbur-bumbur” nağara boylarının dilinə bir səs, bir haray gətirmişdir” (Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, 1988, səh.95-95). Müəllifin obrazlı şəkildə ifadə etdiyi bu fikirlər həm də “Koroğlu” eposuna aid edilə bilər. Belə ki, “Koroğlu”da təsadüf olunan “Koroğlu, gəldilər savaş qurmağa... Kos, nağara çalınır qan almağa” misralarının semantik yükü, xüsusən də aşağıdakı gəraylı birbaşa

“Kitab”dakı uyğun parçalarla bağlanır, onların yeni formada təzahürü kimi çıxış edir:

Mərd dayanar, namərd qaçar,
Meydan gumbur-gumburlanı...
Dəlilərim meydan açar,
Düşman gumbur-gumburlanı

Qoç igid bığın buranda,
Çəkib yay-oxun quranda
Şəspər qalxana vuranda
Qalxan gumbur-gumburlanı...

Top açılar qalasından,
Haq saxlasın balasından,
Koroğlunun nalasından
Hər yan gumbur-gumburlanı.

Bu gəraylıdakı qaçar-açar, buranda-quranda-vuranda, qalasından-balasından-nalasından zəngin qafiyələri (bu qafiyələrin hər birində qalın saitlərin assonansı da müşahidə olunur), tərkibinə “gumbur-gumbur” sözü işlənmiş paralel cümlə modelləri (paralelizm) elə düzülüb, elə yerləşdirilib ki, bunların birini digərindən ayırmaq qeyri-mümkündür. Ən əsası isə şeirdəki intonativ mənə məhz bu cür vasitələrlə reallaşdırılıb. Konkret desək, bu gəraylını sazın müşayiəti olmadan səsləndirdikdə belə bir savaşı, döyüş musiqisinin səsi yaranır, sanki döyüş qabağı çalınan nağaralardan gumur-gumur səs çıxır. Bu, “Koroğlu” şeirinin, ümumən türk poeziyasının gücüdür. Gəraylın poetik semantikasını ilə bağlı digər cəhətləri isə belə ümumi-

ləşdirmək olar: “Kitab”dakı “gumbur-gumbur” səs yamsılaması “Koroğlu”dakı gəraylıda eynilə təkrarlanıb; “Kitab”dan fərqli olaraq bu gəraylıda “nəqarə” (nağara) sözü işlənməyib, amma ona açıq-aydın şəkildə işarə edilir, daha doğrusu, bu, metonimiylərlə canlandırılıb: meydan, düşmən, hər yan, sanki nağara kimi, gumur-gumur səs çıxarır; mərdlərin, igidlərin hayqırtısından meydan əks-səda verir, namərd qaçır. Bu cəhət belə modelləşdirilə bilər: “igidlərin hayqırtısı, qaçan namərdlərin boğuş səsi = Meydan gumbur-gumburlanı”; “Düşman gumbur-gumburlanı” – dedikdə assosiativ olaraq “düşmən qaçır” mənası yada düşür. Amma burada “Koroğlunun dəlisi düşməni gumbultu ilə yerə saldı” mənası mətnə daha yapışıqlı görünür. Bu tezisə düzgünlüyünü “Kitab”a, eyni zamanda “Koroğlu”dakı şeir parçalarına istinad etməklə əsaslandırmaq mümkündür: “Kitab”da: “böğürdibəni atdan yerə saldı” (böğürdibəni – böyükdərək, bağıraraq, bərk qışqırdaraq, çığıraraq...); “Koroğlu”dakı digər şeirlərdə: “...Misri qılınç qından çıxsa // Leş sərilər, baş inildər”; “...Leş-leşə verək düşmanı // Axsın, qızıl qan yerisin?” Deməli, “gumur-gumur” səs yamsılaması (I bəndin 4-cü misrasındakı söz nəzərdə tutulur) düşmənin qılınç, cida və s. silahlarla bağırılmasını, inildənilərək öldürülməsini işarələndirir. Bu da “bağır, inilti (inləmə səsi, zarıltı...) = gumur-gumurlama” modelinin daha real olduğunu göstərir; ikinci bəndin son misralarındakı silah adlarını musiqi alətlərinin adı ilə əvəz etsək, metonimiya açıq-aydın şəkildə görünür: “Şəspər (şax və ya ağac çubuq) qalxana (nağara) vuranda // Qalxan (nağara) gumbur-gumburlanı” Belə bir əvəzetmə mümkündür. Çünki “türk ordularının düşmən üzərinə hücumu nağara, davul, zurna,

filit, gərənay, şeypur və s. musiqi alətləri ilə müşayiət olunurdu” (Ə.Əsgər, M.Qıpçaq. Türk savaş sənəti. Bakı, 1996, səh.94). Amma bu cür misralara həm də real hadisələrin poetik ifadəsi baxımından yanaşmaq lazım gəlir. Çünki qalxana şeşpərlə bir neçə dəfə ardıcıl olaraq vurduqda elə gumur-gumur səs çıxardır. Deməli, türk hərbi sənətinə bu prizmadan da münasibət bildirmək olar; III bəndin son misralarında Koroğlunun naləsindən (nala-nalə) hər yanın gumur-gumur səs çıxartması ifadə olunub ki, bu da “nalə (nala) = hər yanın gumur-gumur səs çıxartması” modeli ilə verilə bilər. Digər tərəfdən, şərh etdiyimiz gəraylıdan əvvəl verilmiş “Nigarın sözündən Koroğlunun ürəyi atlandı, qəlbi tel-tel oldu. Bir dəli nəre çəkib dedi” cümlələrinin semantik tutumu, xüsusən də sonuncu cümlədəki “dəli nəre çəkmək” ifadəsinin poetik-semantik çəkisi həmin misradakı “nalə”, əslində, “nəre” sözünün fonetik deformasiyaya uğramış variantıdır” – fikrini də reallaşdırır (bu cür deformasiyanın qafiyələnməyə görə baş verə bilməsi mümkündür).

Yeri gəlmişkən, bu gəraylının digər variantında yuxarıda təqdim etdiyimiz subyektlər nisbətən dəyişikliyə uğramış şəkildədir:

Mərd döyüşündən namərd qaçar,
Dağlar komur, komurlanır,
Şahi-mərdan meydan açar,
Meydan komur, komurlanır.

Qoç igid özün öyəndə,
Güllə mənzili döyəndə,

Qılinc qalxana dəyəndə
Qalxan komur, komurlanır.

Toplar atar qalasından,
Haq saxlasın bəlasından,
Qoç Koroğlu nalasından,
Dağlar komur, komurlanır.

Qarşılaşdırdığımız variantlar forma və semantika baxımından bir-birinə çox yaxındır. Amma fərqli cəhətlər də özünü göstərir. Məsələn: I variantdakı meydan, şeşpər, hər yan sözləri II variantda dağlar, qılinc, dağlar sözləri ilə əvəz edilib; I variantdakı gumbur-gumburlanı, balasından vahidləri II varianda nisbətən başqa fonetik tərkibdə verilib: komur-komurlanı, bəlasından (bunlardan birincisi dialekt tələffüzünün transkripsiyasına, ikinci isə ədəbi dilimizin orfoqrafiyasına uyğundur);

“Kitab”da Qazan xanın dilindən Qaraca çobana ünvanlanmış belə bir parçaya rast gəlinir:

“Qaranqu axşam olanda qayğılu çoban!
Qanla yağmur yağanda çaqmaqqlu çoban!
Ünüm anla, sözün dinlə!
Ağ-ban evim şundan keçmiş gördüğümü,
degil maña!
Qara başım qurban olsun, çoban, saña! -
dedi”.

Bu parça həm formasına, həm də semantikasına görə “Koroğlu” eposunda Dəmirçioğlunun dilindən verilmiş bəndlə səsləşir:

Başına döndüyüm, naxırçı qardaş,
Mənim Ərəb atım gördünmü ola?
Mərd igidin atı candan əzizdi,
Mənim Ərəb atım gördünmü ola?

Qazan xan və Dəmirçioğlunun dilindən verilmiş yuxarıdakı şeir parçalarının oxşar cəhətləri ilə bağlı bunları söyləmək olar: Qazan xan Oğuz igididirsə, sərkərdədirsə, Dəmirçioğlu da Azərbaycanı simvollaşdıran Çənlibelin sayılıb-seçilən dəlilərindəndir, yəni hər ikisi cəngavərdir; hər ikisi aşağı təbəqənin nümayəndəsi ilə qarşılaşır: Qazan xan çobanla, Dəmirçioğlu naxırçı ilə; hər ikisi dərdə-qəmə bürünüb: Qazanın evi, yurdu dağıdılıb, Dəmirçioğlu atını itirib; Qazan xan Qaraca çobana “qara başım qurban olsun”, Dəmirçioğlu isə naxırçıya “başına döndüyüm, naxırçı qardaş” – deyir ki, bu da onların hər ikisinin mədəniyyətə zəngin olduğunu göstərir; bir sıra söz və ifadələrin sinonimliyi müşahidə olunur: çoban-naxırçı, başına qurban olmaq-başına dönmək; hər iki parçada eyni söz feli xəbər vəzifəsində çıxış edir: gördünmü... Maraqlıdır ki, bu oxşarlıq Qaraca çobanın Qazan xana, eləcə də naxırçının Dəmirçioğluya cavab nitqlərini də əhatə edir. Məsələn, Qaraca çoban Qazana “Dün yoq, ötəgi gün evin bundan keçdi” – deyirsə, naxırçı da Dəmirçioğluya “Sənin Ərəb atın mən dağda gördüm” – deyir.

“*Kitab*”da *məcəzlar daxilində bir apelyativ kimi işlənmiş “ərəbi atlar”* ifadəsi “Koroğlu”da zoonim, konkret desək, at adı kimi çıxış edir. “Kitab”da: “Hey, ana! **Ərəbi** atlar olan yerdə // Bir qulunu olmazmı olur?”; “Koroğlu”da: “Meydana girəndə o **Ərəb** atlı...” “Ərəb at”ın “vücutnamə” daxilində işlənməsi isə “Kitab” deyil,

“Koroğlu”nun şeir dili üçün xarakterikdir: “Ərəb atın dastanını söyləyəm // Üç yaşında hər nişanı bəlli olur... Dörd yaşından yetişəndə beşinə // Yəhər üstədən əl yetişməz başına...”. Deməli, “Kitab”dakı “ərəbi atlar” (ərəb atlar) apelyativi “Koroğlu” eposunda tək-cə at adı (zoonim) kimi işlənməyib, həm də “vücutnamə” daxilində məntiqi mərkəz funksiyasında çıxış edib. Bu da, heç şübhəsiz ki, təkmilləşmə və zənginləşmə ilə bağlıdır.

“*Kitab*”dakı “*Keçi başlu Keçər ayğır*” və “*Toqlı başlu Turu ayğır*” at adları ilə “Koroğlu”dakı “Qırat” və “Dürat” zoonimləri eyni semantik şaxədə birləşir. Hətta “Koroğlu”dakı “Dürat” “Kitab”dakı “Turu”nun (“Turu ayğır” modelindəki birinci komponent) fonetik tərkibcə dəyişikliyə uğramış variantı kimi görünür. Burada bir fikri xatırlatmaq yerinə düşür: “Kitab”dakı “Keçər ayğır” zooniminin semantik tutumu “Qırat” zooniminin rəng anamlı vahidlər yox, hərəkət bildirən sözlər kontekstində izah olunmasını diktə edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlər də (oxşarlıqları arqumentləşdirən fikirlər nəzərdə tutulur) “Kitab” və “Koroğlu”da işlənmiş ən məşhur at adlarının məhz hərəkət bildirən sözlər (feillər) əsasında yarandığını təsdiqləyir: turmaq (durmaq) + uğ = turuğ = turu //dür; keçər (keçmək), qır (qırmaq). Bu da təsadüfi deyil. Çünki “Kitab”da və “Koroğlu”da elə bir qəhrəman yoxdur ki, daim hərəkətdə verilməsin. Deməli, qəhrəman və at obrazları həm də bu müstəvidə tədqiq olunmalıdır” (Ə.Tanrıverdi. “Dədə Qorqud kitabı”nın obrazlar aləmi. Bakı, 2013, səh.185-186).

Müqayisəyə cəlb etdiyimiz Qırat və Dürat zoonimlərinin dastanın həm nəsr, həm də nəzm hissələrində

işlənməsi isə bütün koroğlusevərlərə bəllidir. Burada bir bəndi təqdim etməklə kifayətlənmək olar:

Çünki oldun dəyirmançı,
Çağır gəlsin dən, Koroğlu!
Verdin Qırı, aldın Dürü,
Döy başına yan, Koroğlu!

“Kitab”da belə bir parçaya rast gəlinir: “Dədəm Qorqud gəldi. Aydır: “Oğlanım, sən insansan. Heyvanla müsahib olmağıl! Gəl, yaxşı at bin. Yaxşı yigitlər ilə eş yort! – dedi...”. “Cəmiyyətə qovuşmaq üçün həm də at minməyi öyrənmək lazımdır” tezisini reallaşdıran bu parçanın son cümlələrindəki söz və birləşmələr “Koroğlu”dakı şeirlərin dilində də müşahidə olunur:

Yaxşı ər yaxşı at minər,
Ortada göstərər hünər,
Atılarda nizə, şeşpər
Qaldırar qalxan başına.

Göründüyü kimi, “Kitab”dan gətirdiyimiz parçanın son cümlələrindəki söz və birləşmələr “Yaxşı ər yaxşı at minər” misrasında, əsasən, eynilə təkrarlanıb: “Kitab”da – yaxşı at, yaxşı yigit, binmək (minmək); “Koroğlu”da – yaxşı at, yaxşı ər (igid), minmək. Ən maraqlısı isə budur ki, “Kitab”la səsləşən “Yaxşı ər yaxşı at minər” misrası deyim səciyyəlidir.

Boz ayğırla bağlı olan parçanın (Beyrəyin dilində) “Koroğlu” eposunda yeni formada təzahürünü təsdiqləyən faktlara mətn kontekstində nəzər salaq:

Beyrəyin dilində:

“Açıq-açıq meydana bənzər səni alıncuğın.
Eki şəbçırağa bənzər səni gözcigəzin,
Əbrişimə bənzər səni yəlicigin.
.....

Əri muradına yetürər səni arxacığın.
At diməzəm saña, qartaş deyərəm,
Qartaşımdan yeg!
Başıma iş gəldi, yoldaş deyərəm,
Yoldaşımdan yeg! – dedi”.

Təhkiyəçinin dilində:

“At başınımı yuqarı tutdu, bir qulağın qaldırdı
“Beyrəgə qarşı gəldi. Beyrək at köksin qucaqladı. İki gözün öpdü...”

“Kitab”dan gətirdiyimiz bu parçaların “Koroğlu”-dakı təzahür formalarına qarşılaşdırmalar kontekstində diqqət yetirək:

“Kitab”da	“Koroğlu”dakı şeir parçalarında
1. Eki şəbçırağa bənzər sənənin gözcigəzin.	1. Alma gözlüm , qız bir-çəklim Qırat, gəl!; Qaranlıq gecədə yol çaşırmayan.
2. Əbrişimə bənzər sənənin yəliciyin.	2. Əbrişim ipəkdən yalı gərəkdi.
3. Əri muradına yetirən sənənin arxacığın.	3. Səni minən alar murad //Uzaq yollar ərzənindi.
4. At diməzəm saña, qartaş, deyərəm “Qartaşından yeg!	4. At igidin qardaşıdı; Bir at, bir qılncım qardaşım, dağlar!
5. Beyrək at köksün qucaqladı.	5. Qoyun qucaqlayım Qıratın boynunu
6. İki gözin öpdü.	6. Qoyun öpüm mən Qıratın gözünü.

Qarşılaşdırılan nümunələri belə səciyyələndirmək olar: nümunələr eyni semantik şaxədə birləşir, daha doğrusu, ikincisi (Koroğlunun dilindən verilmiş nümunələr) birincisinin (Beyrəyin dilindən verilmiş nümunələr) məntiqi davamı, yeni formada təzahürü kimi çıxış edir; nümunələrin hər biri ayrı-ayrılıqda qəhrəman və at obrazları barədə dolğun təəssürat yaradır (Beyrək – Boz aygır;

Koroğlu – Qırat) ; nümunələrdə at kultunun poetik ifadəsi açıq-aydın şəkildə görünür; Beyrək III boyun qəhrəmanındırsa, Koroğlu epos qəhrəmanındır, daha dəqiqi, eposun baş qəhrəmanındır; hər iki cəngavər atı qardaşdan üstün bilir.

“Kitab”da “qardaş”la bağlı bir sıra poetik siqlətli parçalara rast gəlinir: “Qara tağım yüksəgi qartaş degil! Nə turarsan, oğul, yortğıl! – dedi”; “Ağzın üçün öləyim, qardaş // Dilün üçün öləyim, qardaş!”; “...Bəkil aru turdı, ağladı. Aydır: “Ulu oğlum, ulu qardaşım yoq...”; “Qardaşlu yigitlər qalqar-qopar olur // Qardaşsız miskin yigit əşşəsinə yumruq toqunsa..”. Bu cümlələrin poetik-semantik yükü Ə.Qaracadağının “Şeirlər məcmuəsi”nə daxil edilmiş nümunələrdə, daha dəqiqi, aşağıdakı bənddə, demək olar ki, eynilə mühafizə olunub:

Do diləyib, düşmən üstə varanın,
Dalışında bərk yoldaşı gərəkdir.
Hu-hu deyib qənim atdan salanın
Ya qoç oğlu, qoç qardaşı gərəkdir.

Bu parçalarda leksik mənanı reallaşdıran, məntiqi mərkəz funksiyasında çıxış edən ifadə və ya birləşmələrin eyni semantik şaxəyə daxil olması aydın şəkildə görünür: “Kitab”da – “ulu oğul“, ulu qardaş” = “Koroğlu”da – “qoç oğul“, “qoç qardaş”. Yaxud “Kitab”da - “Qardaşlu yigitlər qalqar-qopar olur” (qardaşlı igidlər inmələ qalxıb vurur) = “Koroğlu”da – “... düşmən üstə varanın ... qoç qardaşı gərəkdir”. Deməli, eyni sintaktik mühit, əsasən, eyni dil vahidləri ilə ifadə olunub. Burada bir məqam da yada düşür: yuxarıdakı bənddə “Kitab”la səsleşməyən söz

və ya ifadə yox dərəcəsindədir. Amma, heç şübhəsiz ki, bu sistemdə birbaşa “Kitab”dan süzülüb gəlmiş “hu-hu demək”, “atdan salmaq” ifadələrini, eləcə də ikiqat mənsubiyyətdə işlənmiş “dalısında” sözünü xüsusilə qeyd etmək lazımdır (“Kitab”da: “hu demək”. “Qanturalı Sarı tonlu qız eşqinə bir hu!” dedi; atdan salmaq. “...böğür-dibəni atdan yerə saldı”; talusu “...oğlanı iki talusunun arasında urub çıxdı, yıqdı”).

Dədə Qorqudun dilindən verilmiş alqış dualarının bədii estetik məziyyətləri, demək olar ki, bütün müstəvilərdə öyrənilib. Amma, nədənsə, bu duaların Koroğlu ilə bəglı olan şeir parçalarında yeni formada təzahüründən bəhs olunmayıb. Qarşılaşdırmalar göstərir ki, gürcü əlifbası ilə yazılmış bir əlyazmasında (“Bağdatdan gələn beş durna” misrası ilə başlayan şeir nəzərdə tutulur) ardıcıl verilmiş üç misra bütün parametrlərinə görə Dədə Qorqudun dilindən verilmiş aqış duaları ilə səsləşir:

“Kitab”da:

“Qadir tənri səni namərdə möhtac etməsün!
Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsün!
Çalışanda qara polat uz qılıcın gödəlirməsün!
Dürtüşərkən ala köndərinə avanmasun!...”

“Koroğlu”da:

“Aradan rəqib ötməsin!
Namərd mətləbə yetməsin!
Altun kəməri incitməsin!...”

“Kitab”da toy və ya evlənmə ilə bağlı verilmiş parçalara nəzər salaq: “...Otuz toquz yigit oxının ardınca getdi. Qırq gün-qırq gecə toy-düğün eylədilər. Beyrək yigitlərilə murad verdi, nura aldı”. Bu tip təsvirlər assosiativ olaraq “Koroğlu”dakı şeirləri də yada salır:

Koroğluyam, Çənlibəldə oturram,
Harda gözəl görsəm, allam, gətirəm,
Dəliləri muradına yetirəm,
Gözəllərdə arzumanım qalmadı?

“Kitab” və “Koroğlu”dan təqdim etdiyimiz yuxarıdakı parçaları birləşdirən cəhətlər, əsasən, bunları əhatə edir: hər iki parçada igidlərin (dəlilərin) incə belli qızlarla evlənməsi, ailə qurması obrazlı şəkildə canlandırılıb; Beyrək də, Koroğlu da igidləri muradına yetirən qəhrəman statusunda çıxış edir; “Kitab”ın dilindəki “Beyrək yigitlərilə murad verdi, murad aldı” cümləsi ilə “Koroğlu”dakı “Dəliləri muradına yetirəm” misrası eyni leksik-semantik şaxədə birləşir.

Beyrək və Koroğlu. Yuxarıda qeyd etdik ki, həm Beyrək, həm də Koroğlu igidləri muradına yetirən qəhrəman statusundadır. Bu obrazların digər oxşarlıqlarını, daha doğrusu, birincinin (Beyrək) ikinciyə (Koroğlu) təsirini belə ümumiləşdirmək olar: Beyrək III boyun qəhrəmanıdırsa, ən güclü döyüşçülərdən biridirsə, Koroğlu da dastanın baş qəhrəmanıdır, dəlilər dəlisidir (bu cəhətlər dastanın həm nəsr, həm də nəzm hissələrində müşahidə olunur); hər iki cəngavər həm də ozan-aşıq statusundadır; hər iki qəhrəman atını tərifləyir: Beyrək “Boz aygır”ına “At deməzəm saña qardaş deyərəm, Qardaşımdan yeg!” –

deyirsə, Koroğlu da “Qırat” barədə “At igitin qardaşıdır” – deyir; hər ikisinin silahı sirli-sehirlidir: Beyrəyin yayı, Koroğlunun qılıncı... Bu cür oxşarlıqlardan geniş şəkildə bəhs etmişik (bax: Əzizxan Tanrıverdi. “Dədə Qorqud kitabı”nın obrazlar aləmi. Bakı, 2013, səh.165-169).

“Hey Dirsə xan! Oğlana bəglik verdil // Təxt vergil, - ərdəmlidir!...” Müdriklər müdriki Dədə Qorqudun dilindən verilmiş bu misraların “Koroğlu”da yeni formada təzahürünü gördükdə türkün poetik təfəkkürünə, xüsusən də genetik yaddaşına heyran olmaya bilmirsən:...”Qoç igitə xanlıq, bəylik verilsin // Bu meydanda ağa nədir, paşa nə?!”

“Kitab”da oxla bağlı işlədilmiş çoxsaylı ifadələrdən ikisinə diqqət yetirək: “Sadağında səksən oqın vergil maña!”; “Məgər göyginin yüziginə nişan atarlardı. Beyrək oqla yüzügi urdı, paraladı...” Müqayisə və qarşılaşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, “sadağında səksən oq” ifadəsi “Koroğlu”dakı şeirlərdə, əsasən, eynilə təkrarlanıb: “...Siyirə qılıncı, çəkə qalxanı // **Səksən oxu sadağından boşanı**”. “Kitab”dan gətirdiyimiz ikinci nümunə isə “Koroğlu”da nisbətən dəyişikliyə uğramış vəziyyətdədir: “...**Üzük halqasından qırx ox keçirtdim** // Tərpənən görmədim bir yana səni”.

“*Kitab*”dakı *bir sıra müraciət formaları* “Koroğlu”nun şeir dili üçün də xarakterikdir. “Kitab”da: **ana**. “Hey, ana! Ərəbi atlar olan yerdə // Bir qulunu olmazmı olur?”; **canım ana**. “Ağ birçəklü, izzətlü, canım ana!; **oğul**. “Qara başım qurban olsun, oğul, saña!” **canım oğul**. “Qalın Oğuz imrəncisi, canım oğul!”; **baba**. “Baba, mən yerimdən turmadın ol turmuş ola!”; **qardaş**. “Ağzın içün öləyim, qardaş!”... “Koroğlu”da: **ana**. “Ana, südün halal

elə! Rüşxət ver, mən gedər oldum”; **canım ana**. “Canım ana, gözüm ana // Rüşxət ver, mən gedər oldum...”; **oğul**. “Sənə qurban özüm, oğul // Allaha tapşırıdım səni!”; **canım oğul**. “Canım oğul, gözüm oğul”; **ata**. “Ata, bunlar nə xan deyil, nə paşa // Bu qılıqda söydər olmaz, ay olmaz...”; **qardaş**. “Çənlidən xəbər gətirdim // Qardaş, dur gedək, dur gedək!...” Hər iki abidənin dilində ana, canım ana, oğul, canım oğul, baba (ata), qardaş və s. kimi söz və ifadələrdən bir müraciət forması kimi istifadənin intensivliyi müşahidə olunur ki, bu da, bir tərəfdən, “Dədə Qorqud” eposunun “Koroğlu”ya təsiri ilə, digər tərəfdən, genetik yaddaşla bağlıdır.

“*Kitab*”dakı “*Çalub-kəsər qılıcı müxənnətlər çalınca, çalmasa yeg*” *deyimi* ilə “Koroğlu”dakı “Müxənnətin ürəgində zat olmaz”; “Müxənnətlər bu dünyada qalmaya” misraları eyni semantik şaxədə birləşir. Yaxud “Koroğlu”dakı “Eyvaz sənə oğul olmaz, ay olmaz” misrası “Kitab”dakı “Yad oğlu saqlamaqla oğul olmaz” *deyimi* ilə səsləşir. Problemə atalar sözləri kontekstində yanaşdıqda bəlli olur ki, “Kitab”ın “müqəddimə” hissəsində işlənmiş “Kül təcik olmaz”, “Ölən adam dirilməz, çıxan can geri gəlməz” və s. kimi atalar sözlərinin forma və semantikasına uyğun olan misralar “Koroğlu”nun şeir dilində kifayət qədərdir. Bu cəhət aşağıdakı bənddə daha qabarıq görünür:

Bənnasız hörgü olmaz,
Təbibsiz xəstə dirilməz,
Baxaram heç yan görünməz,
Ərəb atı mən istərəm.

Göründüyü kimi, deyim səciyyəli “Bənnasız hörgü olmaz”, “Təbibsiz xəstə dirilməz” misraları birbaşa “Kitab”ın “müqəddimə” hissəsindəki deyimlərlə bağlanır. Qeyd etdiyimiz kimi “Koroğlu”nun şeir dilində bu tip misralar üstün mövqedə görünür. Burada deyim səciyyəli misralardan ibarət bir bəndi təqdim etməklə kifayətlənmək olar:

Qəmli könül dəmə gəlməz,
Dərdi olan ağlar, gülməz
Qorxaqlar ər qədri bilməz,
Ağlama, Nigar, ağlama.

Bu misraların hər biri (sonuncu misra istisna olunmaqla) “Kitab”la səsləşən bitkin ifadələr, deyimlər kimi çıxış edir.

“Kitab” və “Koroğlu”nun şeir dili üçün xarakterik olan digər vahidləri isə iki istiqamətdə qruplaşdırmaq olar. “Kitab”dakı ifadələrin “Koroğlu”da nisbətən başqa formada işlənməsi və ya oxşar ifadələr; “Kitab”dakı ifadələrin “Koroğlu”da eynilə işlənməsi. Bu tip ifadələrin ümumi mənzərəsi daha aydın görünsün, - deyər onları cədvəllər daxilində qarşılaşdırmaqla təqdim edirik:

I cədvəl (oxşar ifadələr)

“Kitab”da	“Koroğlu”da
1. “aldayuban ər tutmaq” (igidi aldatmaq). “Aldayuban ər tutmaq övrət işidir”	1. al dil ilə tutmaq. “Hansı düşmanları atdan atandı?-/Koroğlunu al dil ilə tutandı”.
2. “at ağızlu”. “At ağızlu Uruz qoca çapar yetdi” (“Kitab”da Qazan xanın dayısı “Aruz”un adı həm də “Uruz” şəklində yazılıb).	2. qurd ağızlı. “Qurd ağızlı qoçaq oğlan gərəkdi”.
3. ad qazanmaq. “Baş kəsübdür, qan dökipdir//Çöndi alubdır, ad qazanubdur”.	3. nam qazanmaq (ad qazanmaq). “Baş kəsilir, axtarmalar çəkilir//Qoç igid qazanır namı meydanda”.
4. “bığın əhsəsindən yedi yerdə dügmək” (bığını boyunu dalında yeddi dəfə düyünləmək). “...bığın əhsəsindən yedi yerdə dügən, ərənlər əvrəni...Qarağünə çapar yetdi”	4. “bığlarını dalından burmaq”. “Koroğlu önündə mər-dana duran//Bənövşə bığların dalından buran”.
5. Çətirli otaq. “Çətirli otaqmı dilərsən?”	5. çadır otaq. “Ala sivan, çadır otaq quranlar”.
6. Dəli Domrul, Dəli Qarçar	6. Dəli Həsən
7. Dəmür Tonlu Mamaq	7. dəmirdonlu. “Bəylərimizə dəmirdonlu deyərlər...”

“Koroğlu”nun şeir dili

8. “Dügməsi böyük bizim tağlarımız olur//Ol tağla- rumızda bağlarımız olur.	8. “Başı ala qarlı dağlarımız var// Süsənli-sünbüllü bağla- rımız var”.
9. “gözdən acı yaş dök- mək”. “Qara gözdən acı yaş dökdiñmi qız?!”; “qan-yaş dökmək”. “Qarı- cıq olmuş anañ qan-yaş dökə”.	9. “gözündən qan-yaş tök- mək”. “Sənnən hesabı çəkə- rəm//Gözündən qan-yaş tö- kərəm”.
10. xan Qazan	10. xan Eyvaz
11. qara “taşı kül eylə- mək”. “...acığı tutanda qa- ra taşı kül eyləyən... Qara- günə çapar yetdi”.	11. “əlində nal qırmaq”. “Bir əlində yeddi ifcin nal qıran”.
12. “qanın sormaq”. “Sarı gönlər görübən, taylar ba- san//Ög tamarın dəlübən qanın soran”.	12. “qanını içmək”. “Yağılar qanını içdi//Gəlmədi, Eyvaz gəlmədi”.
13. “qara başı qurban ol- maq”. “Qara başım qur- ban olsun, çoban saña.!...”	13. “başı qurban olmaq”. “Koroğluyam, başım qurban o başa//Qüdrət qələmini çək- miş o qaşa”.
14. “qara başı tərkindən as- maq” (düşmənin kəsilmiş başının atın tərkindən asıl- ması). “Alca qanıñ yer yüzinə tökəyinmi? Qara başın tərkinə asayınmı?”	14. “qanlı başı tərkdən asmaq”. “Biri şahin, qənim üstə əsəndi//Biri qanlı başı tərkdən asandı.
15. “qara polat uz qılıc”. “Qara polat uz qılıcum qının toğrar”	15. “qara polat qılınc”. “At yorulub yerdə yayan qalanda //Qara polat şol qılıncın

Əzizxan Tanrıverdi

16. “oğlu kür qopmaq” (kür oğul). “Səniñ oğlın kür qopdı, ərcəl qopdı”.	günüdür”. 16. “kür at”. “Bəslənəndə quzu kimi//Miniləndə kür atımı”.
17. “Sayılmaqla Oğuz bəgləri tükənsə olmaz...”	17. “saysız-sansız dəli”. “Demə ki, Koroğlu təkdı //Saysız-sansız dəlisi var”.
18. “şahbaz yigit”. “...vay şahbaz yigidim!”	18. “...Çanaqqala, Sarıqamış //İgidlərin şahbaz gördüm”.

II cədvəl (eyni ifadələr)

“Kitab”da	“Koroğlu”da
1. “and içmək”. “And içmişəm, qısır qısağa bindigim yox” (buradakı “and içmişəm” cümlə modeli “Koroğlu”da eynilə təkrarlanıb).	1. “and içmək”. “And içmişəm bu gün döyüş olmasın”.
2. “ala gözlü”. “Ala gözlü oğluna al duvaxlı gəlin aldı”.	2. “ala gözlü”. “Ala gözlü Nigar xanım//Üzün mən-dən niyə döndü?!”
3. “at oynatmaq”. “Qırq yigit bədəvi atın oynatdı, oğlanın üzərinə yığnaq oldu”.	3. “at oynatmaq”. “At oynadıb Çənlibelə çataram//Aslan kimi dərələrə yataram”.
4. “baş kəsmək”. “Baş kəsübdür, qan dökipdir”; “...başlar kəsildi top kibi”.	4. “baş kəsmək”. “Baş kəsilir, axtarmalar çəkili-r”.
5. “canım ana”. “Ağ birçəklü, izzətlü, canım ana!”.	5. “canım ana”. “Canım ana, gözüm ana//Rüsxət ver, mən gedər oldum”.
6. “gözü gögçək”. “Gözi gögçək qızların-gəlinlərin canın çoğ almışam!”.	6. “gözü göyçək”. “Gözü göyçək, qaşı qələm//Olmaz belə şirin kəlam
7. Həsənlə Hüseyinin beşigi”. “Şah Həsənlə Hüseyinin beşigi ağac!”	7. “Həsən Hüseyinin beşiyi” (yalnız -lə morfeminə görə fərqlənir). “Həsən Hüseyinin beşiyi // Örtüyü qara deyilmi?!”

8. “xanlar xanı”. “Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı”.	8. “xanlar xanı”. “Eyvazım xanlar xanı//Tərifı tutmuş dünyanı” (burada “xanlar xanı” titul deyil, obrazlılığı qüvvətləndirən vasitə kimi çıxış edir).
9. “izin izləmək”. “İzin izlədi getdi”.	9. “izin izləmək”. “Çıxım gədiklərnən,izin izləyim..”
10. “qan qusmaq”, “qan qusdurmaq”. “...dəmür yaylı Qıpçaq Məlikə qan qusdıran ...Qaragünə oğlu Qarabudaq çapar yetdi”.	10. “qan qusmaq”. “...Mü-xənnət eylər tamaşa //Qan qusacaq Xəlil paşa”.
11. “qanına susamaq”. “Qanıma susanma, gəl and iç!” – dedi.	11. “qana susamaq”. “...Başları yerə tökəndə //Susayaram qana, Nigar!” (burada “qana susamaq” ifadəsi inversiya ilə işlə-nib).
12. “qarı düşmən”. “Qarı düşmən dost olmaz”.	12. “qarı düşman”. “Ar-xam qarı düşman, qabağım uçrum//Apar Çənlibelə mənı, Qıratım”.
13. “qara bağır”. “Qara bağır sarsıldı, düm yurəgi oynadı”.	13. “qara bağır”. “Koroğ-luyam, bilin nədən//Qara bağırım oldu zədən...”
14. “qırq incə bellü qız”. “Qırq incə bellü qız ilə həlalın – Boyı uzun Burla xatun ağlayuban şundan keçdi”.	14. “qırx incə belli qız”. “Hərdən pişvazına varan//Qırx incəbelli qız gördüm”.

15. “qılıc çalmaq”. “...qılıc çalub baş kəsdüğim yerləri göstərayim”.	15. “qılinc çalmaq”. “...Sil-tana, paşaya, xana//Misri qılinc çalar indi”.
16. “sarp qaya”. “Sarp qayalar oynanmadı, yer ayrıldı”.	16. “sərp qaya”. “Məskə-nimiz sərp qayalar olubdur//Qağanlar çığışır, pə-ləng daşlanır”.
17. “şahi-mərdan”. “Qılıc çaldı, din açdı şahi-mərdan Əli görkli”.	17. “şahi-mərdan”. “Pirim Şahi-Mərdan, Əli al Bağır //Mənzilə yetir mən tək düşgünü”.
18. “yaqa yırtmaq” (yaxasını yırtmaq). “Tartdı, yaqasını yırtdı”.	18. “yaxa yırtmaq”. “Koroğlu deyiləm, yırtma yaxanı//Ciyərim eşq oduna yaxanı...”
19. “yuca tağ”. Dəpəgöz Oğuzdan çıxdı, bir yuca tağa vardı”.	19. “uca dağ”. “Uca dağlardan daşları//Ağır alay-lar boşları”.
20. “yucalardan yuca “. “Yucalardan yucasan // Kimsə bilməz necəsən, əziz tənri?!”	20. “ucalardan uca”. “Ucalardan uca dağı // Hərgiz gələ bilməz yağı”.

Cədvəllərə daxil etdiyimiz nümunələr, daha doğrusu, oxşarlıq və eynilik təşkil edən ifadələr “Koroğlu” eposunun “Kitab”ın davamı kimi meydana gəldiyini müxtəlif bucaqlardan təsdiqləyən tutarlı faktlardır. Digər tərəfdən, bu cür oxşarlıq və yaxınlıq heç də təsadüfi deyil: birincisi, ona görə ki, hər iki abidə türkün poetik təfəkküründən süzülüb; ikincisi, hər iki abidə son dərəcə

poetik potensiala malik Azərbaycan dilində düzülüb-qoşulub; üçüncüsü, həm “Kitab”ın, həm də “Koroğlu”nun yaranmasında genetik yaddaşın rolu danılmazdır.

**“KOROĞLU”NUN ŞEİR DİLİ QURBANININ
POEZİYASI MÜSTƏVİSİNDƏ**

Qurbani (XVI əsr) ədəbiyyat tariximizdə təkcə aşiq kimi yox, həm də şair kimi məşhurdur. Onun poeziyasını sistemli şəkildə təhlil süzgəcindən keçirmiş, haqqında “Qurbani və poetikası” (1996) adlı sanballı monoqrafiya yazmış Q.Kazımov göstərir: “Şairin poeziya dilindəki qadasın aldığı, başına döndüyüm, qurban olduğum, durum dolanım başına kimi ifadə-rədiflər, müraciətlər, şahlar şahı, gözəllər gözəli, xubların xubu kimi milli poetik birləşmələr, pəri, dilbər, haqq, ümman, şeqayiq, məşşatə, seyraqib, xoryat, rəqib, xuda, qırxlar, sər, payəndaz, alişan, həmayıl kimi səciyyəvi rəmzi leksika sonralar Abbas Tifərqanlı, Xəstə Qasım, Valeh, Alı, Ələsgər və b. ustad aşiqlərin, Vaqif və Zakir kimi şairlərin şeir dilində bol-bol işlənməyə başlayır, özünə geniş yol açır. Bu cür söz və ifadələrə bədii dildə Qurbanidən çox-çox əvvəllər də rast gəlmək mümkün idi, lakin el şairləri və ustad aşiqlər üçün bu cür söz və ifadələrin ilkin yatağı Qurbaninin nüfuzəddici yaradıcılığı olmuşdur” (Qurbani və poetikası. Bakı, 1996, səh.175). Qurbaninin şeir dilindəki rəngarəngliyə müxtəlif bucaqlardan münasibət bildirən müəllif haqlıdır. Amma burada xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, Qurbaninin dili üçün səciyyəvi hesab olunan söz və ifadələrə “Koroğlu”nun şeir dilində də rast gəlinir: qadasın aldığı, qurban olduğum (Qadasın aldığı, qurban olduğum//Ölər İsabalı, getməz bu yerdən), başına döndüyüm (Başına döndüyüm , qurban olduğum // Yeri

İsabalım, durma bu yerdə!...), ümman (Gözüm yaşı ümman olmuş, sel, sonam!), xoyrat (Sənə xoyrat əli dəydi, sol sonam!), sər (Səri durna telli Eyvaz, ağlama!)... Bu cür söz və ifadələrin “Koroğlu”nun şeir dilində qabarıq şəkildə görünməsi təsadüfi deyil. Çünki “Koroğlu” eposunu Qurbani dövrün-dən cəmi bir əsr ayırır. Qurbani isə özünə qədərki türk ədəbiyyatını dərinlən mənimsəyən, Dədə Qorqud ruhlu bir sənətkar kimi dəyərləndirilir: “Dədə Qorqud Qurbaninin başı üzərindən işıq salıb keçir, Qurbani bu işığı güclən-dirir, ona yeni rəng verir!” (Q.Kazımov. Qurbani və poetikası. Bakı, 1996, səh.5).

Hec şübhəsiz ki, “Koroğlu”dakı şeirləri Abbas Tufərqanlı, Xəstə Qasım kimi aşiqlərin, eləcə də Vədadi, Vaqif kimi şairlərin əsərləri ilə müqayisə edərək tutarlı arqumentlər gətirmək mümkündür. Məsələn, qeyd oluna bilər ki, “Koroğlu”dakı “Əzəldən bilsəydim sənəin halını” misrası ilə Vədadinin “Sənəin ki, hallını billəm əzəldən” misrası forma və semantika baxımından, əsasən, eyni xətdə buirləşir. Amma, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Koroğlu” dastanındakı şeirlər daha çox Qurbaninin poeziyası ilə səsleşir. Bu, aşağıdakı qarşılaşdırmalarda aydın şəkildə görünür:

“Canım ana” müraciəti ilə başlanan gəraylıya həm Qurbaninin şeirlərində, həm də “Koroğlu” dastanında rast gəlinir:

Qurbanidə:

Canım ana, gözüm ana,
Bir dua qıl, mən də gedim,
Sənə qurban özüm, ana,
Bir dua qıl, mən də gedim.

(Diri versiyasına əlavə qeydlərdə - Aşıq Humay variantında verildiyi göstərilir. Q.Kazımov. Qurbani və poetikası.Bakı, 1996, səh.63).

“Koroğlu”da:

Canım ana, gözüm ana,
Rüsxət ver, mən gedər oldum,
Sənə qurban özüm, ana,
Rüsxət ver, mən gedər oldum.

Göründüyü kimi, Qurbaninin gəraylısındakı I və III misralar “Koroğlu”da eynilə təkrarlanıb. II və IV misralar isə eyni semantik yükə malikdir. Bu da səbəbsiz deyil. Belə ki, hər iki bənddə “mən” sözü işlənib, digər sözlər isə, əsasən, eyni funksiyalıdır: dua qıl = rüsxət ver; gedim=gedər oldum.

Qurbaninin sevgi şeirlərindəki dərin lirizm “Koroğlu”dakı şeirlərdə də özünü göstərir. Hətta bu ruh, bu yaxınlıq qrammatik məna baxımından bir-birinə zidd olan, əks qütblərdə dayanan şeirlərdə də müşahidə edilir. Qurbanidə: Dəstələ zülflərin, yerə dəyməsin...; “Koroğlu”da: Qoy tökülsün şux tellərin. Bu misraların poetik siqləti daha aydın görünsün, - deyə onları bənd daxilində təqdim edirik:

Qurbanidə:

Qurbani der: heç kəs yarın öyməsin,
Düymələ yaxanın çarpaz düyməsin,
Dəstələ zülflərin, yerə dəyməsin,
Yollar qubarlanar, toz dəyər sana.

“Koroğlu”da:

Hürü, allahı sevirsen,
Qoy tökülsün şux tellərin!
Gəl saxlama dal gərdəndə,
Qoy tökülsün şux, tellərin!

Bu bəndlər qrammatik məna baxımından əks qütblərdə dayansa da, leksik mənaca eyni xətdə birləşir, hər ikisi eyni ruhlu, eşq, məhəbbət semantikalıdır.

Qurbani poeziyasındakı vətən həsrəti, vətən dərdi və bunun daha çox “qarlı dağlar” ifadəsinin assosiativliyi ilə yaradılması “Koroğlu” eposundakı şeir parçalarında da müşahidə olunur:

Qurbanidə:

Ayrı düşdüm vətənimdən, elimdən,
Başı çənli, qarlı dağlar, qal indi!
İçən ölməz dərdə dərman suyundan,
Axar sular, tər bulaqlar, qal indi!

“Koroğlu”da:

Qarşı yatan qarlı dağlar,
Dağlar, səndə qarım qaldı.
Əlim çatmaz, ünüm yetməz,
Dal budaqda narım qaldı.

Burada bir detalı da xatırlatmaq lazım gəlir: yuxarıda Qurbanidən təqdim etdiyimiz şeirin birinci misrası “Koroğlu”dakı digər şeirlərdə, əsasən, eynilə təkrarlanıb. Müq.ət: Qurbanidə - “Ayrı düşdüm vətənim-

dən, elimdən”; “Koroğlu”da: “Vətənimdən, ulusumdan yad oldum”.

Qurbanidə misraların sonunda təkrarlanmış “var” sözündən əvvəl III şəxsin tək üzrə mənsubiyyət şəkilçili həm qafiyə sözlərin işlənməsinə təsadüf olunur:

Geymək üçün yaşılı var, alı var,
Əmmək üçün ləblərinin balı var,
Xublarının bir özgə cür halı var,
Hər yetənə vurmaq olmaz pəncə hey!

Qurbaninin şeirləri baxımından səciyyəvi olan bu poetik formaya “Koroğlu” dastanında da rast gəlinir:

Koroğlu bir igid, əsli-zatı var,
Həm namusu, arı, həm qeyrəti var,
Dəmir cilov altda Ərəb atı var,
İnan Bolu, mən Koroğlu deyiləm.

Bu bəndlərdəki forma oxşarlığı qarşılaşdırmalar kontekstində daha aydın görünür: Qurbanidə - “alı var – balı var – halı var; “Koroğlu”da – “əsli-zatı var – qeyrəti var – Ərəb atı var”. Bu oxşarlıq isə belə bir fikri reallaşdırır: həmin şeirlər sanki bir aşiq tərəfindən düzülüb-qoşulub. Yeri gəlmişkən, qeyd etdiyimiz poetik forma ümumən aşiq ədəbiyyatımız üçün səciyyəvidir. Sarı Aşığın (XVII əsr) yaratdığı “Var” qoşmasındakı “iztirabı var – xabı var – hesabı var – afıtabı var – mahi - tabı var” formalı qafiyələnmə də dediklərimizi arqumentləşdirir. Nümunə kimi yalnız I bəndi təqdim edirik:

Gəldi qasid dedi mən biqərara,
Şuxi-dilrübünün iztirabı var.
Şöleyi-ah Sürəyyadan keçibdi,
Gündüz nə aramı, nə şəb xabı var.

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, “Koroğlu”dakı şeirlər forma və semantikasına görə daha çox Qurbani yaradıcılığı ilə, onun poetik siqlətli rəngarəng şeirləri ilə səsləşir.

“KOROĞLU”NUN ŞEİR DİLİ TARİXİ- LİNGVİSTİK MÜSTƏVİDƏ

Dilimizin tarixini, onun fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini özündə yaşadan sanballı mənbələr sırasına “Koroğlu” eposundakı şeirlər də daxil edilə bilər. Çünki “Koroğlu”nun şeir dili həm XVII əsrə qədərki, həm də XVIII-XX əsrlər Azərbaycan dili barədə dolğun təəssürat yaratmaq potensialına malikdir. Bu mənada araşdırmanın aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılmasını zəruri hesab edirik:

- “Koroğlu”dakı nəzm parçalarında ədəbi tələffüzün transkripsiyası;
- “Koroğlu”dakı nəzm parçalarında şivə tələffüzünün transkripsiyası;
- “Koroğlu”dakı nəzm parçalarının leksikası;
- “Koroğlu”dakı nəzm parçalarının frazeologiyası;
- “Koroğlu”dakı nəzm parçalarının morfoloji xüsusiyyətləri;
- “Koroğlu”dakı nəzm parçalarının sintaktik xüsusiyyətləri.

“Koroğlu”dakı nəzm parçalarında ədəbi tələffüzün transkripsiyası

“Koroğlu”dakı şeir parçalarının Azərbaycan dilinin təkcə orfoqrafik yox, həm də orfoepik normalarına uyğun şəkildə yazılması müşahidə edilir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki “Koroğlu” eposu, hər şeydən əvvəl, dilimizin şifahi ədəbiyyat nümunəsidir. Amma burada bir həqiqəti də söyləmək lazım gəlir: dastandakı nəzm parçalarında eyni şəkilçi morfemi dilimizin gah orfoqrafik, gah da orfoepik normalarına uyğun olaraq verilib. Məsələn, -dır xəbərlilik şəkilçisi qəbul etmiş “çox” sözü həm “çoxdur, həm də “çoxdu” şəklində yazılıb: “**Çoxdur** Koroğlunun yaşı”; “Koroğlunun malı **çoxdu**”. Bunlardan birincisi orfoqrafik, ikincisi orfoepik normalara uyğundur. Ancaq bunu da vurğulayaq ki, şeir parçalarında -dır⁴ xəbərlilik şəkilçisi daha çox -dı⁴ formasında verilib: “Əlac **budu** alam, qaçam”, “Bu ətrafda bütün hər yan **mənimdi**”, “**Candımı, başdımı, nədi?...**” Sonuncu mısırda -dır⁴ şəkilçisi sözlərin hər birində -dı⁴ formasında işlənib ki, bu da ahəngdarlıq, melodiyalılıq yaratmağa, poetik mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, “Koroğlu”dakı nəzm parçalarında dil vahidləri daha çox orfoqrafik normalara uyğun yazılsa da, burada ədəbi tələffüzün transkripsiyasına, konkret desək, lüğəvi, morfoloji və sintaktik şəraitdə tələffüz qaydalarına uyğun şəkildə yazıya alınma da özünü göstərir (bu, şifahi ədəbiyyat nümunələrini olduğu kimi yazıya almaqla bağlıdır). Bunlar, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir:

– ədəbi dilimizdə “d” samiti söz sonunda karlaşaraq deyilir (“t” çalarlığında). “Koroğlu”da isə həm “d”, həm də “t” ilə verilib: **dörd**. “Yağı düşman dörd bir yanın alıbdı”; **igid**. “Bir igid ki, atasından var ola”; **polat**. “Qara polat şol qılıncın günüdür”; **bulut**. “Bulut olub Çənlibelə yağaram”... Heç şübhəsiz ki, birinci nümunədəki “dörd” sözü “dört”, ikinci nümunədəki “igid” sözü də “igit” şəklində qeydə alınmalı idi. Necə ki, bu sözlər ulu kitabımız “Dədə Qorqud”da məhz tələffüz formalarına uyğun şəkildə yazıya alınıb: **dört**. “Geyimini kəsdi, omuzına dört parmaq dəklü zəxm urdı”; **yigit**. “...bu yigit yüzi niqablu yaxşı yigidir”;

– müasir ədəbi dilimizdə “qanad” sözü “qanat” şəklində tələffüz edilir. “Koroğlu”nun şeir dilində də məhz həmin tələffüz formasına uyğun şəkildə transkripsiya edilib: “Qanatların burma-burma...”;

– ərəb mənşəli “atlas” (parlaq ipək parça) sözünün ədəbi tələffüzümüzdəki forması “atlas”dır. “Koroğlu”nun şeir dilində də “atlas” deyil, məhz “atlas” şəklindədir: “Atlasdan biçilər donum...”;

– müasir ədəbi dilimizdəki dovşan, çovdar, dovğa kimi sözlərdə “v” samitinin düşməsi, “o” saitinin isə uzun tələffüzü normal hesab olunur (do:şan, ço:dar, do:ğa). “Koroğlu”dakı nəzm parçalarında “çovdar” sözünün “çodar” şəklində verilməsi də ədəbi tələffüzün transkripsiyasından başqa bir şey deyil: “Əcəli qoydum bökümə, Büründüm çodar kürkünə...”;

– söz daxilində “y” cingilti samitindən əvvəl işlənən açıq sait uyğun qapalı saitlə əvəzlənməsi ədəbi tələffüz normaları baxımından məqbul hesab olunur. “Koroğlu”nun nəzm parçalarındakı bir sıra sözlər də məhz

həmin deyiliş formasına uyğun verilib: **yahıyar** (yalayar). “Qoş igid yalıyar özü öz qanın...”; **qayıya** (qayaya). “Çıxarsan qayıya, seyr elə düzü...”;

– müasir ədəbi dilimizdə söz tərkibində yanaşı işlənən “rl” səs birləşməsinin “ll” formasında tələffüz edilməsi məlum hadisələrdəndir və bu barədə kifayət qədər bəhs olunub. Bu hadisə “Koroğlu”nun şeir dili üçün də xarakterikdir, daha doğrusu, “rl” səs birləşməsi “ll” şəklində transkripsiya edilib: **deyəllər** (deyərlər). “Tovla-başı dəyəllər, ağa yollu olur”. Amma burada bir məqamı da qeyd edək ki, “Koroğlu”nun şeir dilində “deyərlər” formasına da rast gəlinir: “Aşıq bizə Təkə-Türkman dəyərlər”. Dilçiliyimizdə yuxarıdakı transkripsiyaların morfoloji dialektizmlər başlığı altında öyrənilməsinə də təsadüf olunur. Məsələn, Aşıq Hüseyn Şəmkirolinin dilində işlənmiş düzəllər (əyləşib sazların düzəllər bir-bir), “gəzəllər” (Duruban meydanı gəzəllər bir-bir) tipli sözlər barədə Z.Məmmədov belə bir şərh verib: “Bu misralarda qeyd olunmuş morfoloji dialektizmlərdə -lər şəkilçisinin “l” samiti -ər şəkilçisinin “r” samitini öz məxrəc və akustikasına tabe etmişdir” (Klassik aşıq poeziyasının leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 2006, səh.31), Fikrimizcə, bu cür formalarda ədəbi tələffüzlə morfoloji dialektizmlər eyni xətdə birləşir;

– “Koroğlu”nun şeir dilində “bulanlıq” sözünün “bulannıq” formasında transkripsiyası müşahidə olunur ki, bu da ədəbi dilimizdəki “nl” səs birləşməsinin “nn” səs birləşməsi şəklində tələffüzü ilə eyni xətdə birləşir: “...Çünki yetdin iyirmi dörd yaşına // Boz bulannıq axan selə bənzərsən”;

– sonu “m” və “n” sonor samitləri ilə bitən sözlərə -dan² çıxışlıq hal şəkilçisi qoşulduqda morfoloji şəraitdə tələffüz qaydalarına uyğun olaraq şəkilçi morfemlərdəki “d” səsi “n” kimi deyilir (dan=nan). Bu, özünü “Koroğlu”dakı nəzm parçalarında da göstərir: **doqquzun** (doqquzundan). “Doqquzunna çünki yetdin onuna // Tükün sıgarlayıb girər donuna...”; **xannan** (xandan). “Urusxat almışam xannan...” ...Hər iki söz orfoepik normalara uyğun yazılıb. Amma dastanın nəzm parçalarında bu tip sözlərin orfoqrafik normalara uyğun şəkildə yazılmasına da rast gəlinir. Məsələn, müasir ədəbi dilimizdə “yaşından” sözünün tələffüz forması belədir: “yaşınna”. Dastanda isə məhz “yaşından” şəkildə yazılıb: “Beş yaşından on yaşına varanda...” Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, müasir ədəbi dilimizdə -lı⁴ şəkilçisi “n” ilə bitən sözlərə qoşulduqda -nı⁴ formasında tələffüz edilir. “Koroğlu”da da bu cür tələffüz formasının transkripsiyasına təsadüf olunur: **cinni** (cinli). “Deyəsən, cinni olmuşam // Aparırlar pirə məni...”;

– dır⁴ xəbərlilik şəkilçisi “Koroğlu”da həm -dı⁴, həm də -dır⁴ formasında verilib. Bəllidir ki, bu formalardan biri (-dır⁴) dilimizin orfoqrafik, digəri isə (-dı⁴) orfoepik normalarına uyğundur (yuxarıdakı nümunələrə bax);

– “Koroğlu”dakı nəzm parçalarında “düşkün” sözünün “düşgün” şəkildə transkripsiyasına rast gəlinir ki, bu da “söz ortasında kar samitlə bitən hecadan sonra gələn heca başındakı ke samiti azacıq cingiltiləşərək tələffüz olunmalıdır” (Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972, səh.222) qaydasına uyğun gəlir: “Çənli-beldə eli olan // Düşgün Koroğlu mənəm, mən...”;

– bəllidir ki, müasir ədəbi dilimizdə -sınız⁴ şəxs şəkilçisi -sız⁴ formasında tələffüz edilir. “Koroğlu”dakı nəzm parçalarında “qoyubsuz”, “uyubsuz” şəkildə verilmə də məhz ədəbi tələffüzün transkripsiyasıdır:

Fikrinizə nə **qoyubsuz**?

Qeyri yollara **uyubsuz**,

Görünür məndən **doyubsuz**,

Doymayan beləmi əyləni?

– “-mış⁴ + -san²” (nəqli keçmiş zaman forması + şəxs şəkilçisi) modelinin müasir ədəbi dilimizdəki tələffüz forması belədir: “-mısan”, “-misən”... Bu forma “Koroğlu”nun şeir dili üçün də səciyyəvidir: görməmişən (görməmişən). “Mənəm deyib, yekə danışma belə // Görməmişən zərbi-dəstini hələ...”

– müasir ədəbi dilimizdəki “-acaq² + -am²” modelinin (gələcək zamanın qrammatik forması + I şəxsin təki üzrə şəxs sonluğu) –cam, -cəm şəkildə tələffüzü tam normal hesab edilir. Bu tələffüz forması “Koroğlu”nun şeir dilindəki transkripsiyalarla üst-üstə düşür: kəsdirəcəm (kəsdirəcəyəm). “Əşrəfidən kəsdirəcəm nalını...”; toxudacam (toxudacağam). “Üç gözələ toxudacam çulunu...”

Dastanın nəzm parçalarında ədəbi tələffüzün transkripsiyası müşahidə olunan digər söz və şəkilçi morfemləri isə, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir:

Zornan (zorla). “Razı olma zornan aparam // Qoy aparım mən Eyvazı...”;

Balasıynan (balası ilə). “Hər quş balasıynan gəzər // Niyə sənə balan yoxdu?”

Necoldu (necə oldu). “Soruşmursan, xan Eyvazın nec oldu?”

Neylər (nə eylər). “Dava qılsam düşman neylər?”

Olaydı (ola idi). “Ay ağalar, ay qazılar // Ay bu gələn yar olaydı!...” Dilçiliyimizdə “ola idi” modelinin tələffüz forması “oleydi” götürülür.

**“Koroğlu”da nəzm parçalarında şivə
tələffüzünün transkripsiyası**

“Koroğlu”dakı şeir parçalarında təkcə ədəbi tələffüzün yox, həm də şivə tələffüzünün transkripsiyası müşahidə olunur. Bəri başdan deyək ki, bu cür transkripsiya həmin şeirlərin yarandığı kimi yazıya alınması ilə bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, bu tip şeirlərdə şivə tələffüzünün transkripsiyası obrazlılığı şərtləndirən vasitələrdən biri kimi görünür. Hətta bir sıra şeirlərdəki şivə tələffüzünün transkripsiyasını orfoqrafik normalara uyğun şəkildə yazma ilə əvəz etmək qeyri-mümkündür. Faktlara müraciət edək:

Fars mənşəli “ataş” (od) sözü şivələrimizin əksəriyyətində ə→a əvəzlənməsi ilə işlənir (ataş). “Koroğlu”-nun şeir dilində də “ataş” şəklindədir:

Dəli könül talaşında,
Can qovrulu ataşında,
Qırx incə qız var başında,
Məhbub xanım, Məhbub xanım.

Bu bənddəki “talaşında-ataşında-başında” sözləri zəngin qafiyələr kimi çıxış edir. Buradakı “ataşında” sözü dilimizin orfoqrafik normalarına uyğun, yəni “atəşində” şəklində yazılsa, nəinki qafiyələnmə, hətta şeirin poetik strukturu pozula bilər.

Ərəb mənşəli “əmanət” sözü dilimizin bir sıra şivələrində, xüsusən də qərb şivələrində ə→a əvəzlənməsi ilə (amanat) işlənir. “Koroğlu”nun şeir dilində də məhz “amanat” formasındadır:

Koroğludu atan zati,
Çənlibeldə var büsatı,
Bazubənddi amanatı
Allaha tapşırıram səni!

Göründüyü kimi, “zati” və “büsatı” sözlərindəki “atı” hissəsi ilə “əmanəti” sözünün şivə variantdakı “atı” hissəsi: (amanatı) qafiyələnə bilir. Deməli, dastanı yazıya alan, “amanatı” formasını eynilə saxlamaqda haqlıdır.

Fars mənşəli “rast” ((doğru, düz; təsadüf) sözünün “irast” şəklində işlənməsi şivələrimizin, demək olar ki, hamısı üçün səciyyəvidir. “Rast” sözü “Koroğlu”nun şeir dilində də məhz səsartımı ilə - “i” protetik saiti ilə verilib: “Yol yürürkən irast gəldim davada // Güllə dəyər, nişan qalar arada...” Buradakı “irast” sözü orfoqrafik normalara uyğun, yəni “rast” şəklində yazıla bilməz. Çünki həmin şeirdə (qoşmada) misraların hamısı 11 hesalıdır, “rast” şəklində yazılma isə bir hecanın ixtisarı ilə nəticələnə bilər. Bu da qoşma şeir şəklinin təbiətinə ziddir. Yeri gəlmişkən, bu cəhət “Koroğlu”dakı digər şeir parçalarında da özünü göstərir. Məsələn, “ürbəndini” sözü “rübəndini” şəklində yazılsa, bir heca azala bilər: “Oğrun-oğrun tül altından baxan yar // Qaldır ürbəndini, görüm gül üzün!...” 11 hecadan ibarət olan bu misralar da yuxarıda söylədiklərimizi təsdiqləyir. Amma bunu da inkar etmək olmaz ki, “Koroğlu”nun şeir dilində “rast” şəklində işlənmə

misra daxilindəki hecaların sayının azalmasına təsir etməyib: “Ərzrumun gədiyinə varanda // Orada rast oldu mənə dörd güdü...” Deməli, bu tip şeirlərdə ədəbi dil normaları daha çox gözlənilib – qənaətinə də gəlmək mümkündür.

M.Şirəliyev “sevin” (mək) sözünün şivələrimizdə “söyün”mək şəklində işlənməsindən bəhs edir və bu formanın daha çox Qazax şivəsi üçün səciyyəvi olduğunu göstərir: “b səsinin y səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi, əsasən, Qazax dialektinə aid bir xüsusiyyətdir ki, açıq dodaq səslilərindən sonra özünü göstərir: toyla-tovla, döylət, öylət, qoyla-qovla, söyün-sevin...” (Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, səh.90-91). Bu fikirləri eynilə qəbul etmək olmaz. Çünki həmin tip əvəzlənmələr təkcə Qazax yox, ümumən Azərbaycan dilinin qərb şivələri üçün xarak-terikdir. “Koroğlu”nun şeir dilindəki “söyün” (sevin) for-masına da dilimizin qərb şivələri baxımından yanaşmaq lazımdır:

Çalxalanıb döyündüyüm,
Arxa verib söyündüyüm,
Qovğa günü öyündüyüm
Nər dəlilər yerindəmi?

Burada bir həqiqəti də söyləmək lazım gəlir: dastanı tərtib edən yuxarıdakı bəndin üçüncü misrasında “söyündüyüm” feli sifətini orfoqrafik normalara uyğun şəkildə təqdim etməməkdə tamamilə haqlıdır. Çünki həmin bənddəki “döyündüyüm-söyündüyüm-öyündüyüm” sözləri zəngin qafiyələrdir. Bu sistemdə isə “söyündüyüm” variantının “sevindiyim”lə əvəzlənməsi mümkün deyil. Digər tərəfdən, “döyündüyüm-söyündüyüm-öyündüyüm” şəklində qafiyələnmə ümumən ədəbiyyatımızdakı zəngin

qafiyələrlə bir sırada durur. Yeri gəlmişkən, bu tip hadisələrə filologiyamızda tam başqa prizmalardan yanaşma da müşahidə olunur. Məsələn, Z.Məmmədov əvvəlcə Aşıq Hüseyn Şəmkirolinin “Layıxdı” şeirindən bir bənd təqdim edir:

Sallanıb gedən Salatın
Qaşın kamana **layıxdı**.
Aşıqlar sənin əlindən
Çəksə amana, **layıxdı**.

Sonra isə belə bir şərh verir: “...Misal gətirdiyimiz bədii nümunələrdəki (fikri təsdiq üçün bir neçə nümunə verilib – Ə.T.) fonetik dialektizmlər sözün müxtəlif yerlərində dialekt tələffüzü üçün xarakterik olmayan səslərin əvəzlənməsi, ahəng qanununa uyğun olmayan sözlərin ona uyğunlaşdırılması yolu ilə əmələ gəlmişdir. Belə ki, misallardakı “mana” (məne), “xabar” (xəbər), “çərx” (çarx), “anda” (onda), “bağman” (bağban), “iyid” (igid), “tapmanam” (tapmaram), “layıx” (layiq), “aşıx” (aşıq) fonetik dialektizmləri səs dəyişməsi nəticəsində yaranmışdır (Klassik aşıq poeziyasının leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 2006, səh.25). İlk olaraq qeyd edək ki, şifahi xalq ədəbiyyatı, nümunələrinə bu cür yanaşmanı məqbul hesab etmək olmaz. İkincisi, “...ahəng qanununa uyğun olmayan sözlərin ona uyğunlaşdırılması yolu ilə əmələ gəlmişdir” – fikri, ümumiyyətlə, yerinə düşür. Belə ki, həmin şeirlərin, demək olar ki, heç birində sünilik, qondarma qafiyələr nəzərə çarpmır. Bu da səbəbsiz deyil. Ən azı ona görə ki, bu şeirlərin hər biri həm də şivə tələffüzünə söykənmiş ustad aşıqların poetik təfəkküründən süzülüb gəlib. Burada bir faktdan da yan keçmək

olmur: əgər ustad aşığın dilində ərəb mənşəli “Həsən” sözü “Hasan” şəklindədirsə (bu, Azərbaycan dilinin qərb şivələri üçün səciyyəvidir) və bu söz qafiyələnən sözlər cərgəsində eynilə (Hasan şəklində) verilibsə, onu heç bir sözlə, konkret desək, “Həsən”lə əvəz etmək mümkün deyil: basan-pusan-Hasan. Bir-birilə səsləşən bu həm-qafiyə sözlərin bənd daxilindəki həlledici rolu da dediklərimizi sübut edir:

Mərd igidlər kimi yolları **basan**,
Tülək tərən kimi bərələr **pusan**,
Bu ya Koroğludur, ya Dəli **Hasan**,
Bu qılıqda çədar olmaz, hay olmaz.

Azərbaycan dilinin qərb şivələrində “xəncər” sözünün “xançal” formasında işlənməsinə daha çox rast gəlinir. Maraqlıdır ki, xəncər sözü “Koroğlu”nun şeir dilində də “xançal” şəklindədir: “Dal xançallar düşman qanında gərək!” Bu misradakı “xançal” sözünün “xəncər” şəklində yazıla bilmə ehtimalı sıfıra bərabərdir. Çünki “dal” sözü və “çal” (xançal) hissəsinin alliterativliyi ilə obrazlılıq yaradılıb, digər tərəfdən, “dal xançallar” birləşməsində “a” saitinin assonansı müşahidə olunur ki, bu da həmin sözləri eyni poetik kateqoriya daxilində birləşdirir.

Dastandakı şeirlərdə xəbər sözü iki formada verilib: xəbər, xavar. Bunlardan birincisi dilimizin orfoqrafiyasına uyğundur, ikincisi isə şivə tələffüzünün transkripsiyasından başqa bir şey deyil. Xəbər//xavar şəklində yazıya alınmaya mətn daxilində nəzər salmaq:

Ərəb paşa, sənə bir ərz eləyim,
Yerim xəbər alsan, Muradbəyliyəm.
Yağı düşman mənnən qovğa başlasa,
Misri qılınc əldə gərək teyləyəm.

* * *

Müxənnət olubdu qabağında xar,
Xotkara yurdunu eyləmişəm dar,
Söylə Möminədən mənə bir xavar
Koroğlu deyiləm igid mənəm, mən!

Müqayisələr göstərir ki, I bənddə “yer” və “xəbər” sözlərinin alliterativliyi ilə obrazlılıq yaradıldığı üçün “xəbər” sözü “xavar” şəklində verilə bilməz. II bənddə isə tam əksinədir. Konkret desək, “xavar” formasını “xəbər”lə əvəz etmək olmaz. Çünki “xar-dar” qafiyəsi “xəbər” deyil, “xavar” formasını tələb edir: “xar-dar-xavar”. Digər tərəfdən, qafiyələnmədə iştirak edən sözlər cərgəsində semantik dinamika da məhz “xavar” forması ilə tamamlanır.

“Qarşu yatan qarlı dağlar” misrası ilə başlanan gəraylının ikinci bəndində qafiyələnmədə iştirak edən sözlər bunlardır: “tavar-qavar-canavar”. İlk baxışda belə təəssürat yarana bilər ki, təqdim etdiyimiz qafiyələnmədəki “qavar” süni şəkildə düzəldilib. Halbuki burada qondarma qafiyədən söhbət belə gedə bilməz. Çünki “qovar” sözü Azərbaycan dilinin cənub şivələrində elə “qavar” şəklində işlənir. Deməli, “Koroğlu”nun şeir dilindəki “qavar” forması şivə tələffüzünün transkripsiyasıdır. Yeri gəlmişkən, həmin şeir ilk dəfə Elyas Muşeqin

“Nəğmələr kitabı”nda verilib. Burada haqqında bəhs etdiyimiz ikinci bəndi eynilə təqdim etmək yerinə düşür:

İki tülək biri tavar,
Biri qaçar, biri qovar,
Babur, aslan, sərp canavar
Almış ovuna gümrənər.

Müasir ədəbi dilimizdəki “dərdinə çarə eyləmək” (etmək, olmaq) frazeoloji vahidi Azərbaycan dilinin qərb şivələrində “dərdinə çara eləmək” (olmaq) şəklində işlənməkdədir. “Koroğlu”nun şeir dilində də şivədəki forma eynilə saxlanılıb:

Məni salmışdılar dara,
Olmadı dərdimə çara,
Beləmi olar yar yara?!
Üzün məndən niyə döndü?!

Buradakı “çara” formasının “çarə” ilə əvəz etmək, yəni orfoqrafik normalara uyğun şəkildə yazmaq qeyri-mümkündür. Bu da, heç şübhəsiz ki, “dərdimə çara olmaq” frazemindəki “çara” ilə “dara” və “yara” sözlərinin zəngin qafiyələr xəttində birləşməsi, onlardan biri digərini formaca tamamlaması ilə bağlıdır.

Bir daha vurğulayaq ki, şivə tələffüzü formasının eynilə şeirə gətirilməsi zəngin qafiyələrdə açıq-aydın şəkildə görünür:

İgid olan etməz xata,
Qoç gərək pusquda yata,

Xan Eyvaz, min Ərəb ata,
Bəlli Əhməd fərmana gəlir.

Burada şivə tələffüzünün transkripsiyasını şərtləndirən detalları belə ümumiləşdirmək olar: ərəb mənşəli “xəta” (günah, təqsir, səhv...) sözü bir sıra şivələrimizdə, o cümlədən qərb şivələrində “xata” şəklində işlənir; zəngin qafiyələrdəki (xata-yata-ata) semantik dinamika “xata” sözü ilə başlanır; “yat” (maq) feli və “Ərəb at” zooniminə qoşulan şəkilçi morfemləri (“-a” arzu şəklinin qrammatik forması, “-a” yönlük hal şəkilçisi) də məhz “xata” sözünün assosiativliyi ilə işlənib.

“Koroğlu”dakı şeir parçalarında müşahidə olunan şivə tələffüzünün transkripsiyasını aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

– incə saitlərin qalın saitlərlə əvəzlənməsi: ə→a əvəzlənməsi – amanat (əmanət). “Bazubəndi amanatı”; ataş (atəş). “Can qovrulu ataşında”; çara (çarə). “Olmadı dərdimə çara”; xavar (xəbər). “Söylə Möminədən mənə bir xavar”; ciyar (ciyər). “Görcək səni yara oldu ciyarım” ...Dilçiliyimizdə bu cür əvəzlənmə daha çox qərb şivələrinə aid edilir;

– o → a əvəzlənməsi: qavar (qovar). “Biri qaçar, biri qavar”. Qeyd etdiyimiz kimi, bu hadisəyə daha çox Azərbaycan dilinin cənub şivələrində təsadüf edilir;

– i → u, ə → a və i → ı əvəzlənmələri: sufatlı (sifətli). “O misri qılınclı, aslan sufatlı...”. M.Şirəliyevə görə, “sifət” sözünün “sufat” şəklində işlənməsi yalnız Qarabağ şivələri üçün xarakterikdir (Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, səh.50). Halbuki bu

hadisəyə qərb qrupuna daxil olan bütün şivələrdə rast gəlinir;

– e → ö əvəzlənməsi: sövda (sevda) “Sövdasın saldı başıma”; söyün (sevin). “Arxa veriv söyündüyüm”. Bu hadisə Azərbaycan dilinin qərb şivələri üçün səciyyəvidir;

– a → ə əvəzlənməsi: nazik (nəzik). “Belin nəzik, qəddin uca, üzün gül...”. M.Şirəliyev “a → ə” əvəzlənməsinin dilimizin bütün şivələri, xüsusən də şərq və cənub şivələri baxımından səciyyəvi olduğunu göstərməklə yanaşı, “nəzix” (nazik) formasının yalnız Qazax çivəsinə aid olduğunu da qeyd edir (Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, səh.40). Müəllif haqlıdır, amma “nəzix” deyiliş şəklinin qərb qrupuna daxil olan bütün şivələr üçün xarakterik olduğunu da inkar etmək olmaz. Burada bir məqamı da qeyd edək ki, “Koroğlu”nun şeir dilində “nazik” formasına, yəni orfoqrafik normalara uyğun şəkildə yazılmaya da rast gəlinir: “Gümüş kəmə, nazik belin qurbanı!”;

– ı → u və i → ü əvəzlənmələri (labiallaşma hadisəsi): adamdandır (adamdandır). “Hər nə desən adamdandır”; alur (alır). “Koroğlu alur salamı...”; dəmdür (dəmdir). “Koroğlum der: dəm bu dəmdir...”; möhkəmdür (möhkəmdir). “İmam ləşkəri möhkəmdür”. Dialektologiyaya dair araşdırmalarda labiallaşma hadisəsinin Azərbaycan dilinin Təbriz və Ordubad şivələri üçün səciyyəvi olduğu göstərilir. Burada xüsusi olaraq vurğulayaq ki, labiallaşma hadisəsi ilə bağlı təqdim etdiyimiz nümunələr də ilk dəfə Elyas Muşeqin “Nəğmələr kitabı”nda verilib (Təbriz nüsxəsi, 1721).

– e → a və ı → i əvəzlənmələri: qaydına qalmaq (qeydinə qalmaq). “Günüm ahü-zar görünür // Bir qaydıma qalan yoxdu...”. Buradakı “qaydına qalmaq” frazemi Azərbaycan dilinin qərb şivələri üçün xarakterikdir. Maraqlıdır ki, sonuncu misrada həm şivə, həm də ədəbi tələffüzün transkripsiyası özünü göstərir: qaydına qalmaq – qeydinə qalmaq; yoxdu – yoxdur;

– müasir ədəbi dilimizdə “demək” feli indiki zaman şəklicisini qəbul etdikdə “deyir” formasında işləmir. “Koroğlu”nun şeir dilində isə “der” şəklindədir: “Muradbəyli derlər bizə”; “Koroğlu der: məhşər günü bu gündür”. Burada bir həqiqəti xüsusi olaraq vurğulamaq lazım gəlir: “Koroğlu”ya qədərki Azərbaycan yazılı abidələrin dili üçün səciyyəvi olan “de:r” (deyir) forması Azərbaycan dilinin qərb şivələrində eynilə mühafizə olunur.

– Müasir ədəbi dilimizdəki “o qədər” ifadəsi bir sıra şivələrdə, xüsusən də qərb şivələrində “o qarta” şəklində işlənir (ə → a sait əvəzlənməsi, yanaşı olmayan d → r-d yerdəyişməsi və d → t əvəzlənməsilə) “Koroğlu”nun şeir dilində də məhz “o qarta” formasında verilib: “Bu gün bu məclisdə bir gözəl gördüm // O qarta gözəllik xana yaraşır...” Yeri gəlmişkən, bu cür nümunələrdə “Koroğlu”nun şeir dilinin daha çox Azərbaycan dilinin qərb şivələri ilə səsleşməsi açıq-aydın şəkildə görünür.

– v → y əvəzlənməsi: döyran (dövrən). Bu döyranlar ərzəndi...; göyde (gövdə)... Başım getsə, göydəm qalsa yurd kimi...”.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu hadisəyə daha çox Azərbaycan dilinin qərb şivələrində təsadüf edilir;

– “ı” ilə başlanan ərəb-fars mənşəli sözlərin əvvəlinə sait artımı (proteza): “i” artımı – irazı. “Elçi göndər irazıyam...”; irast. “Yol yörükən irast gəldim davada...”; irəng. “Suyu zəhər ola, irəngi qara...”; “ü” artımı – ürbənd (rübənd). “Qaldır ürbəndini, görüm gül üzün!...”.

Göründüyü kimi, şivə tələffüzünün transkripsiyası müşahidə olunan nümunələrin bir hissəsi daha çox Azərbaycan dilinin qərb (Qazax, Borçalı...), digər hissəsi isə cənub (Təbriz, Ordubad...) şivələri üçün səciyyəvidir. Bu isə o deməkdir ki, həmin şeirlər məhz Azərbaycan dilinin qərb və cənub şivələrinin daşıyıcıları olmuş el sənətkarları, aşıqlar tərəfindən yaradılıb. Həm də bir sıra şeirlər elə yaradılıb, elə düzülüb-qoşulub ki, buradakı ayrı-ayrı dil vahidlərini orfoqrafik normalara uyğun şəkildə yazmaq qeyri-mümkündür. Daha doğrusu, bu tip qaydalar tətbiq edilərsə, həmin şeirlərin poetik strukturu bütövlükdə sıradan çıxa bilər. Deməli, “Koroğlu” şeirləri şivə tələffüzünün transkripsiyası kontekstində də böyük və zəngindir. Ən maraqlısı isə budur ki, bu şeirlərin yazıya alınmasında dörd cəhət əsas götürülüb: **orfoqrafik normalara uyğun şəkildə yazılma**: əl-ayaq. “Üstündə əl-ayaq yığsırılma...”; qurd. “Dəyirman mədəli, ac qurd yeyimli...”; bağlayaram. “Coşub qılinc bağlayaram”...; **ədəbi tələffüzün transkripsiyası**: yalıyar (yalayar). “Qoç igid yalıyar özü öz qanın...”; bulut (bulud). “Bulut olub Çənlibelə yağaram...”; çoxdu (çoxdur). “Koroğlunun malı çoxdu”; **şivə tələffüzünün transkripsiyası**: ciyar (ciyər). “Görcək səni yara oldu ciyarım”; söyünmək (sevinmək). “Arxa verib söyündüyüm”; xançal (xəncər). “Dal xançallar düşman qanında gərək!”; **leksik-fonetik arxaizmlərin olduğu kimi transkripsiyası**: bəni (məni), kibi (kimi).

“Bəni Məcnun kibi üryan eylədin”; əyər (yəhər). “Çək gəlsin Qıratı, əyərlə görüm..”; avı (ovu). “Kürdoğlu, kamandar ötürməz avı...” (bu tip arxaizmlərin bir qismi müasir şivələrimizdə mühafizə olunmaqdadır). Bu nümunələrin hər biri poetik siqlətlidir, hər birində xalqımızın ruhu, tarixi yaşayır.

**“KOROĞLU”DAKI NƏZM
PARÇALARININ LEKSİKASI**

“Koroğlu”nun şeir dilindəki sözlərin mənşəyi.
“Koroğlu” şeirlərinin mənşəcə lüğət tərkibindən bəhs olunarkən, heç şübhəsiz ki, burada türk mənşəli, ərəb mənşəli və fars mənşəli sözlər təhlil süzgəcindən keçirilməlidir. Bəri başdan qeyd edək ki, bu sistemdə rus və Avropa mənşəli sözlər yox dərəcəsidir. Konkret desək, “aquşqa” (pəncərə, rus mənşəli “okno”, “okoşko” sözünün Azərbaycan dili şivələrində fonetik deformasiyaya uğramış forması) tipli sözlər istisnaqlıq təşkil edir: “Ərzrumun kənarından keçəndə // Aquşqadan gördü məni, Koroğlu!..” Qeyd edək ki, bu cür faktların azlığı təkəcə “Koroğlu”nun şeir dilinin milliliyini şərtləndirmir, həm də dastanın XVII-XVIII əsrlərdə tam formalaşmış vəziyyətdə olduğunu əsaslandırır.

Dastanın şeir dilində türk mənşəli sözlər üstün mövqedə çıxış edir. Məsələn, isimlər: at, qılınc, dağ, yurd...; sifətlər: igid, gözəl, göyçək, qara...; saylar: bir, iki, üç, səksən, çox...; əvəzliliklər: mən, sən, bu, kəndi...; feillər: almaq, çapmaq, gəzmək, qaçmaq... Burada onu da vurğulayaq ki, bir sıra bəndlərdə alınma sözlər, demək olar ki, işlənməyib:

Mənə qara deyən gözəl,
Qaşların qara deyilmi?

Tökülübdü dal gərdənə,
Saçların qara deyilmi?

* * *

Uca dağları aşanda,
Könül atlanıb coşanda,
Bu dişlərim qamaşanda,
İstərim polad gəmirəm.

Göründüyü kimi, türk mənşəli sözlər cərgəsini əks etdirən bu bəndlərdə yalnız “gərdən” (boyun) və polad sözləri fars mənşəlidir. Yeri gəlmişkən, bu müstəvidə “Koroğlu”nun şeir dili ulu abidəmiz “Dədə Qorqud kitabı”nın dili ilə bir sırada durur.

Qeyd etdiyimiz kimi, dastanın şeir dilində ərəb mənşəli sözlərə də rast gəlinir. Burada bəzi sözləri qeyd etməklə kifayətlənmək olar: fel, fənd-fel, dünya, əcəl, müxənnət və s. “Koroğlu”dakı nəzm parçalarında fars mənşəli sözlərə az təsadüf edilir: cəng, dərya, qəşəng, zindan və s.

“Koroğlu”nun şeir dilindəki sözlərin leksik layları. Müşahidələr dastanın şeir dilində müxtəlif leksik laylara aid sözlərin üstün mövqedə olduğunu göstərir. Xalqımızın tarixini, etnoqrafiyasını, eyni zamanda mənəvi dünyasını əks etdirən belə sözləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

hərbi terminlər: çəri (qoşun, ordu anlamlarıdır, qədim türk mənbələrində “çərik” şəklində işlənib). “Xotkar üstümüzə çəri buyurdu”; halay//alay (dəstə). “Halay vurub gəldi mənim üstümə”, “Dəvilər yeriyyir,

alaylar bükür”; cida. “Bir cidası başı qoşa pər”; qılinc. “Çəkərik qılincı, kəsərik yolu”; əmud. “Sənə bir əmud vuraram; şeşpər. “Şeşpər atıla üstündə”; yay-ox. “Çəkib yay-oxun quranda”... Bu hərbi terminlərin hər birində türkən döyüş tarixi, hərbi sənəti kodlaşmış şəkildə yaşayır;

titullar, vəzifə adları: xan. “Sən allah, o sözdən incimə, ay xan!”; xaqan. “Xaqanlar başına şeşpər çaldıran”; xotkar. “Xotkar üstümüzə çəri buyurdu”; paşa. “Canım paşa, gözüm paşa // Paşa, qoy gəlsin Eyvazı!”; şah. “Şahlar üstə varan qoş Koroğludur”; bəy. “Bəy oğlundan olan yenə bəy mənəm”; bəzircanbaşı. “Gəl sənə söyləyim, bəzircanbaşı”; tacirbaşı. “Sənsən tacirbaşı, xoca”; nayib (naib). “Eyvaz nayib olsun ta mən gəlincə”... Bu tip sözlər türk dövlətçilik tarixinin zənginliyini müxtəlif bucaqlardan təsdiqləyən atributlar kimi çıxış edir. Digər tərəfdən, bu sözlərlə şeirdəki obrazlılıq qüvvətləndirilib, poetik məna dərinləşdirilib;

musiqi alətlərinin adları: saz. “Xırda sədəf doğra sazın üstünə”; kos, nağara. “Kos, nağara çalınır qan almağa”... Burada təkcə onu qeyd edirik ki, bu sözlərdə qədim musiqi mədəniyyətimizin bir parçası yaşayır;

ərzaq adları: əppək (çörək). “Dağıdır əppəyi, ası Koroğlu”; nan (çörək). “Nanın süfrəyə tökməyən”; qayğanaq. “Axşama qayğanağı var”; bal. “Arının qəhrin çəkməyən // Balın qədrini nə bilər?!”; şəkər, nabat. “Şəkər təlxidi, nabat acı”; şərbət. “Şərbət deyib öz qanına yalana”; şərab. “Eyvaz xana al şərabı içirdim”. Buradakı ərzaq adlarının bir qismi həqiqi, bir qismi isə məcazi mənada işlənib;

geyim adları: araxçın. “Altun araxçını qoyub başına”; börk. “Əcəli qoydum börkümə”; kürk. “Bürün-

düm çodar kürkünə”; köynək. “Əcəl köynəyini geyib əyninə”; ləçək. “Qoç Koroğlu ləçək örtməz başına”...;

antroponimlər. Bu tip vahidlər dastanın həm nəsr, həm də nəzm hissələrində müşahidə olunur, daha doğrusu, nəsr hissələrində daha intensivdir. Nəzm parçalarında işlənən kişi adları, əsasən, bunları əhatə edir:

Rövşən (Koroğlu). “Adımı soruşsan, bil. Rövşən olu // Atadan, babadan cinsim Koroğlu”; Dəmirçioğlu. “Dəmirçioğlu, sənə deyim // Çənlibelə düşmən gəlir”; Bolu bəy. “Bolubəy, sənə bir qılinc basaram”; Eyvaz. “Bürçə bənzər boyun, Eyvaz”; Dəli Həsən. “Gəl sənə söyləyim, ay Dəli Həsən”... Nəzm parçalarında işlənən qadın adları: Nigar xanım. “Ala gözlü Nigar xanım”; Telli xanım. “Telli xanım, sədan gəldi yetişdi”; Hürü. “Hürü, allahı sevirsen// Qoy tökülsün şux tellərin!”; Məhbub xanım. “Məhbub xanım qadan alsın”; Dünya xanım. “Sənə qurban olsun bu Dünya xanım”.... Bu adlar təkcə dastan poetikasının yox, həm də qədim türk antroponimikasının zənginliyini əks etdirir;

toponimlər: Çənlibel. “İgidlər oylağı o Çənlibel-də”; Misir, İstanbul (İstanbul – Ə.T.), Şam. “Misir, İstanbul, Şam tamam yerisə”; Bağdad. “Səfərimdi şəhri-Bağdad”; Ərzrum. “Ərzrumun gədiyinə varanda”... Bu sistemdə “Çənlibel” qeyri-real toponimdir, digər toponimik vahidlər isə daha çox obrazlılığı qüvvətləndirməyə xidmət edir;

zoonimlər. Dastanda at adlarının işlənməsi xüsusi olaraq nəzərə çarpır ki, bu da ümumən qəhrəmanlıq eposlarının poetik strukturu ilə bağlıdır: Qırat. “Qırat burdan getdi böyün”; Dürat. “Nigar, Düratın itməyi// Yandırır məni, yandırır...”; Ərəb at. “Ərəb at səindən, ər

heybətindən // Çıxar müxənnətin canı meydanda”... Burada onu da qeyd edək ki, “Koroğlu”nun şeir dilində aslan, tülkü, qarğa, qaraquş, sərçə, bülbül, ördək və s. kimi zooleksmlər də intensivliyi ilə seçilir.

dini-mifoloji məzmunlu sözlər. “Koroğlu”nun şeir dilində islam dili ilə bağlı olan söz və ifadələrə çox az rast gəlinir: allah. “Hürü allahı seversən”; cənnət. “Mən öləndə yerim cənnət”; qıl körpü. “Qıl körpü taxtapuş olsun”; Əli. “Aləm bilsin: mən Əliyə nökrəm”...

Göründüyü kimi, “Koroğlu”nun şeir dilindəki leksik laylar XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan dilinin leksikası barədə müəyyən təəssürat yaradır.

“Koroğlu”nun şeir dilində arxaizmlər. Araşdırmalar dastanın şeir dilindəki sözlərin bir qisminin müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş leksik vahidlər olduğunu göstərir. Bu cür sözləri üç istiqamətdə qruplaşdırmaq olar: semantik arxaizmlər; leksik-fonetik arxaizmlər; leksik arxaizmlər.

“Koroğlu”nun şeir dilində semantik arxaizmlərə az təsadüf olunur: aş (yemək). “Dağıdır əppəyi, aş Koroğlu”; dəli (igid). “Dəlilər yeriyir, alaylar bükür”...

Dilçiliyimizdə leksik-fonetik arxaizmlər müxtəlif başlıqlar altında araşdırılıb. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə belə sözləri “köhnəlik” başlığı altında şərh edib: “Köhnəlik, yəni bir zaman ədəbi tələffüz normaları baxımından qanuni, məcburi sayılan, lakin müasir dövrdə köhnəlmiş kimi səslənən tələffüz; məsələn: qaidə (qayda), faidə (fayda), cəvan (cavan), adəm (adam), kibi (kimi), yüzük (üzük), səlam (salam) və s.... köhnəliyin bir qismi alınma sözlərlə əlaqədardır. Lakin bunlar bir zaman Azərbaycan ədəbi tələffüzü üçün norma sayılmışdır” (Müasir Azərbaycan

dili. Bakı, 1972, səh.178). Müəllifin qənaətləri düzgündür. Amma bu tip vahidlərin dilçiliyimizdə “köhnəlik” deyil, məhz “leksik-fonetik arxaizmlər” başlığı altında öyrənilməsini daha məqbul hesab edirik. “Koroğlu”nun şeir dilində bu tip sözlər kifayət qədərdir. Məsələn:

av (ov). “Kürdoğlu, kamandar ötürməz avı”.

bən (mən). “Aşiq oldum, bən günahkar olmadım”.

əyər (yəhər). “Çək gəlsin Qıratı, əyərlə görüm”.
(dastanın şeir dilində “yəhər” forması da müşahidə olunur: “Kəsdirrəm gümüşdən yəhər”).

əqil (ağıl). “Dövlətlidən dövlət dönər//Əqil başdan təzər bir gün”.

urulmaq (vurulmaq). “Əvvəl qoç iyidin atı urulur”.

umud (ümid). “...Ruqiyyə xanım sizə qurban//Bir umudum sizə gəlir” (bu söz “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində “umud” şəklində işlənilib: “Qalın Oğuz bəgləri içün əzim yas tutdılar. Umud üzdilər”).

kibi (kimi). “Bəni Məcnun kibi uryan eylədin...”

genə (yenə). “Qarı düşmən genə çəkdi...” Burada bir cəhəti mütləq qeyd etmək lazım gəlir: təqdim etdiyimiz misradakı sözlərin, demək olar ki, hər biri “Dədə Qorqud kitabı”ndakı fonetik tərkibi və semantikasını eynilə saxlamış vahidlərdir: **“Qarı düşmən”** dost olmaz; “Gördi kim, yüzük **genə** Dəpəgözün ayağı altında yatur”... Bu qarşılaşdırma da “Koroğlu”nun “Kitab”ın davamı olaraq yarandığını təsdiqləyir (əvvəlki səhifələrə bax).

ilən (ilə -la²). “İllərilən arzumanım çəkərəm”.

qılıc (qılinc). “Qılıcın qəmzəsi qana boyansın!”
(“Koroğlu”nun dilində “qılinc” formasına daha çox rast gəlinir: “Misri qılinc çəkib, boyunlar vuran”).

şəhr (şəhər). “İstambul şəhridə xotkar balası”.

yengi (yeni). “Yengidən bir saray yapım deyərdim”
yüz (üz). “Qıratumun yüzüdür saf //Müxənnətdən çəkmənəm xaf)...

Yuxarıda leksik-fonetik arxaizmlər başlığı altında təqdim etdiyimiz sözlərin bir qismi Azərbaycan dili şivələrində eynilə işlənməkdədir: av, genə, umud...

“Koroğlu”nun şeir dilində semantik və leksik-fonetik arxaizmlərlə müqayisədə leksik arxaizmlərə daha çox rast gəlinir. Bu tip arxaizmlər XVII əsrə qədərki Azərbaycan dilinin leksikası barədə müəyyən təəssürat yaradır ki, bu da tarixi leksikologiya baxımından əhəmiyyətliyədir. Digər tərəfdən, müasir ədəbi dilimiz üçün arxaizm hesab olunan bu vahidlərin məntdəki poetik çəkisi, obrazlılıq yaratma imkanları da diqqəti cəlb edir.: birincisi, onu qeyd etmək lazım gəlir ki, bu arxaizmlərin bir qismi frazeoloji vahidlər daxilində işlənilib; suç (günah). “Suçunu boynuna mindir”; ənik (küçük, it balası). “Çaqqal əniyi qurd olmaz”; nam (ad, nam qazanmaq – ad qazanmaq). “Qoç igid qazanır namı meydanda”.; ikincisi, bu vahidlərin bir qismi həm qafiyə sözlər cərgəsində müşahidə edilir. Papaq anlamlı “börk” sözünün qafiyələnən sözlər sırasında işlənməsi, daha doğrusu, digər sözlərin məhz “börk” sözünə uyğunlaşdırılması da dediklərimizi əyani-ləşdirir: börkümə, kürkümə, tərkimə.

Əcəli qoydum börkümə,
Büründüm çodar kürkünə.
Gəl min Qıratın tərkinə,
Varaq, a qəssabın oğlu!...

Yaxud yazılı əmr, qəbz və s. anlamlı “barat” (bərat) sözü həm qafiyə sözlər cərgəsində işlənilib: ata – barata – cütə. “Səksən min ilxıya, səksən min ata // Səksən min mahaldan gələn barata...; üçüncüsü, bu arxaizmlərin bir qismi epitet, təşbeh, metafora kimi məcazların tərkibində işlənilib (sonrakı səhifələrə bax).

“Koroğlu”nun şeir dilini zənginləşdirən arxaizm-lərə mətn daxilində diqqət yetirək:

alay//halay (böyük dəstə). “Dəlilər yeriyir, alaylar bükür”; “Halay vurub gəldi mənim üstümə”.

altun (qızıl). “Altun kəməri incitməsin!”.

axca (pul, gümüş pul). “Axcasız, pulsuz aşığam”.

baz (qızılquş) “Baz da der ki, bu dağ bənim dağımdır”.

börk (papaq). “Əcəli qoydum bökümə”.

barat (bərat – yazılı əmr; qəbz; göndərilən və ya alınan pul...). “Səksən min mahaldan gələn barata”.

bəzircan (tacir). “Çəkib bəzircan soyduğum).

bəzircanbaşı (tacirbaşı). “Gəl sənə söyləyim, bəzircanbaşı”.

broy (yeri, get). “El sonam, broy, broy!”

bədöy (bədəvi – cins at, güclü at...). “Candan əziz bədöy atlar”.

çəri (çərik – qoşun, ordu). “Xotkar üstümü zə çəri buyurdu”.

duş (yuxu). “Yatmışdım aşkara gördüm düşümü”.

didə (göz). “Tökürrəm didəndən göz yaşı”.

ər (igid). “Eyvaz tək əri az gördüm”.

ənək (küçük, it balası...). “Çaqqal əniyi qurd olmaz”.

ərgən (subay) . “Səksən min ərgənə, dula da vermə”.

əğyar (rəqib). “Əğyarımdan bir əhvalat dilərəm”.

əlif qəd (uca boy). “Əlif qəddini bükərəm”.

əndam (bədəni, vücut). “Boyansın əndamı al qana, gəlsin”.

əsrəmək (qızmaq, coşmaq). “Çənlibel üstündə əsrəmiş nərsən”.

əppək (çörək, ilkin forması “ətmək”). “Dağıdar əppəyi, aşı Koroğlu”.

hərami (quldur, soyğunçu). “Çəkinməyin hərami-dən, yağıdan”.

hərgiz (heç zaman). “Hərgiz gələ bilməz yağı”.

xotkar (padşah). “Mən xotkar qızıyam, Nigardır adım”.

xoryat (fərsiz). “Sənə xoryat əli dəydi, sol, sonam”. (bu söz “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində “xoyrad” şəklindədir).

xaqan (xan, xanlar xanı, hökmdar). “Xaqanlar başına şeşpər çaldıran”.

ırağ (uzaq). “Qoymaram gözdən ırağa”.

irmək (çatmaq, qovmaq). “Dalda ırır müxənnətin durağı”.

kəndi (öz). “Atı yüyürək, kəndi qoçaq”.

kür (özbaşına, dəlisov). “Minləndə kür atımı”.

qağan (başçı, hökmdar anlamlı “xaqan” sözündən törəmə hesab olunur). “Qağanlar şığırsın, pələng daşlanır” (burada “qağanlar” sözü məcazi mənada işlənilib).

qızıl (qırmızı). Axsın, qızıl qan yerisin?”

qılmaq (etmək). “Şirin nəsihətim qıl sənədəftər”.

qəvvaz (qəvvas – üzgüçü, dalgıç). “Qırat bir qəvvaz olaydı”.

muy (tük). “Bir muy saymaram paşanı”.

nayıb (naib - əvəz, vəkil, canişin). “Eyvaz nayıb olsun ta mən gəlincə”.

ün (səs). “Əlim çatmaz, ünüm yetməz”.

öynə (yemək vaxtı). “Hər öynədə on tas arpa”.

sadaq (oxqabı). “Səksən oxu sadağından boşana”.

sər (baş). “Sərim qurban Ərəb ata!”.

səf (dəstə, cərgə). “Gözəllər səfində sana yaraşır”.

siyah (qara). “Siyah kəkülü sünbüldür, broy!”

suç (günah). “Suçunu boynuna mindir”.

sərp (sarp – sərt, çətin). “Sərp qayadır daşlarımız”.

sivan (seyvan – çadır, günlük). “Ala sivan, çadır otaq quranlar”.

tüp (dəstə). “Qoşunlar talayıb, tüplər dağıdan”.

tənab (ip). “Kimi tənab qılınclasın”.

nam (ad). “Qoç igid qazanır namı meydanda”.

öyəc (buruq qoç). “Səksən min ağ tüklü qəmər öyəcə”.

rüsxət (icazə). “Rüsxət ver, mən gedər oldum”.

varmaq (getmək). “Şahlar üstə varan qoç Koroğludur”.

yağı (düşmə). “Koroğlu əyilməz yağıya, yada”.

yaraq (silah) “Dola polad yarağına”.

yığnaq (yığıncaq, məclis). “Bir ağır yığnağım ola”...

Təqdim etdiyimiz leksik arxaizmlərlə bağlı bunları söyləmək olar: bu vahidlər “Koroğlu”nun şeir dilinin zənginliyini açıq-aydın şəkildə göstərir; belə arxaizmlərin bir qismi türkün hərbi tarixini kodlaşmış şəkildə yaşadır; türk mənşəli sözlər leksik arxaizmlər cərgəsində də üstün mövqedə çıxış edir; bu arxaizmlərin bir qismi həqiqi, bir qismi isə məcazi mənada işlənib; bu tip sözlər müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaikləşmiş vahidlər hesab

olunsa da, dilimizdə yaşamaqdadır. Daha dəqiq desək, bu sözlərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı şivələrində ilkin forma və semantikasına uyğun şəkildə işlənməkdədir. Yuxarıdakı nümunələrdən birini isə ayrılıqda, həm də mətn daxilində təhlilə cəlb etməyi zəruri hesab edirik: “Baz da der ki, bu dağ bənim dağımdır” (Elyas Muşeq. Nəğmələr kitabı. Təbriz nüsxəsi, 1721). Bu cümlənin tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə modelində olmasını təsdiqləməyə ehtiyac yoxdur. Belə ki, təqdim etdiyimiz cümlə modeli müasir ədəbi dilimiz üçün də səciyyəvidir. Digər tərəfdən, həmin cümlənin tək cə sintaktik quruluşu yox, morfolojiyası da müasir ədəbi dilimizdəki kimidir. Fonetika və leksikologiya müstəvisində isə bir sıra fərqli cəhətlər özünü göstərir: birincisi, “de:r” forması (yazılı abidələrimizdə üstün mövqedə çıxış edib) ədəbi dilimizdə yox, şivələrimizdə işlənir; ikincisi, “bən” (b→m əvəzlənməsi) forması qədim yazılı abidələrimizin dili üçün səciyyəvi olub; üçüncüsü, “dağumdur” sözündəki labiallaşma hadisəsi Təbriz, Ordubad... şivələri üçün xarakterikdir (klassik ədəbiyyatımızın dilində də müşahidə olunur); dördüncüsü, “qızılquş” anlamlı “baz” sözü müasir ədəbi dilimiz üçün leksik arxaizmdir. Bütün bunlar, əvvəlki səhifələrdə qeyd etdiyimiz kimi, “Koroğlu”nun şeir dilinin dil tariximiz üçün sanballı mənbələrdən biri olduğunu müxtəlif bucaqlardan təsdiqləyir.

**“Koroğlu”nun şeir dilində
leksik-semantik söz qrupları**

“Koroğlu”nun şeir dilindəki sözlərə leksik-semantik prizmadan yanaşdıqda bəlli olur ki, burada omonimlər, sinonimlər, antonimlər, eləcə də ekspressiv, emosional sözlər daha üstün mövqedə çıxış edir. Məhz buna görə də bu tip vahidləri ayrılıqda öyrənmək lazım gəlir.

Omonimlər. “Koroğlu”nun şeir dilində omonimlərə az təsadüf olunur. Amma bunu da inkar etmək olmaz ki, ustad aşığılarımız “Koroğlu” dastanındakı poetik sıqlətli bir neçə şeiri məhz omonim sözlərin assosiativliyi ilə yaradıb:

Mən aşığam bu daşa,
Bu qaynaya, bu daşa,
Elə vur ki yağımı
Kəlləsindən bud aş!

Bu bənddəki ifadəlilik, emosionallıq və ekspressivlik, heç şübhəsiz ki, cinas qafiyələrlə yaradılıb: daşa-daşa-bud aş. Bu sistemdə isə ilk sözlər omonumdur: daş (isim), daş (feil). Eyni zamanda “daş” isminin “aş” hissəsi ilə “aşığ” sözündəki “aş” zəncirvari olaraq bağlanır ki, bu da məndəki poetik semantikanı bir az da qüvvətləndirir.

“Koroğlu”nun şeir dilindəki omonim sözlərin bir qismi müxtəlif şeirlər kontekstində müəyyənləşir. Məsələn, “dil” sözünün omonimliyinə nəzər salaq: dil (ağızda ət parçası). “Titrəşir ağzım içində//Dil bir yana, diş bir yana”;

dil (danışiq, ünsiyyət vasitəsi). “Dəmirçioğluyam, yalan gəlməz dilimə”; “Tutini bənd eylər şirin dilləri...” Bu mənada “Koroğlu”nun şeir dilindəki omonimləri iki istiqamətdə qruplaşdırmaq olar: obrazlılıq yaradan omonimlər; mətn kontekstində müəyyənləşən omonimlər.

Dastandakı nəzm parçalarında yan-yana və ya eyni mətn daxilində işlənən leksik-semantik omonimlər, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir:

at (isim), at (feil):

Hay-hay deyib gədiklərdə yatandı,
Comərd düşmanları atdan atandı,
Bolu bəydi, Koroğlunu tutandı,
Oyan, əcəm oğlu, dur get bu yerdən.

Göründüyü kimi, “at” zooleksemi ilə “at”maq feli bir-birini formaca tamamlayan, eyni zamanda digər sözlərlə zəncirvari olaraq bağlanan omonimlərdir. Konkret desək: hər ikisinin “a” saiti ilə başlanması bu sözləri assonans xəttində birləşdirir; hər ikisi qalın saitlidir; hər ikisinə qoşulmuş şəkilçi morfemlərində də eyni samitlər işlənib: d, n; “atandı” sözü “yatandı” və “tutandı” sözləri ilə qafiyələnirsə, “atdan” sözü də bu zəngin qafiyələrlə səsleşir. Şeirdəki obrazlılıq, ahəngdar səsələnmə də məhz bu vasitələrlə reallaşdırılıb. Burada bir məqamı da qeyd edək ki, “at” ismi və “at”(maq) felinin omonimliyi həm də mətn kontekstində müəyyənləşir: “Götürün libas, qılınc, **at...**”; “Koroğlu şeşpər **atdı**”. Müqayisələr “Koroğlu”dakı ayrı-ayrı nəzm parçalarında “at” ismi və “at” felinin intensiv şəkildə işləndiyini göstərir.

yaş (isim), yaş (sifət): “Gözlərimdə yaş inildər...; “Quru yanar yaş inildər”. Bu misralar Koroğlunun dilindən verilmiş “İnildər” gəraylısından götürülüb (“göz yaşı” anlamlı “yaş” ismi I bənddə, “nəm” anlamlı “yaş” sözü isə IV bənddə işlənib). Bu omonimlər ayrı-ayrı bəndlər daxilində işlənsə də, cinas qafiyələr kimi çıxış edir.

Mətn kontekstində müəyyənləşən omonimlərə “Koroğlu”nun şeir dilində daha çox rast gəlinir. Nümunə kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

aş (isim), aş (maq) (feil): “...Zəhər qataram aşına // Mehri yarı ver, qayıdım”; “Alacalardan aşanda // Ərzrumu dolaşanda...”;

ay (isim, 30 gün), ay (isim, peyk): “Ayı dolansa da ilə qoymaram; “Hüsnün aydan aldı bacı”;

dava (isim, dərman), dava (isim, döyüş): “Adımı qoydular yava// Dərdimə bir yazın dava...”; “Namərd adam dava günündə qaçar// Gedər daldalarda pəhlivan olu”. Burada bir detala da münasibət bildirmək lazım gəlir: bu omonimlər dilimizdə həm də sinonim qoşa sözlərin birinci tərəfi kimi işlənir: dava-dərman (“dava” variantı ərəb mənşəli “dəva”nın dəyişikliyə uğramış formasıdır); dava-dalaş, dava-döyüş;

dəli (sifət, igid), Dəli (isim, ləqəb): “...Mənəm bu yerlərdə bir dəli, dolu...; Acıqlana, Dəli Həsən//Misri qılınca qataram...” Qeyd etdiyimiz kimi, “İgid” anlamlı “dəli” sözü müasir ədəbi dilimiz üçün semantik arxa-izmdir;

düz (isim), düz (sifət), düz (feil): “Keçdim düzü, aşdım dağı”; “Sənə ərz eləyim sözün düzünü; “Qoşun gəlib səf-səf olub düzüldü”;

gül (isim), gül (feil): “Açılıbdı sinəm gülü // Dönübdü xəndana, Nigar”; “Düşman qabağında gülmək gərəkdi”;

telli (sifət), Telli (isim, əsl şəxs adı): “Üç telli sazı düşünə basıb dedi...”; “Gözəllər Nisatək gərək // Telli də olur, telsiz də olur”; “Telli xanım, sədan gəldi, yetişdi”.

Bütün bunlar “Koroğlu”nun şeir dilində omonimlərin rəngarəngliyi və zənginliyini açıq-aydın şəkildə göstərir.

Sinonimlər. “Koroğlu”nun şeir dilindəki sinonimlər, digər bədii əsərlərdə olduğu kimi, məndəki poetik semantikanı qüvvətləndirməyə, fikrin daha dəqiq, daha ifadəli çatdırılmasına xidmət edir. Tərkibində sinonimlər işlənən bu şeirlərin hər birində el sənətkarlarının, aşıqların ustalığı qabarıq şəkildə görünür. Mübaligəsiz deyirik ki, bu sənətkarlar Azərbaycan dilinin zəngin sinonimlər cərgəsinə söykənməklə, daha doğrusu, belə vahidlərdən düzgün, yerli-yerində istifadə etməklə, onların digər sözlərlə assosiativliyini gözləməklə əbədi-yaşarlıq statusu qazanmış onlarca şeir yaradıb. “Kor-oğlu”dakı nəzm parçalarına, konkret desək, tərkibində sinonimlər işlənən bəndlərə öləri nəzər saldıqda aydın olur ki, belə sinonimlərin əksəriyyəti hər bədii sənəti və igidliklə bağlı olan vahidlərdir: yağlı-düşməni, savaşı - cəng, dava-döyüş... Bu da təsadüfi deyil. Çünki “Koroğlu”, hər şeydən əvvəl, qəhrəmanlıq eposudur, onun nəzm parçalarında işlənən sinonimlərin intensivliyi də məhz bu amillə bağlıdır. Sanki “oxşar sintaktik mühit = oxşar ifadə” tezis bu tip nümunələrə istinadən söylənilib.

T.Əfəndiyeva sinonimlərdən bəhs edərkən maraqlı mülahizələr irəli sürür: “Bədii dildə sinonimlər üslubi

xarakterindən asılı olaraq iki şəkildə istifadə edilir: sinonim cərgədən ən zəruri sinonim söz seçilib işlənir; sinonim cərgədən bir neçə sinonim söz seçilib yan-yanə, cüt şəkildə ifadə edilir... Sinonim tək şəkildə istifadə ediləndə bütün ifadəlilik və obrazlılıq yaratmaq ağırlığı onun öhdəsinə düşür, cüt işləndə isə bu vəzifə müxtəlif sinonimlər arasında bölünür” (Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı, 2011, səh. 61, 64). “Koroğlu”nun şeir dilinə bu bucaqdan yanaşdıqda bəlli olur ki, burada sinonimlərdən həm tək, həm də cüt şəkildə istifadə olunub. Hər iki halda da ustad aşırıqların sənətkarlığı aydın şəkildə görünür: sinonimdən tək istifadə - “gözəl”. “Bu gün bu məclisdə bir gözəl gördüm”; göyçək. “Koroğlu”nun yarı göyçək//Ağ üzünə töküb birçək...”; qəşəng. “Özüm qəşəng, sözüm qəşəng”; sinonimlərin cüt işlənməsi – “səf-səf, dəstə-dəstə”. “Olun səf-səf, dəstə-dəstə // Yeriyyət düşmanın üstə”. Ən maraqlısı isə budur ki, bu sözlərin sinonimi olan türk mənşəli “tüp”ün işlədilməsi ilə də obrazlılıq yaradılıb; “Tüp-tüp atlı durur sağ və solunda”. Digər tərəfdən, bu sinonimlərin hər üçü təkrar söz formasında çıxış edir. Yəni səf, dəstə, түp şəklində deyil, məhz səf-səf, dəstə-dəstə, түp-tüp formasında. Bu da, heç şübhəsiz ki, qəhrəmanlıq semantikasının qabardılması ilə bağlıdır. “Koroğlu”nun şeir dilindəki sinonimlərin ümumi mənzərəsi aşağıdakı nümunələrdə daha qabarıq görünür:

aramaq-axtarmaq. “Arayın, axtarın, tapın gətirin”.
bahar-yaz. “Gəlir günrah keçir baharı, yazı”.
çən-düman. “Qoyma batsın çən duman”.
yaz-bahar. “Yaz-bahara boyan könül!...”

yağı-düşman (düşmən). “Yağı düşmanın hərbəsi // Qaçırtmaz meydandan məni”.
zəhər-ağı. “Xanlar zəhər içər, sultanlar ağı”.
irax-uzaq. “İraxdı mənzilim, uzaqdı ara”.
varmaq-getmək. “Varaq, a qəssabın oğlu!... Gəl gedək düşmana qarşı”.
bəzirganbaşı-tacirbaşı. “Gəl sənə söyləyim, bəzirganbaşı... Sənsən tacirbaşı – xoca”.
qarğı-qamış. “Qarğı-qamış bir-birinə çatılmaz”.
savaş-cəng. “Aləmə yayılar savaşın, cəngin”.
kos-nağara. “Kos, nağara çalınır qan almağa”.
dava-döyüş. “Dinib danışdığı davadır, dovduq”;
“Döyüş etdim çoxlarıdan”.
danışmaq-söyləmək. “Çox bilib, az danışmaq”;
“Gəl sənə söyləyim, Ələmqulu xan!”.
işvə-qəmzə. “Hərdən işvə, qəmzə satan // Mənimlə ixtilat qatan”.
ip-tənab. “Qırıqlar zəncirlər, iplər”; “Kimi tənab qılınclasın”.
qara-siyah. “Güləbətin saçı, qara telləri”; “Siyah kəkülü sünböldür broy!”
ürək-könül-qəlb. “Ürək açar xoş avazı”; “Könlüm xan Eyvaz yasında”; “Koroğlu qəlbə dağlıdı (burada “ürək” və “qəlb” sözləri frazeoloji vahid daxilində işlənilib).
şəkər-qənd. “Görməzsən Mehridən şəkəri, qəndi”
Təqdim etdiyimiz sinonimlərin hər biri obrazlılığa xidmət edir, hər birində Azərbaycan dilinin zənginliyi açıq-aydın görünür. Bu vahidlərin digər səciyyəvi cəhətlərini isə belə ümumiləşdirmək olar: sinonimliliyi təşkil edən sözlərdən biri müasir ədəbi dilimiz üçün arxaizmdir: yağı, irax, kos, tənab... (bu, sinonimlərin bir hissəsinə

aiddir); bəzi sinonimlər müasir ədəbi dilimiz üçün arxaizmdir: bəzirganbaşı-tacirbaşı...; sinonim cərgədəki sözlər müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvidir: zəhər-ağı; yaz-bahar; ürək-könül-qəlb...(burada sinonimlərin bir hissəsi nəzərdə tutulur); sinonim cərgələrin yaranmasında ərəb-fars mənşəli sözlər də iştirak edib: bahar, cəng, zəhər...; isimlərdən ibarət sinonimlər üstün mövqedə görünür...

Antonimlər. “Koroğlu”nun şeir dilində antonimlərin intensivliyi əsas nitq hissələri müstəvisində qabarıq şəkildə görünür: isimlərin antonimliyi – “qaranlıq-ışığı”. “Qaranlıq könlünü işıq eyləyim”; sifətlərin antonimliyi – “alçaq-uca”. “Daşları var alçaq-uca”; sayların antonimliyi – “az-çox”. “Düşmən çoxdu, onlar azdı”; feillərin antonimliyi – “almaq-vermək”. “Verdin Qırı, aldın Dürü”; zərflərin antonimliyi – “səhər-səhər-axşam”. “Səhər-səhər çəmənlərdə gəzərsən”; “Axşama qayğanağı var”... Bu antonimlərin hamısı türk mənşəlidir (“səhər” sözü istisna olunmaqla). Amma yalnız alınma sözlərdən ibarət antonimlərin intensivliyini də inkar etmək olmaz. Məsələn, fars mənşəli “mərd-namərd” sözlərinin antonimliyi. “Mərd dayanar, namərd qaçar”. “Koroğlu”nun şeir dilindəki bu tip antonimlərin hər biri mətnin təsir gücünü artıran, obrazlılıq yaradan vahidlərdir (“antiteza” bölməsində geniş şəkildə bəhs olunur).

Ekspressiv, emosional sözlər. “Koroğlu”nun şeir dilində bu semantik kateqoriyaya aid sözlər kifayət qədərdir. Konkret desək, belə sözlər sırasında oxşama və əzizləmə bildirən, nifrət və qarğış bildirən sözlər qabarıqlığı ilə seçilir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki dəlilərdə dəlisi Koroğlu və onun silahdaşları, eyni zamanda başda ala gözlü Nigar xanım olmaqla Çənlibelin sayılıb-seçilən

xanımları mövcud şəraiti obyektiv şəkildə dəyərləndirməyi bacaran, necə deyirlər, “ağa ağ, qaraya qara”, - deyən qəhrəmanlardır. Daha dəqiqi, bu qəhrəmanların dilində həm əzizləmə, alqış, hörmət və məhəbbət, həm də nifrət və qarğış məzmunlu söz və ifadələr yetərincədir. Məsələn, dəlilərinə “yoldaşlarım”, xanımı Nigara “canım qurban”, atını qaçıran Həməyə “canım”, “oğul”, - deyən Koroğlunun dilində həm də “börkünə lənət”, “oğraş”, “birə”, “kor olsun” və s. kimi söz və ifadələrə də təsadüf olunur. Sonuncu ifadələrin hər biri nifrət, qarğış, söyüş semantikalıdır. Burada bir məqamdan yan keçmək olmur: Koroğlunun qəzəb və nifrəti bəzən olduqca kəskin, öldürücü söz və ifadələr kontekstində canlandırılıb. Onun dilindən Bolu bəyə ünvanlanmış “Anacığını ağladaram”, “Nişanlımı dul qoyaram”, “Əlif qəddini bükəram”, “Səni dünyadan itirəm” və s. kimi cümlələr də dediklərimizi arqumentləşdirir. Bütün bunlar onu göstərir ki, dastanın nəzm parçalarında müşahidə olunan ekspressiv, emosional söz və ifadələri müsbət və mənfi emosiyalı olmaqla iki yerə bölmək olar:

a) alqış, yalvarış, oxşama, əzizləmə və s. bildirən söz və ifadələr. Nəzm parçalarında qabarıq şəkildə görünən bu tip vahidlərin bir qisminə mətn kontekstində nəzər salaq:

“Aradan rəqib ötməsin!”

“Namərd mətləbə yetməsin!”

“Altun kəməri incitməsin!” (alqış məzmunlu bu cümlələr ayrı-ayrı şeir parçalarında deyil, bir şeir daxilində, həm də ardıcıl olaraq verilib ki, bu da obrazlılığı qüvvətləndirməyə xidmət edir).

var olsun. “Əsirgəmə, vur əllərin var olsun!”.

yar olsun. “Atlanın, yaradan bizə yar olsun!”
şad ol. “Şad ol, könül, nə məlulsan?!”
başına dönüm. “Koroğluyam, oğul, dönüm başına”.
sən allah. “Sən allah, o sözdən incimə, ay xan!”
şükür olsun. “Şükür olsun bir allaha!”
Allaha tapşırmaq. “Allaha tapşırıram səni”.
ağrın alım. “Nigar xanım, ağrın alım”.
dərdini almaq. “Dərdiz alım, qoç qardaşlar”.
qadan alım. “Məhbub xanım qadan alsın”.
qurban olmaq. “Olum mən sənin qurbanın”.
yoluna qurban olmaq. “Yoluna qurban olayım,
broy!”.

gözlərinə qurban. “Olum gözlərinə qurban”.
canım qurban. “Canım sənə qurban olsun”.
canım ana. “Canım ana, gözüm ana”.
canım oğul. “Canım oğul, gözüm oğul”.
südünü halal eləmək. “Südüm olsun sənə halal”.
mübarək olsun. “Təzə sövdagər olubsan, Bu sövdən
mübarək olsun!” (buradakı “mübarək olsun”, “qınama”
mənasını ifadə edir).

sonam. “Gözüm yaşı ümman olmuş, sel, sonam!”
ay mədət. “Gülüm, ay mədət, ay mədət!”...

Bu tip sözlərin bəzən bütöv bir misranı əhatə etməsi
də özünü göstərir: “Başına döndüyüm, qurban olduğum;
“Qadasın aldığım, qurban olduğum; “Canım oğul, gözüm
oğul”... Yeri gəlmişkən, nəzm parçalarında ekspressiv,
emosional sözlərin epifora kimi işlənməsinə də rast
gəlinir: “Mən yarımın ellərinə, mən qurban... Əl-əl üstün-
də qulluğunda, Mən qurban...” Bütün bunlar “Koroğ-
lu”nun şeir dilində ekspressiv, emosional sözlərin xüsusi
rola malik olduğunu təsdiqləyir. Burada bir cəhəti də

vurğulayaq ki, türkün mənəvi dünyasının, mədəniyyətinin
zənginliyini əks etdirən bu ifadələrin, demək olar ki,
hamısı müasir dilimiz üçün də səciyyəvidir. Əlavə olaraq
onu da qeyd edək ki, təqdim etdiyimiz qadan alım, ağrın
alım, qurban olum, qurban olduğum kimi ifadələr
dilliliyimizdə həm də ibarələr başlığı altında öyrənilir.

**b) qarğış, söyüş, nifrət və s. bildirən söz və
ifadələr.** Qeyd etdiyimiz kimi, bu tip ifadələr də dastanın
şeir dilində kifayət qədərdir. Məsələn:

əllərin qurusun. “Oğlum əllərin qurusun!”.
gününü qara eləmək. “Eyləyəmə günə qara, yetiş-
dim”.

oğraş. “Yerişir oğraş paşalar”.
birə. “Sənsən yer-yurdun birəsi”.
zındıq oğlu. “Könlüm qubar eylər ortandan
biçə//Usta, zındıq oğlu, al düzəlt sazı!”

haq bəla versin (Allah bəla(sını) versin). “Haq bəla
versin xayına”; “Haq bəla versin namərdə”.

kor olsun. “Kor olsun belə zamana”.

ar olsun. “Meydandan qaçana namus, ar olsun!”

ahu-zar olsun. “Görüm, onun işi ahu-zar olsun”.

xar olsun. “Namərdləri qoy tər bassın, xar olsun!”

börcünə lənət. “Lənət namərdin börcünə”...

“Koroğlu”nun şeir dilində müşahidə olunan bu
ifadələrin hər biri ayrı-ayrı situasiyaları, sintaktik mühitləri
əks etdirir. Yəni bu ifadələr mənfi emosional olsa da, o
qədər yerli-yerində, dəqiqliklə işlədilib ki, eposdakı
poetikliyi azaltmır, əksinə, onu qüvvətləndirir. Necə ki,
“Dədə Qorqud kitabı”nda Beyrəyin dilindən “əlün qırsun”,
“parmaqların çürisün” kimi ifadələr verilib. Yaxud Qaraca
çobanın dilində “dini yoq”, “əqlsiz kafər”, “dərnəksiz

kafər” kimi söyüş səciyyəli ifadələr işlədilib. “Kitab” və “Koroğlu” kimi qəhrəmanlıq eposlarının böyüklüyü, monumentallığı həm də bu cür detallar kontekstində müəyyənləşir.

“Koroğlu”dakı nəzm parçalarının frazeologiyası

“Koroğlu”nun şeir dilinin frazeologiyasına iki istiqamətdə münasibət bildirməyi zəruri hesab edirik: atalar sözləri; frazeoloji vahidlər (dilçiliyimizdə atalar sözlərinin sabit söz birləşmələri daxilində öyrənilməsinə də rast gəlinir). Müqayisə və qarşılaşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, dastandakı nəzm parçalarında həm atalar sözlərindən, həm də frazeoloji vahidlərdən ustalıqla istifadə olunub. Elə buna görə də onların hər birinin dildəki və mətndəki poetik çəkisini ayrılıqda səciyyə-ləndirmək lazım gəlir.

Atalar sözləri. Qeyd etdiyimiz kimi, “Koroğlu”-nun nəzm hissələrində işlənmiş “Bənnasız hörqü olmaz //Təbibsiz xəstə dirilməz...” kimi misralar forma və semantikasına görə atalar sözləri ilə bir sırada durur. Bununla belə, dastandakı nəzm parçalarında bir sıra atalar sözlərindən eynilə və ya müəyyən dəyişmələrlə işlədilmə də özünü göstərir. Faktlara müraciət edək:

su sənəyi suda sınar (suda sınar suyun səhəngi). “...Qəşəm olsun, tər savaştan dönmənəm // Axır suda sınar suyun səhəngi!” Bu atalar sözündə ahəngdarlığın “s”-nın alliterasiyası ilə yaradılması, eyni zamanda semantik dinamikanın “səhəng” etnoqrafizmi ilə tamamlanması göz önündədir. Diqqət çəkən məqamlardan biri də həmin qoşmadakı “səhəng” sözünün qafiyələnmədə iştirakıdır: cəngi-firəngi-pələngi-səhəngi-irəngi. Burada sonu “ng” ilə

bitən sözlər barədə S.Cəfərovun söylədikləri yada düşür: “fars sözlərində... sonunda “n” samitindən sonra “g” iştirak edən sözlər; məsələn, nəhəng, səhəng, pələng, ahəng, tufəng, qəşəng və s.” (Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1982, səh.53). Bu fikirləri eynilə qəbul etmək olmaz: birincisi, ona görə ki, “tufəng” sözünün fars deyil, türk mənşəli olması türkologiyaya çoxdan bəllidir; ikincisi, “səhəng” sözü də türk mənşəlidir – qənaətinə gəlmək mümkündür. Bu qənaətin düzgünlüyünü isə belə arqumentləşdirmək olar: ədəbi dilimizdəki “səhəng” sözü qərb şivələrində “sənəx” şəklində işlənir ki, bu da bütün parametrlərinə görə M.Kaşğarının “Divan”ındakı “sənqək” (su içilən qab, ağacdən oyulan su qabı...) (MK.III.2006, səh.318) sözü ilə səsləşir. Fikrimizcə, türk mənşəli “sənqək” sözü fars dilinə keçərək orada “səhəng” şəklində sabitləşdikdən sonra Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur (müq.ət: umud-ommid-ümid; sənqək-səhəng).

qurunun oduna yaş da yanar. “Bir meşəyə ki, od düşdü//Quru yanar, yaş inildər”. Həmin atalar sözünə “Oğuznamə”də də rast gəlinir: “Quru qatında yaş da yanar”;

qurd oğlu qurd olar. “Yenə qurd oğlu qurd olu”. Maraqlıdır ki, həmin bənddəki digər üç misra da atalar sözləri kimi çıxış edir:

Sarp qayalarda yurd olmaz,
Müxənnətə söz dərd olmaz,
Çaqal əniyi qurd olmaz,
Yenə qurd oğlu qurd olu.

Amma bu da var ki, ilk üç misra sonuncunun semantikasını qüvvətləndirir, semantik dinamika da məhz

sonuncu misra ilə tamamlanır; Bu da təsadüfi deyil. Çünki “Oğuznamə”də həmin atalar sözü məhz “Qurd əniyi yenə qurd olur” şəklindədir.

pul əl çirkidir. “Dövlət ki, var, əl çirkidir”.

keçi qurddan qurtulsa, gərgədən olar. “Bir keçi qaçıban qurtulsa qurddan// Baxar buynuzuna kərgədən olu”. Bu qarşılaşdırma onu deməyə əsas verir ki, şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə modelində olan atalar sözü “Koroğlu”nun şeir dilində nisbətən genişləndirilmiş şəkildə təqdim olunub.

uca dağın başı qarlı olar. “Qarşı yatan qarlı dağlar //Dağlar səndə qarım qaldı...” Atalar sözünün semantik yükü, eyni zamanda forması “Koroğlu”nun şeir dilində, əsasən, eynilə saxlanılıb.

axtaran tapar. “Axtarsan taparsan düzilqar məni”.

çox bil, az danış. “Çox bilib, az danışmaq//İgidin ləngəridi”.

dost qədrini dost bilər. Bu atalar sözü daha çox dəyişikliyə uğrayıb: “Müxənnətin üzü gülməz//Namərd dostun qədrin bilməz”. Xəbəri inkarda işlənmiş sonuncu misranın (atalar sözünün), heç şübhəsiz ki, təsdiq variantı məhz “dost qədrini dost bilər” atalar sözüdür.

yeməyənin malını yeyərlər. “Çaldım, çapdım mal yeməzin malını//Mal yeməkdə arzumanım qalmadı”.

Yekun olaraq qeyd edək ki, “Koroğlu”nu düzüb-qoşanlar türk poetik təfəkkürünün nadir inciləri hesab olunan atalar sözlərindən də yaradıcı şəkildə faydalanıblar.

Frazeoloji vahidlər. Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərin zənginliyi “Koroğlu”nun şeir dilində açıq-aşkar şəkildə görünür. Hətta onlarca bənddə bir neçə

frazeoloji vahidin ardıcıl olaraq işlənməsinə də təsadüf olunur:

Göydən ildırım tökdürürəm,
Yurdunda bostan əkdirrəm,
Torpağın dağa çəkdirrəm,
Paşa, qoy gəlsin Eyvazı!

Burada poetik mənanın “ildırım tökdürmək”, “yurdunda bostan əkdirmək”, “dağ çəkdirmək” ifadələrinin zəncirvari bağlılığı ilə qüvvətləndirilməsi qabarıq şəkildə görünür.

“Koroğlu”nun şeir dilindəki frazeoloji vahidlərin səciyyəvi cəhətləri ilə bağlı bunları söyləmək olar:

– ismi frazeoloji vahidlər nəzm parçalarında poetiklik yaradan əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir: başı dumanlı, şirin can, yaralı könül...;

– şeir dilində (“Koroğlu” dastanındakı nəzm parçaları nəzərdə tutulur) işlənən ismi frazeoloji vahidlər daha çox I növ təyini söz birləşməsi (dəli könül, ağır məclis...) və qeyri-müəyyən təyini birləşmə (suyu zəhər, gül üzlü...) modelindədir (bu tip vahidlərin bir qismi həm də epitetlər başlığı altında öyrənilir);

– “Koroğlu”nun şeir dili feli frazeoloji vahidlərsiz təsəvvürə belə gəlmir: boynunu burmaq, dili söz tutmamaq, dağ çəkmək...;

– sinonim frazeoloji vahidlər “Koroğlu”nun şeir dili üçün də xarakterikdir:

dəli könül-divanə könül. “Coşdu, dəli könül coşdu”;
“Divanə könül şad olmaz”;

dərisinə saman təpmək – pustuna saman təpmək. “Dərisinə saman təpilsin gərək”; “İstəyir ki, saman təpə pustuma”;

başı durna telli – səri durna telli. “Eyvazım on dörd yaşında//Durna telləri başında...”; “Səri durna telli Eyvaz, ağlama!”;

qoruğunda turp əkmək – başında turp əkmək. “Xan qoruğunda turp əkək...”; “Paşanın başında gəlin turp əkək!...”;

– “Koroğlu”nun şeir dilində bədii ədəbiyyat əsasında yaranmış frazeoloji vahidlərə, az da olsa, rast gəlinir: Məcnun kibi üryan eyləmək. “Bəni Məcnun kibi üryan eylədin...”;

– şeir dilindəki bəzi frazeoloji vahidlərin məhz tarixi şəxsiyyət adları əsasında yarandığı aydın şəkildə görünür: “İsgəndər tək sudan bac-xərac alan...”;

– şeir dilindəki frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti semantikasına görə igidlik, mərdlik və mübarizlik məzmunludur ki, bu da birbaşa dastanın mövzusu, poetik strukturu ilə bağlıdır: başında turp əkmək, başına od ələmək, dərisinə saman təpmək (əvvəlki səhifələrə bax: tərkibində “qan” sözü işlənən frazeoloji vahidlər);

– frazeoloji vahidlərin son komponentlərinin iştirakı ilə reallaşmış qafiyələr obrazlılığı qüvvətləndirən ən mühüm vasitələr kimi dəyərləndirilə bilər: çəkəram (hesab çəkmək) → tökəram (qan-yaş tökmək) → bükəram (əlif qəddini bükmək):

Sənnən hesabı çəkəram,
Gözündən qan-yaş tökəram,
Əlif qəddini bükəram,
Qazı dibindən, dibindən!

– frazeoloji vahiddəki alliterasiyanın assosiativliyi ilə mətndəki digər sözlərin uyğunlaşdırılmasına təsadüf edilir ki, bu da ümumən türk xalqları ədəbiyyatı üçün xarakterikdir: dəryalara dalmaq. “Dərin-dərin dəryalara dalmışam” (d-d-d-d); toyun tutmaq. “Tutacam Telliylən toyun//Kəsəcəm tuncu, qoç, qoyun...” (t-t-t-t-t)...

Təqdim etdiyimiz tezislərin hər biri “Koroğlu”nun şeir dilində frazeoloji vahidlərin xüsusi çəkiyə malik olduğunu göstərir. Bu mənada həmin vahidlərin bir neçəsinə mətn daxilində nəzər salaq:

a) ismi frazeoloji vahidlər:

qıl körpü. “...Mən öləndə yerim cənnət // Qıl körpü taxtapuş olsun!”

şirin layla. “Şirin layla çalan yoxdu”.

sədəf qollar. “Sədəf qollar necə oldu?”

başı dumanlı. “Mənəm qeylü-qallı, başı dumanlı...”

yaralı könül. “Necə baxım ev-eşiyə//Yaralı könlüm üşüyə...”

dəli könül. “Coşdu, dəli könül coşdu//Mövc verdi kəllədən aşdı”...

b) feli frazeoloji vahidlər:

aşına zəhər qatmaq. “Zəhər qataram aşına//Mehri yarı ver, qayıdım”.

ağlı qaçmaq. “...Əcəl şərbətini içib//Koroğlunun ağlı qaçıb”.

başına daş düşmək. “Daş düşər başına, ömrü bad olu...”

başına od ələmək. “...Qılınc çəkib dəlilərim// Od ələr düşməni başına”.

dili tutmamaq (dili söz tutmamaq). “Dili tutmur beş kəlməni söyləsin...”

canını odlara yaxmaq. “Durub daldada baxanda //Canım odlara yaxanda...”

qana susamaq. “...Başları yerə tökəndə//Susayaram qana, Nigar!”

qanını qanlara qatmaq (atasına qovumaq). “Nəsi-hətlərin tutaram//Qanım qanlara qataram”...

Göründüyü kimi, həm ismi, həm də feli frazeoloji vahidlər dastanın şeir dilini zənginləşdirən vasitələr kimi çıxış edir. Mübaliğəsiz deyirik ki, belə frazeoloji vahidlərə dastanın hər bəndində rast gəlmək mümkündür. Bu da təsadüfi deyil. Sanki ustad aşıqlarımız frazemlərlə düşünüb, frazemləri yaratdıqları şeirlərin hər birinə hopdurmağa çalışıb... Bir cəhəti də vurğulayaq ki, xalqımızın tarixi, etnoqrafiyası və psixologiyasını əks etdirən bu vahidlərin əksəriyyəti müasir dilimizdə eynilə işlənməkdədir.

**“Koroğlu”dakı nəzm parçalarının
morfoloji xüsusiyyətləri**

“Koroğlu” eposuna daxil olan, eyni zamanda bu eposla bilavasitə bağlı olan şeirlərin morfolojiyası müasir Azərbaycan ədəbi dilinin morfolojiyası ilə səsləşir və demək olar ki, bütün parametrlərinə görə üst-üstə düşür. Amma fərqli cəhətləri də inkar etmək olmaz. Bəri başdan qeyd edək ki, dastanın şeir dilindəki arxaik şəkilçi morfemlərinin, ümumən arxaik morfoloji elementlərin müəyyənləşdirilməsi dil tariximizlə bağlı bir sıra qaranlıq məsələlərə işıq sala bilər. Bu da, heç şübhəsiz ki, dastandakı, eləcə də dastanla bağlı olan digər şeirləri lingvopoetik baxımdan daha yaxşı mənimsəyə, onun poetik semantikasını olduğu kimi qavramağa ciddi şəkildə təsir göstərir. Nəticədə isə eposun şeir dilindəki zənginlik, poetik siqlət adi oxucuya belə gün kimi aydın olar...

Birgəlik-alət halın funksiyası tarixən həm də “ilən”, “ilə” qoşması ilə ifadə olunub. Maraqlıdır ki, bu formalar müasir Azərbaycan dili şivələrində nisbətən dəyişikliyə uğramış şəkildə işlənir (-nan, -nən, -inan, -ynan şəklində). Bu mənada “Koroğlu”nun şeir dilində birgəlik mənasının “ilən”, eləcə də “-nan, -nən” formaları ilə ifadəsi təbii qarşılır: ilən. “İllər ilən arzumanın çəkərim”; “Bir bazilən bir şahinin bəsi var”; -nan. “Quyruğun bağla muyunan”; -nən. “Əl ver, sənnən dağı-daşı”. Burada o da vurğulana bilər ki, şeir parçalarında -nan morfeminin qafiyələnən sözlərin sonunda təkrarlanması ilə obrazlılığın yaradılması da özünü göstərir:

çoxlarınan – oxlarınan - mıxlarınan. Bu, bənd daxilində daha aydın görünür:

Məclis qurdum çoxlarınan,
Dava etdim oxlarınan,
Qara polad mıxlarınan,
At ığidin qardaşıdı.

“Koroğlu”nun şeir dilində “sən” şəxs əvəzliyinin ismin yönük halında təkcə “sənə” deyil, həm də “sana” formasında işlənməsinə təsadüf olunur: sənə. Sənə qurban özüm, oğul//Allaha tapşırıdım səni!; sana. “Sana xoryad əli dəydi, sol, sonam!”... Qeyd edək ki, müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən “sana” forması “Dədə Qorqud kitabı”ndakı “saña” forması ilə səsləşir: “Saña bu yaradan, qorxma, oğlan, ölüm yoqdur”.

Türkologiyada yazılı abidələrin dilində ismin təsirlik halında “-n” şəkilçisinin işlənməsindən, eyni zamanda bu morfemin Azərbaycan dili şivələrində eynilə mühafizə olunmasından kifayət qədər bəhs olunub. Araşdırmalar arxaik “-n” təsirlik hal şəkilçisinin “Koroğlu”nun şeir dili üçün də xarakterik olduğunu söyləməyə əsas verir: ovun: “Mən aşiq, ovun ovlar//Ovçular ovun ovun ovlar...”; qanın. “Dost yolunda qanın tökər”...

“Dədə Qorqud kitabı”nın, ümumən qədim türk abidələrinin dili üçün səciyyəvi olan ikiqat mənsubiyyət “Koroğlu”nun şeir dilində qabarıq şəkildə görünür: var-yoxusu. “Yoxlamışam, var-yoxusu//Bir inək, bir danası var”; dalısı. “Do diləyib, düşmən üstə varanın//Dalısında bərk yoldaşı gərəkdir”...

Dialektologiyada “-v” mənsubiyyət şəkilçisinin işlənmə məqamları, hətta tələffüzdən çıxması kimi məsələlər sistemli şəkildə öyrənilib. Burada E.Əzizovun dialektoloji araşdırmalara istinadən söylədiyi fikirləri xatırlatmaq yerinə düşür: “Ağcabədi rayonunun Üzeyir-kənd (Ovşar), Zəkəriyəli, Qaravəlli, Şərəfxanlı və Yastıyol kənd şivələrində ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər hallandıqda yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda –v şəkilçisi işlənir (bəzən tələffüzdən çıxır): əlunun//əlu:n, əluva//əli:a, əluvu//əlu:... –v mənsubiyyət şəkilçisi Cənubi Azərbaycan şivələrində yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda işlənir...” (Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, səh.187). Bu cəhət “Koroğlu” şeirlərində, daha dəqiqi, Elyas Muşeqin “Nəğmələr kitabı”na daxil edilmiş şeirlərdə açıq-aydın şəkildə görünür:

İnci demişəm dişüə,
Qüdrət qələmi qaşua, broy!
Sövkənər bulat başua,
Yar, gözünə qurban olayım!

Buradakı dişüə (dişinə), qaşua (qaşına), başua (başına) yazılış şəkilləri yuxarıda söylədiklərimizin düzgünlüyünü əsaslandırır.

Bəllidir ki, sifətlərin təkrarı ilə çoxaltma dərəcəsinin düzəlməsi müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi deyil. Amma bu üsulla düzəlmiş çoxaltma dərəcəsi təkcə “Dədə Qorqud” dastanı kimi abidələrimizdə deyil, həm də “Koroğlu” eposunda müşahidə olunur: uzaq-uzaq. “Uzaq-uzaq dağ başında...”; dərin-dərin. “Dərin-dərin dəryalara dalmışam...”; ağır-ağır. “Ağır-ağır ellərim var”; igid-igid.

“İgid-igid dəlilərim var”... Bir məqamı da qeyd edək ki, bu cür nümunələr Azərbaycan dili şivələrində, xüsusən də qərb şivələrində eynilə saxlanılır.

“Koroğlu”nun şeir dilində “o” əvəzliyinin ilkin formasına rast gəlinir: ol. “Qul deyibən ol Misirdə satıla?”; “öz” anlamlı “kəndi” əvəzliyi isə “Koroğlu”nun şeir dilində işlənsə də, müasir ədəbi dilimiz üçün arxaizmdir: “Atı yüyürək, kəndi qoçaq”. Əlavə olaraq qeyd edək ki, “kəndi” qayıdış əvəzliyi Azərbaycan dilinin qərb şivələrində ilkin forma və semantikasına uyğun şəkildə işlənməkdədir.

-ır⁴ indiki zaman şəkilçisi “Koroğlu”nun şeir dilində həm də “-u” şəklində müşahidə olunur ki, bu da şivə tələffüzü ilə bağlıdır: mərd olu (mərd olur). “Girər meydana mərd olu...”; qurd olu (qurd olur). “Çaqqal əniyi qurd olmaz//Yenə qurd oğlu qurd olu...”

Əmr şəklinin morfoloji göstəriciləri funksiyasında çıxış edən şəxs sonluqlarının arxaik formalarına “Koroğlu”nun şeir dilində də rast gəlinir: -ayım (I şəxsin təkli): qurban olayım. “Yar, telinə qurban olayım!”;

-ginən, -gilən (II şəxsin təkli): eşitginən. “Eşitginən Koroğlunun sözünü”; olmagilən. “Olmagilən işdə naşı//Qazı dibindən, dibindən!”...

Gedər olmaq, dələr olmaq, dilər olmaq, silər olmaq kimi perifrastik formaların “Koroğlu”nun şeir dilində işlənməsi təkcə arxaik morfoloji element kimi yox, həm də obrazlılıq yaradan bir vasitə kimi diqqəti cəlb edir: “Dağıstandan gələr oldu//Dərd bağrımı dələr oldu...”; “Rüsxət ver, mən gedər oldum...” Birinci nümunədəki “gələr” və “dələr” sözləri qafiyələnib. İkinci nümunə isə dialoji nitqdə bir neçə dəfə eynilə təkrarlanıb. Deməli,

mətnə poetik mənanın qüvvətləndirilməsi həm də perifrastik formalarla reallaşdırılıb.

Müzare zamanın inkarından bəhs edən H.Mirzəzadə -man, -mən formaları ilə yanaşı, -mam, -məm formalarına da münasibət bildirib: “Tərkib hissəsinin birinci tərəfi -mə, -ma, -m dövrümüzə qədər dildə öz varlığını saxlamış, ikinci tərkib hissəsi isə dilimizdə “n” deyil, “m” şəklində işlənmişdir. -mən, -man şəklinə XVII-XVIII əsrlərin aşığı şeirlərinin dilində təsadüf edirik: “Sinən bənzər Savalanın qarına//**Dəğişməm** dünyanın güllü varına (Aşığı Abdullah); Hicran xəstəsiyəm yeməm şəkəri //Qoynundakı nara qıyalım pəri (Aşığı Abbas)” (Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, səh.158). Müqayisə və qarşılaşdırmalar “Koroğlu”nun şeir dilində -mam, -məm formalarının az işləndiyini göstərir (bəlkə, elə buna görə də H.Mirzəzadə nümunələri Aşığı Abdullah və Aşığı Abbasın şeirlərindən təqdim etməklə kifayətlənib): “Saymaram xotkarı, xanı//Qoşuna **verməm** amanı...”; “**Qoymam** qala Cəfər paşa”. Burada əlavə olaraq onu da qeyd edək ki, “Koroğlu”nun şeir dilində -mən formasına da təsadüf edilir: əymən. “Paşaya, xotkara boyun əymənəm...”; dəymən. “Al sazımı dezəlt, qorxma dəymənəm”... Yeri gəlmişkən, -mən forması XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olub: “Yar əbrusinə bənzətmən səni ey mahi - nov (Füzuli), “Leyli aydar qoyman əldən mən səni” (Həqiri)... Bu tip nümunələrin dilimiz üçün xarakterik olması dilçiliyimizdə müxtəlif bucaqlardan öyrənilib.

Türkologiyada xüsusi olaraq qeyd edilir ki, felin vacib şəklinin “-maq² + gərək” modeli ilə ifadəsi XVIII əsrdən sonra öz normativliyini itirib (yeri gəlmişkən, bu forma şivələrimizdə eynilə mühafizə olunur). Bu mənada

XVII-XVIII əsrlərdə formalaşmış “Koroğlu” eposunun şeir dilində felin vacib şəklinin “-maq² + gərək” modeli ilə ifadəsi olduqca təbii qarşılır: “Şərbət tək qanına yalanmaq gərək!... Bağırmaq cəmdəyə dolanmaq gərək!...” Bu məqamda –malı² funksiyalı “-maq² + gərək” modelinin “Koroğlu”nun şeir dilində obrazlılıq yaradan vasitə kimi çıxış etməsini də qeyd etmək lazım gəlir: coşmamaq gərək – qaçmamaq gərək – düşməmək gərək – aşmamaq gərək; gəlmək gərəkdir – bilmək gərəkdir – silmək gərəkdir – gülmək gərəkdir... Burada ahəngdarlığın həm də “-maq² + gərək” modelinin təkrarlanması ilə yaradıldığını müxtəlif bucaqlardan təsdiqləməyə ehtiyac qalmır.

Yazılı abidələrimizin dilində -iban⁴ şəklində işlənən feli bağlama şəkilçisi “Koroğlu”nun şeir dilində də intensivliyi ilə seçilir (müasir dilimizdə yalnız şivə səviyyəsində işlənir): “Qul **deyibən** Həbəşdə satarlar”; “**Coşuban** həddindən aşar”; “Şad oluban kef məclisi qurarlar”...

Ərəb mənşəli “və” tabesizlik bağlayıcısının “ü” variantına “Koroğlu”nun şeir dilində də təsadüf olunur: bağü-bostan (bağ və bostan): “...Yedim, içdim, dövrən sürdüm // Bağü-bostana uğradım”...

Buraya qədər bəhs etdiklərimiz bir həqiqəti də söyləməyə imkan verir: “Koroğlu” eposunun nəzm hissələri Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası üçün bir mənbə hesab oluna bilər.

**“Koroğlu”dakı nəzm parçalarının
sintaktik xüsusiyyətləri**

“Koroğlu” eposunun nəzm hissələrində müşahidə olunan ismi və feli birləşmələr, sadə və mürəkkəb cümlə modelləri, ara sözləri, xitablar – bir sözlə, bütün sintaktik vahidlər, əsasən, müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki kimidir. Məsələn: I növ təyini söz birləşmələri: güllü bağ (Güllü bağlarda gəzərsən), qırx ox (Üzük halqasından qırx ox keçirdim)...; II növ təyini söz birləşmələri: Çənlibel başı (Çənlibel başında məclis qurulsun), dağlar arası (Gözümə görünmür dağlar arası)...; III növ təyini söz birləşmələri: igidin atı (İgidin atıdır ciyərpərası), Koroğlunun ovlağı (Çənlibeldi Koroğlunun ovlağı)...; feli birləşmələr: **“Çox köhlənlər yoran qoç Koroğludur”, “Sevib-seçib bəyəndiyim // Sədasına oyandığım...”**, **“Şeş atanda beş inildər”**...; sadə cümlələr: “Qaya başında duraram”, “Hırlənib coşduğun varmı?”, “Tök malını, get bəzirgan!”...; mürəkkəb cümlələr: “İnanma ki, neçə ilə sönəm mən”, “Bilmirəm baharam, yoxsa ki qışam // Qorx o zamandan ki, qaynayam, coşam”... Şerti olaraq təqdim etdiyimiz nümunələr “Koroğlu”nun şeir dilində kifayət qədərdir. Fərqli cəhətləri isə belə ümumiləşdirmək olar:

– təyini söz birləşmələri modelində olan bir sıra ifadələr müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi deyil: polad qolçaq (Polad qolçaq qolum sıxsı), poladdan qolçaq (Poladdan qolçaq qoluma), qoç oğul, qoç qardaş (Ya qoç oğlu, qoç qardaşı gərəkdir)...

– miqdar saylarından sonra gələn isimlərin cəm şəkilçisi qəbul etməsi müasir ədəbi dilimizdə sabitləşməyib. “Koroğlu”nun şeir dilində isə bu tip I növ təyini söz birləşmələri qabarıq şəkildə görünür: beş durnalar (Göydən gedən beş durnalar), üç igidlər (Arif olun üç igidlər), iki xanlar (İki xanlar bir araya gələndə)...

– müasir ədəbi dilimizdə sabitləşməyən fars və ərəb izafətlərinə, “Koroğlu”nun şeir dilində, az da olsa, təsadüf olunur: şəhri-Bağdad (Səfərimdi şəhri-Bağdad), mülki-İran (Saluban gedərəm mülki-İrana)...

“Koroğlu” eposundakı şeirlərin (müstəqil qoşmalar daxil olmaqla) sintaksisi ilə bağlı təqdim etdiyimiz fərqli cəhətlər şivələrimizdə, demək olar ki, eynilə işlənir, daha dəqiqi, bu sistemdə yalnız izafətlər istisnaq təşkil edir.

**“Koroğlu”nun nəzm parçalarında
obrazlılığın təzahürü**

“Koroğlu” eposundakı bayatı, gəraylı və qoşmaların bənzərsizliyi, zövq oxşaması, poetik siqləti barədə çox yazılıb və bundan sonra da yazılacaq. Çünki bu şeirlərdə Koroğlunun dəli nərəsi, at belində qılınc oynadan dəlilərin düşməne qan uddurması, ala gözlü Nigarın Koroğluya dərin məhəbbəti, saza vurğunluq, sonsuzluq dərdi, dostluq və qardaşlıq, dağa və ata olan insani münasibət – bir sözlə, hər bir hadisə, hər bir obraz son dərəcə poetik bir dillə canlandırılıb. Ustad aşığılar, el sənətkarları bu şeirləri yaradarkən Azərbaycan dilinin zənginliyindən məharətlə, ustalıqla istifadə edib. Obrazlı desək, bu zənginliyi yaratdıqları şeirlərin ruhuna, canına, qanına elə hopdurublar ki, onların hər biri bu gün də təzə-təkdir, bu gün də şirindir... Bəzi bəndlərin poetik semantikasına nəzər salaq:

Mərd dayanar, namərd qaçar,
Meydan gumbur-gumburlanı...
Dəlilərim meydan açar,
Düşman gumbur-gumburlanı...

Bu bənddə igidlik, mərdlik və mübarizlik semantikasını alliterasiyalar, səs yamsılamaları, zəngin qafiyələr, sintaktik paralelizmlər, frazeoloji vahidlər, antitezalar və s. kimi poetik vasitələrlə canlandırılıb. Bu bəndin intonativ mənası da çox dərinidir. Hətta burada harmoniya, ahəng-

darlıq o qədər qüvvətlidir ki, sözün həqiqi mənasında, hərbi marş kimi səslənir.

“Başına döndüyüm gül üzlü xanım” misrası ilə başlanan qoşmada gözəlin bədii portreti ustalıqla yaradılıb: lirik “mən”in vəsf etdiyi, başına döndüyü gözəlin gözləri qara, saçları siyah, yanaqları şux, üzü güldür. Onun bu gözəlliyi lirik “mən”i rahat buraxmır, canını üzür, ciyərini yara edir... Belə bir sintaktik mühitin reallaşmasında isə bir sıra poetik kateqoriyalardan istifadə olunub. Konkret desək, burada alliterasiyalar, zəngin qafiyələr, sintaktik paralelizmlər, frazeoloji vahidlər, epitetlər və s. bir-birilə çulğaşmış vəziyyətdədir. Üç bənddən ibarət həmin qoşmanın sonuncu misrasında vəsf edilən gözəl “bala qonmuş arı”ya bənzədilir ki, bu da poetik mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edir (...Qara gözlər şux yanaqdan can alıb // Yoxsa ay qız, bala qonmuş arısan?!). Məhz buna görə də bu cür şeirlərin əksəriyyəti əbədiyaşarlıq statusu qazanıb. Digər tərəfdən, bu tip şeirləri oxuyanda, eposun öz dili ilə desək, “dərin-dərin dəryalara dalırsan”, istər-istəməz keçmişlə bu gün arasında körpü yaratmağa çalışır və düşünməli olursan: döyüş Koroğluya babalarımızdan, bizə isə Koroğludan miras qalıb, biz də bu mirası sonrakı nəsillərə ötürməliyik; qopuz sazla əvəzlənsə də, yenə də sirli-sehirlidir, yenə də ruhumuzu oxşayır və beləcə də gələcək nəsillərə ötürüləcək... bu cür “miras və ötürülmə”lərin nüvəsində isə, şübhəsiz ki, genetik yaddaş durur. O yaddaş ki, “Koroğlu”da da qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Daha doğrusu, dastanın nəzm hissələrində genetik yaddaş, həmin dövrün ədəbi dili və bu dilə söykənən ustad aşığıların sənətkarlığı sintez şəklindədir. “Koroğlu”nun şeirlərindəki poetik siqlət, ecazkarlıq da məhz bu üçbu-

caqdan kənar deyil. Bu üçbucağın iki tərəfindən bəhs etmişik : genetik yaddaş (bax: “Koroğlu”nun şeir dili. “Dədə Qorqud kitabı” müstəvisində), həmin dövrün ədəbi dili (bax: “Koroğlu”nun şeir dili tarixi-lingvistik müstəvidə). Üçüncü tərəf isə dövrün ədəbi dilinə (Azərbaycan dili) söykənərək poetik siqlətli şeirlər yaradan sənətkarlardır. Bu mənada dastanın nəzm parçalarında obrazlılığın fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə təzahürünü araşdırmaq zərurəti yaranır.

**“Koroğlu” şeirlərində obrazlılığın
fonetik səviyyədə təzahürü**

Nəzm parçalarında obrazlılığın fonetik səviyyədə təzahürünü aşağıdakı sistem üzrə öyrənməyi məqsədə uyğun hesab edirik:

Assonans və alliterasiya
Leksik-morfoloji təkrarlar
Anafora və epifora
Rəddül ibtida ələl əcüz və rəddül əcüz ələl ibtida
Cümlə təkrarları
Sintaktik paralelizm
Həmqafiyə sözlər
Anastrofa
Asindeton və polisindeton

Assonans və alliterasiya

Ümumtürk ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan assonans və alliterasiyalara “Koroğlu”dakı nəzm parçalarında nəinki təsadüf edilir, hətta mübaligəsiz deyirik ki, bu kateqoriyalar vasitəsilə yaradılmış harmoniya, ahəngdarlıq, poetik mənanın qüvvətləndirilməsi “dastan”dakı hər bənddə, hər misrada belə özünü göstərir. Şübhəsiz ki, saz üstündə yaradılan, saz üstündə oxunan şeirlər başqa cür ola da bilməzdi. Danışiq səslərinin təkrarından (sait və samitlərin təkrarlanması) doğan ritm və ahənglə telli sazın simlərindən qopan ecazkar, sirli-sehirli səslər bu şeirlərdə sintez şəklindədir. Elə buna görə də bu şeirlərin hər biri

son dərəcə gözəl, ahəngdar səslənir, eyni zamanda hər birinin ritmik-estetik təsiri çox qüvvətlidir.

Nəzm parçalarındakı assonanslara iki istiqamətdə münasibət bildirməyi məqbul hesab edirik: eynicinsli saitlərin bir-birini izləməsi (ahəng qanunu); eyni saitlə başlanan sözlər cərgəsi. Bunlardan birincisi dastanın şeir dilində daha qabarıq görünür. Bu tezis düzgünlüyünə dil faktları kontekstində aydınlıq gətirməyə çalışaq:

qalın saitlərin ahəngi: “Koroğlu oxunu qurub”: “Yıxar qayaları, atar dağları”; “Burma-burma bıçaq olar, sultanım”; “Dağlar qoynunda, qoynunda”... Yalnız qalın saitli sözlərdən ibarət bu cür misralar dastanın şeir dilində kifayət qədərdir;

incə saitlərin ahəngi: “Nər dəlilər yerindəmi?”; “Mən bilirəm əyrisini, düzünü”; “Sevib-seçib bəyəndiyim”; “Mərd dəlilər yerindəmi?”; “Dərə nədi, təpə nədi, düz nədi”; “Mənəm gürbələrin şiri, pələngi”... Bu tip, yəni yalnız incə saitli sözlər cərgəsindən ibarət misralar “Koroğlu”nun şeir dilində qabarıqlığı ilə seçilir.

Burada bir həqiqəti vurğulamaq lazım gəlir: eyni saitlə başlanan sözlər cərgəsinə (eyni saitin təkrarlanması) “Koroğlu”nun şeir dilində az rast gəlinir. Nümunə kimi “a”, “o” və “ə” saitlərinin assonansını göstərmək olar:

“a”-nın assonansı: “Acışdırdın ac aslanı” (a-a-a-a...). Bu misradakı assonansla təkcə ahəngdarlıq yaradılmayıb, həm də “aslan” metaforasının poetik semantikasi qüvvətləndirilib. Yeri gəlmişkən, “ac aslan” metaforası “Koroğlu”nun şeir dilində həm də antitezanın tərəflərindən biri kimi çıxış edir.: “Min tülkü neyləyər bir ac aslana?”;

“ə”-nin assonansı: “Əllisində əlif qəddin çəkilər”. burada “ə” saiti ilə başlanan sözlər cərgəsi, eləcə də incə

saitlərin ahəngi sintez şəklindədir. Hər ikisi də məhz “beli bükülmək” mənasını qüvvətləndirməyə xidmət edir.

“o”-nın assonansı: “Ovçular ovun ovlar” (o-o-o). Bu misranın poetik semantikasına onun işləndiyi bənd daxilində münasibət bildirmək lazım gəlir:

Mən aşiq, ovun ovlar.
Ovçular ovun ovlar.
Alvızdan qalxan tərən
Murğuzda ovun ovlar.

Şifahi ədəbiyyatımızın ən gözəl nümunələrindən olan bu bayatıda üç subyektin (aşiq, ovçu, tərən) “ov etməsi” obrazlı şəkildə canlandırılıb: birinci misradakı “ov” sözü məcazi mənədadır (Mən aşiq (aşiq), ovun ovlar), yəni buradakı “ov” sözü “şikar” yox, “gözəl bir qız” mənasındadır. Bu da “gözəl qız = ov” modelində düşünülə bilən metaforadan başqa bir şey deyil; ikinci misradakı “ov” sözü “şikar” mənasındadır, ovçunun “ov etməsi” konkret olaraq ifadə edilib (Ovçular ovun ovlar); dördüncü misradakı “ov” sözü də həqiqi mənada görünür, amma burada ovçunun deyil, tərən (quşun) bir dağdan qalxaraq o biri dağda ov etməsinə işarə edilir ki, bu da mübaligə hesab oluna bilər (...tərən Murğuzda ovun ovlar)... “Koroğlu” eposunun ümumi poetik yükü isə bu bayatıdan tam başqa məqsədlə, bir bədii priyom kimi istifadə edildiyini göstərir. Konkret desək, “Koroğlunun Bəyazid səfəri” qolunun poetik strukturu, Koroğlunun “..Tüləklər sındıran bir tərən quşam // Sarlar şikarımı ala qoymaram” (bu bənd həmin bayatıdan əvvəl verilib) – deməsi, eyni zamanda Nigar xanımın için-için ağlaya-

ağlaya “...Çənlibelim yasa batar // Gəlmədi Eyvaz gəlmədi” – söyləməsi həmin bayatıya tam başqa bucaqdan yanaşmağı diktə edir. Bu cür yanaşmalar isə belə bir fikri reallaşdırır: həmin bayatının birinci misrasındakı “ov” sözü Eyvazı işarələndirir. O Eyvazı ki, Koroğlu onu öz oğlundan da artıq sevir: “...Sən oğul, mən ata, sümmü təsəlli // Səri durna telli Eyvaz, ağlama!”... Bununla yanaşı, həmin bayatıdakı digər misraların mənə yükü də Koroğlunun ümumi əhvali-ruhiyyəsi ilə səsleşir. Məsələn, belə: “ovçular” və “tərlan” subyektləri Koroğlunu işarələndirir ki, bunlardan da birincisi metonimiya, ikincisi metafora kimi çıxış edir. Yəni Aşıq Cünun dilindən Koroğluya ünvanlanmış bayatıdakı aşıq (aşiq), ovçu və tərlan subyektləri məhz Koroğlu obrazını qüvvətləndirir. Bu cəhət öz təsdiqini həmin bayatıdan sonra Koroğlunun dilindən verilmiş “Qırram qayaları, yıxaram dağı” misrası ilə başlanan bəndin ümumi semantik yükündə də tapır. Burada yekun kimi onu da qeyd edək ki, “Koroğlu”nun poetik strukturunda məqsədli şəkildə işlədilmiş bayatılar kifayət qədərdir.

Nəzm parçalarında müşahidə olunan alliterasiyalar isə aşağıdakıları əhatə edir:

“b”-nin alliterasiyası: “Beş-beş verər, on beş, on beş bağışlar (b-b-b-b-b); “Çox da laf eyləmə, Bolu // Mən də bir bəbirəm, bəbir” (b-b-b-b-b-b); “Bahar oldu, bağçamız bar gətirməz” (b-b-b)... “b”-nin alliterasiyası ilə birinci nümunədə “bağışlamaq”, ikinci nümunədə “bəbir” sözlərinin, üçüncü nümunədə isə “bar gətirmək” ifadəsinin mənasını qüvvətləndirib;

“ç”-in alliterasiyası: bu tip alliterasiyalara az təsadüf olunur: “Çardaqlı Çənlibellərdə” (ç-ç);

“d”-nin alliterasiyası: “Dərin-dərin dəryalara dalmışam” (d-d-d-d); “Dərin-dərin dəryalara boylamaq” (d-d-d); “Dağları, daşları duman bürüsə” (d-d-d); “Dindi-rərəm, danışmazsan, dinməzsən” (d-d-d); “Dinib danışdığı davadır, dovdur...” (d-d-d-d-d-d-d)... Nümunələrdəki dəryalara dalmaq, dəryalara boylamaq, duman və dinmək vahidlərinin semantik yükü məhz “d” samitinin alliterasiyası ilə gücləndirilib. Burada “Dəmirçioğlu” antropiminin assosiativliyi ilə yaradılmış “d”-nin alliterasiyasından bəhs etmək də yerinə düşür: “Dəmirçioğlu deyər sözlər // Düşmandı dərələr, düzlər...” (d-d-d-d-d).

“q”-nin alliterasiyası: digər samitlərlə müqayisədə “q”-nin alliterasiyasına daha çox rast gəlinir: “Qul deyərlər qulun boynun burarlar // Qullar qabağında gedən tirəm mən...” (q-q-q-q-q); “Qanım qanlara qataram” (q-q-q); “Qoç quzudan quzu törər qoç olar // Qoç igiddən qoçaq olar, sultanım!” (q-q-q-q-q-q-q); “q”-nin alliterasiyası ilə birinci nümunədə “qul”, ikinci nümunədə “qana qatmaq”, üçüncü nümunədə isə “qul olmaq” vahidlərinin semantik yükü “q”-nin alliterasiyası ilə gücləndirilib. Əlavə olaraq onu da qeyd edək ki, “q”-nin alliterasiyası dastanın nəsr dilində də üstün mövqedədir: “Qatım-qatım qoşunu qatladı. Qoşun başladı geriləməyə” (q-q-q-q-q).

“g”-nin alliterasiyası: “Bugünkü məclisdə bir gözəl gördüm” (g-g-g); “Gəlhagəl, paşanın qızı // Gəlin-cən gözlərim səni” (g-g-g-g)... Bu nümunələrdə “gözəl” və “gözləmək” sözlərinin poetik semantikasını məhz “g”-nin alliterasiyası ilə gücləndirilib;

“l”-nin alliterasiyası: bu cür alliterasiyalara az rast gəlinir: “Dağlar aşallar, çöllər keçəllər, sən ilə belə gəzəllər”. Buradakı səkkiz sözdən birində - yalnız “sən”

sözündə “l” sonor samiti işlənməyib. Bu misrada diqqətçəkən əsas detallardan biri də budur ki, məhz “l” samitli kök və şəkilçi morfemlərinin alliterasiyası, daha doğrusu, alliterativ qafiyələnməsi ilə təkcə melodiyalılıq yaradılmayıb, həm də misradakı poetik məna qüvvətləndirilib;

“ş”-nin alliterasiyası: “Bu nişanda paşa nişan ver barı!”... Burada “ş”-nin daxili alliterasiyası ilə “paşa” sözünün mənası qüvvətləndirilib;

“s”-nin alliterasiyası: “Sanasan ki, sındı sazım” (s-s-s-s); “Axır suda sınar suyun səhəngi” (s-s-s-s)... Bu nümunələrin hər ikisində “s” alliterasiyası ilə susmaq, sakitlik kimi mənalar ifadə olunub;

“t”-nin alliterasiyası: belə alliterasiyalara çox az rast gəlinir: “Tutacam Telliylən toyun” (t-t-t-t). Burada müşahidə olunan “t” alliterasiyası məhz “t” ilə başlanan Telli antroponiminin assosiativliyi ilə yaradılıb. Nəticədə isə həm ahəngdarlıq reallaşmış, həm də “Telli” adının, daha dəqiqi, Telli obrazının poetik semantikasi qüvvətləndirilib;

“y”-nin alliterasiyası: “Yetər yağların yeddi, beşinə” (y-y-y); “Yorulubdur, yol çəkibdir, yol sonam // Yol, yavrum, broy, broy” (y-y-y-y-y-y)... Birinci nümunədə “yağı”, ikinci nümunədə isə “yavrum” sözünün poetik çəkisi “y” samitinin alliterasiyası ilə gücləndirilib. Təqdim etdiyimiz nümunələr assonans və alliterasiyaların “Koroğlu”nun şeir dili üçün xarakterik olduğunu müxtəlif bucaqlardan təsdiqləyir.

LEKSİK-MORFOLOJİ TƏKRARLAR

Bəri başdan deyək ki, leksik-morfoloji təkrarlar dilçiliyimizdə həm də yamsılamalar, səs təqlidi sözlər, təqlidi sözlər başlığı altında öyrənilib. Məndə ahəngdarlıq, melodiyalılıq yaradan, poetik mənanı qüvvətləndirən bu vasitələrə “Koroğlunun şeir dilində də təsadüf olunur. Faktlara müraciət edək:

oyum-oyum oymaq. “Düşman gözün oyum-oyum oyaram”;

gumbur-gumburlanı. “Qalxan gumbur-gumburlanı”;

atım-atım atılmaq. “Mənim atım atım-atım atılar”.

Sonuncu nümunədəki leksik-morfoloji təkrarla bağlı bəzi cəhətləri qeyd etmək lazım gəlir: özündən əvvəl işlənmiş birləşmənin ikinci tərəfindəki sözlə (-ım mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş “at” sözü ilə) cinas qafiyə təşkil edir: atım→atım-atım atılmaq; “atım-atım atılmaq” leksik-morfoloji təkrarı “mənim atım” birləşməsinin assosiativliyi ilə işlədilib; leksik-morfoloji təkrarla birləşmənin ikinci tərəfinin uyğunlaşdırılması assonansın cərgəsini zənginləşdirib: atım atım-atım atılar (a-a-a-a-a)... “Koroğlu”nun şeir dilində “atım-atım atılmaq” leksik-morfoloji təkrarındakı son morfemin assosiativliyi ilə yaradılmış zəngin qafiyələrə də rast gəlinir:

Məni görüb atım-atım atılı,
Qarğı qulaq bir-birinə çatılı,
Ucuzluqda min tümənə satılı,
Bahalıqda yox qiymətin Qırat, gəl!

Buradakı zəngin qafiyələrin “atılı” (atım-atım atılmaq) sözünün assosiativliyi ilə reallaşması açıq-aydın şəkildə görünür: atılı-çatılı-satılı. Digər tərəfdən, “atım-atım atılmaq” leksik-morfoloji təkrarındakı “at”la “Qırat” zooniminin “at” hissəsi arasında zəncirvari bağlılıq, alliterativ qafiyələnmə müşahidə olunur. Belə bir qafiyələnmə isə ümumən şifahi ədəbiyyatımız üçün xarakterikdir: Atım, atım, Qıratım...

ANAFORA VƏ EPİFORA

Ritm və ahəngdarlığın yaradılması, melodiyalılığın təmin olunması, həmçinin poetik mənanın qüvvətləndirilməsində anaforik və epiforik təkrarların rolu danılmazdır. Yeri gəlmişkən, ümumtürk ədəbiyyatı üçün xarakterik olan bu cür təkrarların yaranma tarixi çox qədimdir.

Burada “Güc vur ho, güc vur ho, güc vur ho! Avalım düzdə qalıb ...” misraları ilə başlanan əkinçi nəğməsinə təhlil süzgəcindən keçirmiş K.Hüseynoğlu bir fikrini xatırlatmaq lazım gəlir: “... xalq mərasim və tamaşalarının qədim qaynaqları olan ovsun və magik ayinlərin ifası zamanı təqlid və təsir xatirinə, sözün əməli kəsərini artırmaq naminə bir çox söz, söz birləşmələri və səslər təkrar olunurdu. Belə mətnlər get-gedə təkmilləşdikcə onlardakı müxtəlif səs təkrarları da daha mütəşəkkil ritm vasitələrinə çevrilirdi...Ritmin estetik təsirinin kökləri də məhz buradan başlanır, poeziya və musiqidə get-gedə daha da zənginləşir” (Azərbaycan şeir mədəniyyəti. Bakı, 1996, səh.17). Bu mənada “Koroğlu”nun şeir dilində assonans, alliterasiya və digər poetik kateqori-

yalarla yanaşı, anafora (təkrar olunan söz və ifadələrin misraların, cümlələrin əvvəlində işlənməsi) və epiforaların (təkrar olunan söz və ifadələrin misraların, cümlələrin sonunda işlənməsi) qabarıq şəkildə görünməsi təbii qarşılanır. Bəzi nümunələrə nəzər salaq:

Anaforalar

Bu söz çıxıb telli Nigar dilindən,

Bu qılıqda çodar olmaz, hay olmaz...

* * *

Biri şahin, qənim üstə əsəndi,

Biri qanlı başı tərkdən asandı...

* * *

Uçub, uçub gəlir Bağdad elindən,

Yer hay, məlum, çəkərəm, broyl!..

* * *

...Dərib, dərib, yaylıq üstə sərməsən,

Mətləbə gəlmişəm, mətləb verməsən...

* * *

Hansı dağların qarısan?

Hansı bağların barısan?...

* * *

Səksən min ilxıya, səksən min ata,

Səksən min mahaldan gələn barata,

Səksən min kotana, səksən min cütə,

Səksən min kotallı kala da vermə!...

Sonuncu bənddəki anaforalar silsiləsi ilə bağlı bəzi cəhətlərə münasibət bildirmək lazım gəlir: ədəbiyyatımızdakı ən zəngin, ən təsirli anaforalardan hesab oluna bilər; Qıratın böyüklüyü, bənzərsizliyi anaforalar konteks-

tində canlandırılıb, daha doğrusu, anafora kimi işlənmiş sözlər mübaligələrdə birinci tərəf kimi çıxış edib; anaforalardakı “səksən” sözünün I və IV misraların son hissələrində eynilə təkrarlanması mətndəki melodiylılıq bir az da qüvvətləndirib.

Epiforalar

Bolu bəyin məclisində məzəsən,
Məzəsən, **broy, broy!**
* * *

Yaxşı yerdə axşamladın
Ərəb oğlu, Ərəb oğlu!
* * *

Qoç Koroğlu **hanı, hanı?**
Dostunla düşmanın tanı!...
* * *

Bu cür çoxsaylı epiforalarda müşahidə olunan bir məqama da diqqət yetirmək zərurəti yaranır: “Koroğlu” dastanındakı şeirlərdə epifora kimi işlənmiş sözlər mətn daxilində zəncirvari olaraq bağlanır, daha doğrusu, zəngin qafiyələr kimi çıxış edir:

Ay həzrat, ay camaat,
Ürək **zərd oldu, zərd oldu!...**
Genə namərdin sözləri
Cana **dərd oldu, dərd oldu!**

Dostumu atdım damana,
Rəqibi gəlsin yamana,
Kor olsun belə zamana,
Namərd **mərd oldu, mərd oldu!**

Koroğluyam, dad, hazaram,
Adım dəftərə yazaram,
Nə qədər səfil gəzəram,
Adım **qurd oldu, qurd oldu!**

Göründüyü kimi, üç bənddən ibarət bu gəraylıda epifora kimi işlənmiş sözlər qafiyələnib: zərd oldu, zərd oldu → dərd oldu, dərd oldu → mərd oldu, mərd oldu → qurd oldu, qurd oldu. Heç şübhəsiz ki, mətndəki obrazlılıq da daha çox bu vasitələrlə reallaşdırılıb.

RƏDDÜL İBTİDA ƏLƏL ƏCÜZ VƏ RƏDDÜL ƏCÜZ ƏLƏL İBTİDA

“Koroğlu” dastanındakı şeirlərdə “rəddül ibtida ələl əcüz”lə (eyni sözün misranın həm əvvəlində, həm də sonunda işlənməsi) poetik mənanın dolğunlaşdırılması, eyni zamanda ahəngdarlığın məhz bu kateqoriya ilə reallaşdırılması üstün mövqedə görünür. Çoxsaylı nümunələrdən bir neçəsinə diqqət yetirək:

...Öldürməyə bəy, paşanı
Gəldi dəlilərim, **gəldi.**

* * *
Coşar dəli könül, **coşar**
Coşuban həddindən aşar...
* * *

...Yarı mənzildə qalmışam
Dindirmə, məni **dindirmə!**
* * *

Ala gözlü, telli Nigar
Ağlama, Nigar, **ağlama!**...

* * *

Qarı düşmən güc gətirdi,
Qocaldım, Nigar, **qocaldım!**...

Diqqəti çəkən əsas məqamlardan biri də budur ki, bu cür söz təkrarı müşahidə olunan misraların əksəriyyəti mətn daxilində bir neçə dəfə təkrar olunur. Bu isə birbaşa həmin cümlədə ifadə olunmuş fikrin qabardılmasına xidmət edir. Necə ki, yuxarıdakı nümunələrin birincisində “dəlilərin gəlməyi”, yaxud sonuncu nümunədə “Koroğlunun qocalmağı” semantikasi məhz “rəddül ibtida ələl əcüz”lə qüvvətləndirilib. Bu cəhət “rəddül əcüz ələl ibtida” (əvvəlki misrada işlənən son sözün sonrakı misranın əvvəlində eynilə təkrarlanması) müşahidə olunan şeirlərdə də özünü göstərir. Məsələn:

Canım Həmzə, gözü **Həmzə**,
Həmzə, incitmə Qıratı!

Budu sənə sözüm, **Həmzə**,
Həmzə, incitmə Qıratı!

* * *

Başı ərşə duran **dağlar**,
Dağlar, Eyvazı neylədik?!

* * *

Canım paşa, gözü **paşa**,
Paşa, qoy gəlsin Eyvazı!
Budu sana sözüm **paşa**,
Paşa, qoy gəlsin Eyvazı!...

* * *

Başına döndüyüm gül üzlü **xanım**,
Xanım, hansı bəxtəvərin yarısı?!
* * *

Zara yetdim dil bilməz yar **əlindən**,
Əlindən, broy, broy!...

“Koroğlu” eposunun bəzəyi kimi çıxış edən bu cür söz təkrarları ilə ifadəlilik, ahəngdarlıq yaradılıb, poetik mənə dərinləşdirilib. Məhz buna görə də bu cür şeirləri ustad aşıqların ifasında dinlədikdə və ya kitablardan oxuduqda sözün ünvanı konkretləşir. Yəni kimə və ya nəyə işarə olunma “Koroğlu” şeirlərində “rəddül əcüz ələl ibtida” ilə elə canlandırılıb ki, heç bir başqa şərhə ehtiyac qalmır. Məsələn, yuxarıda təqdim etdiyimiz birinci nümunədə Qırata görə “Həmzə”, yaxud ikinci nümunədə Eyvaza görə “dağlar” sözünün təkrarlanması diqqətin məhz bu obrazlara yönəldilməsindən, onların semantikasının qabardılmasından başqa bir şey deyil.

CÜMLƏ TƏKRARLARI

“Koroğlu”dakı şeir parçalarında müşahidə olunan şirinlik, ifadəlilik, ahəngdarlıq, poetik mənə dərinliyi təkcə səslərin, söz və birləşmələrin deyil, həm də cümlələrin təkrarı ilə reallaşdırılıb. Qarşılaşdırmalar dastanda təkrarın bu növünün üstün mövqedə olduğunu göstərir. Bu da, bir tərəfdən, dil vahidləri sırasında cümlənin daha həlledici rola malik olması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, şifahi ədəbiyyatımız üçün xarakterik olan deyim tərzinə görədir.

Müasir poeziyamızda özünü göstərən cümlə təkrarının səciyyəvi cəhətlərini müxtəlif bucaqlardan təhlil süzgəcindən keçirmiş M.Hüseynov maraqlı mülahizələr söyləyir: “Cümlələrin təkrarı ilə hasilə gələn poetik deyim tərzü güclü assosiasiyalar yaradır. Müəyyən dərəcə təəccüb və maraq doğursa da, onun sərrastlığı oxucunu tədricən özünə alışdırır. Şairin tərənnüm obyektini poetik mənalandırma sayı təkrarlanan cümlənin üslubi imkanlarını nəzərə cəpacaq dərəcədə gücləndirir...” (Dil və poeziya. Bakı, 2008, səh.263). Bu fikirlərin davamı olaraq onu da vurğulayaq ki, belə cümlə təkrarları öz qidasını “Dədə Qorqud kitabı” kimi qədim türk abidələrindən alır. Bu mənada “Dədə Qorqud”un məntiqi davamı olan “Koroğlu” eposunun nəzm hissələrində cümlə təkrarlarının zənginliyi və intensivliyi təəccüblü qarşılanmır. Əksinə, bu tip şeirlərdə təkrarlanmış “Bu sövdən mübarək olsun!”, “Şad ol, könül, nə məlulsan?!”, “And verirəm, bu gün döyüş olmasın!”, “Ay bu gələn yar olaydı!...” və s. kimi misraların (cümlələrin) hər biri obrazlılıq göstəricisi kimi çıxış edir. Bu cür cümlə təkrarlarından birinə mətn daxilində diqqət yetirək.

Çənlibeldən xəbər gətirdim,
Qardaş, dur gedək, dur gedək!...
Müşkül mətləbi bitirdim,
Qardaş, dur gedək, dur gedək!...

Koroğlu oxuyub-yazır,
Yalnız qalib candan bezir,
Haray salıb səni gəzir,
Qardaş, dur gedək, dur gedək!...

Aşıq Cünun qədrin bilir,
Səni görüb üzü gülür,
Çənlibelə düşmən gəlir,
Qardaş, dur gedək, dur gedək!..

Göründüyü kimi, üç bənddən ibarət gəraylıda “Qardaş, dur gedək, dur gedək!” misrasının (cümləsinin) dörd dəfə təkrarlanması ilə həm ahəngdarlıq yaradılıb, həm də “dur gedək” predikatının semantikasi qüvvətləndirilib. Digər tərəfdən, təkrar olunmuş “Qardaş, dur gedək, dur gedək!” misrasının (cümləsinin) özü ayrılıqda belə xüsusi poetik çəkiyə malikdir: birincisi, həmin misrada (cümlədə) dilin konativ (əmrə danışma) funksiyası açıq-aşkar görünür ki, bu da qəhrəmanlıq eposları üçün xarakterikdir; ikincisi, həmin misradakı “qardaş” xitabı türk mədəniyyətinin zənginliyini işarələndirir; üçüncüsü, yenə də həmin misrada “dur gedək” ifadəsi epifora kimi çıxış edir, eyni zamanda məndəki semantik dinamika da məhz “dur gedək” ifadəsi ilə tamamlanır...

SİNTAKTİK PARALELİZM

Bədii mətnlərdə ahəngdarlıq, melodiyaçılıq, ritm rəngarəngliyi və poetik məna dərinliyi həm də sintaktik paralelizmlər vasitəsilə yaradılır. Belə mətnlər isə təkcə Azərbaycan yox, ümumən türk ədəbiyyatı üçün xarakterikdir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz “Koroğlu”nın nəzm hissələrindəki sintaktik paralelizmlərin isə sanki hər biri birbaşa “Dədə Qorqud kitabı”ndan süzülüb gəlib. Buna

görə də “Koroğlu” şeirləri axıcılığına, ifadəliliyinə, şiriniyinə, poetik siqlətinə görə digər şeirlərdən özünəməxsusluğu ilə seçilir...

“Koroğlu” şeirlərindəki çoxsaylı sintaktik paralelliklərdən yalnız ikisinə mətn daxilində diqqət yetirək:

Birinci nümunə:

Uca dağların başına,
Çıxmağı kimdən öyrəndin?
Sən mənim dəli könlümü
Yıxmağı kimdən öyrəndin?

Nə durubsan xacın kimi?
Maç görmədim maçı kimi,
Acıqlanmış laçı kimi,
Baxmağı kimdən öyrəndin?

Ərisin dağların qarı,
Tökülsün çaylara sarı,
Koroğlunun gözəl yarı,
Küsməyi kimdən öyrəndin?!

Üç bənddən ibarət olan bu gəraylıdakı oxşar cümlə modellərini ardıcıl olaraq sıralayaq:

Çıxmağı kimdən öyrəndin?
Yıxmağı kimdən öyrəndin?
Baxmağı kimdən öyrəndin?
Küsməyi kimdən öyrəndin?

Paralel olaraq işlənmiş, daha doğrusu, tam paralellik müşahidə olunan bu cümlələrin səciyyəvi cəhətlərini

belə ümumiləşdirmək olar: intonasiya ilə reallaşmış sual cümlələridir, ritorik suallar kimi çıxış edir; paralel cümlə modellərində yalnız ilk sözlər fərqlənir ki, bunlar da zəngin qafiyələr kimi görünür: çıxmağı → yıxmağı → baxmağı → küsməyi; şeirdəki obrazlılıq daha çox məhz paralel işlənmiş cümlələrlə yaradılıb.

İkinci nümunə:

Eyvaz atı yaxşı saxla,
Döşdü Bayazid yolları.
Yollar ayrıcını yoxla,
Beşdi Bayazid yolları.

Halaypozan qollar bükər,
Toxmaqvuran qəhrin çəkər,
Ərəb at nal-mıxın törər,
Daşdı Bayazid yolları.

Bayazid xoş mənzərədi,
Tülən, tər lana bərədi,
Qayadı, dağdı, dərədi,
Qaşdı Bayazid yolları.

İstərəm ər bağı yaran,
Qanlı meydanlarda duran,
Duman, çovğun, soyuq, boran,
Qışdı Bayazid yolları.

Koroğluyam hovur, hovur,
Açma qanlı yaram soyur.
Namərd qaçır, comərd qovur,
Leşdi Bayazid yolları.

Beş bənddən ibarət bu gəraylıda struktur baxımından tam eyni olan cümlələr işlənib ki, bunların da biri digəri ilə zəncirvari bağlanır. Konkret desək, bu bağlılıq sintaktik paralelizmlərin nüvəsini təşkil edir. Məndəki paralelizm daha aydın görünsün, - deyə onları ardıcıl olaraq sıralayaq:

Döşdü Bayazid yolları,
Beşdi Bayazid yolları,
Daşdı Bayazid yolları
Qaşdı Bayazid yolları,
Qışdı Bayazid yolları
Leşdi Bayazid yolları.

Şərti olaraq təqdim etdiyimiz bu sıralanmada paralelizm, daha doğrusu, tam paralellik aydın şəkildə görünür. Amma yenə də bəzi cəhətləri qeyd etmək lazım gəlir: eyni modeldə olan nəqli cümlələrdir; hər birində inversiya müşahidə olunur (xəbərləri cümlənin əvvəlində işlənib); ismi xəbərləri müxtəlif məzmunlu sözlərlə ifadə olunub ki, bu da onları fərqləndirən yeganə faktdır; III şəxsin təkində olan ismi xəbərləri zəngin qafiyələr kimi çıxış edir: döşdü→beşdi→daşdı→qaşdı→qışdı→leşdi; ismi xəbərlərin hamısı ədəbi tələffüzün transkripsiyasına uyğun verilib (döşdü, beşdi, daşdı, qaşdı, qışdı, leşdi); bu cümlələrin hər biri yalnız baş üzvlərdən ibarətdir;

III bənddəki mənzərədi, bərədi, qayadı, dağdı, dərədi ismi xəbərləri formasına görə paralel cümlələrin ismi xəbərləri ilə (döşdü, beşdi, daşdı, qaşdı, qışdı, leşdi) səsləşir ki, bu da məndəki ahəngdarlığı, eləcə də poetik semantikanı gücləndirir; gəraylıda II növ təyini söz

birlişməsi ilə ifadə olunmuş “Bəyazid yolları” mübtədasının altı dəfə təkrarlanması, eyni zamanda məndəki semantik dinamikanın məhz bu vahidlə tamamlanması müşahidə olunur... Bütün bunlar təqdim etdiyimiz şeirlərdə sintaktik paralelizmlərin xüsusi rola malik olduğunu arqumentləşdirir (bu, “Koroğlu”dakı digər şeirlərə də aiddir).

HƏMQAFİYƏ SÖZLƏR

“Koroğlu” şeirlərində bir-birilə səsləşən, bir-birilə bağlanan sözlər cərgəsindən – həmqafiyə sözlərdən kifayət qədər bəhs olunub. Bu mənada burada yalnız bəzi detallara münasibət bildirməyi zəruri hesab edirik:

“Koroğlu” şeirlərində zəngin olmayan qafiyələr yox dərəcəsidir. Mübaliğəsiz deyirik ki, bu cür çoxsaylı zəngin qafiyələrin hər biri gözəldir, poetik siqlətlidir, ruhumuzun ifadəçisi kimi çıxış edir: qarı – sarı – yarı; qoşa – coşa – xoşa; baxtı – taxtı – vaxtı; duraram – quraram – vuraram; narsız – barsız – yarsız; yəhər – səhər – təhər... Yalnız ilk səsləri fərqli olan bu zəngin qafiyələr cərgəsindən yalnız birincisini mətn daxilində təqdim edirik (hər birinin bənd daxilində təqdimi imkan xaricindədir):

Ərisin dağların **qarı**,
Tökülsün çaylara **sarı**,
Koroğlunun gözəl **yarı**,
Küsməyi kimdən öyrəndin?!

Həmqafiyə sözlər cərgəsində şivə tələffüzünə uyğun transkripsiyalara rast gəlinir: amanatı (əmanəti),

ataşında (atəşində), söyündüyüm (sevindiyim), xata (xəta), çara (çarə)... Qeyd etdiyimiz kimi, bu tip sözlər həmqafiyə sözlər cərgəsində daha poetik səslənir:

Məni salmışdılar **dara**,
Olmadı dərdimə çara,
Beləmi olar yar **yara?!
Üzün məndən niyə döndü?!**

Qafiyələnən sözlər cərgəsində şəxs adlarının (antropimlərin) assosiativliyi açıq-aydın şəkildə görünür: basan – pusan – Dəli Hasan; dəyirman - yana-yana – Kaloğlana; halı – balı – İsabalı...

Aləmə münəvvər olubdu **halı**,
Xəstəyə dərmandı ləbinin **balı**,
Ona qurban olsun bu **İsabalı**,
Kim versə babamdan mənə bir xəbər.

Tərkibində toponimik vahidlər olan qafiyələr üstün mövqedə çıxış edir:

Yoxsa tanımadın **məni?**
Qırram Hələbi, **Yəməni...**
* * *

Eyvazı yolladın **Şama**,
Qılıncından qanlar **dama...**
* * *

Dolandım qürbət **ellərdə**,
Tərifim gəzdi **dillərdə**,
Çardaqlı **Çənlibellərdə**
Əsrəmiş nə saxlamışam...

Zoonimlərin, konkret desək, at adlarının qafiyələnən sözlər cərgəsində işlənməsi olduqca təbii qarşılır:

Qəbrimi qaz **qatı-qatı**,
Üstümdə bəzət **Qıratı**,
Haqqın bir gün **qiyamatı**
Oluncan gözlərim səni.
* * *

Koroğlu eylədi **xata**
İndi sən bax bu **busata**,
Canım qurban **Ərəb ata**,
Oynar, kişnər, saxlamışam.

Bir sıra şeirlərdə misraların son sözləri ilə yanaşı, ilk sözlərinin də həmqafiyə olmasına rast gəlinir:

Uca-uca dağlar başı,
Çənli də olur, **çənsiz** də olur.
Cəhd elə bir işdə tapıl,
Sənli də olur, **sənsiz** də olur.

Ağ üzdə busə tək gərək,
Ərənlər İsatək gərək,
Gözəllər Nisatək gərək,
Telli də olur, **telsiz** də olur.

Koroğlunun atı gərək,
Dəmir, polad qatı gərək,
Bir igidin zətı gərək,
Pullu da olur, **pulsuz** da olur.

Göründüyü kimi, misraların həm ilk, həm də son sözləri qafiyələnib: çənli – şənli –Telli – pullu; çənsiz – sənsiz – telsiz – pulsuz. Digər tərəfdən –lı⁴ və –sız⁴ şəkilçili sözlərdən ibarət qafiyələr silsilə antitezaların tərəfləri kimi çıxış edir. Ən əsası isə bu cür qafiyələnmə və antitezaların hər biri təkrarlanan paralel cümlə konstruksiyalarının daxilində işlənilir. Deməli, yuxarıdakı şeirdə müşahidə olunan axıcılıq, ahəngdarlıq, lirizm, poetik mənə dərinliyi bir neçə poetik kateqoriyanın sintezi kontekstində canlandırılıb. Məhz buna görə də bu gəraylı poetik siqlətlidir, zövq oxşayır, ruhları ovsunlayır... Burada İ.Sadıqın həmin gəraylının semantik yükü ilə bağlı obrazlı şəkildə ifadə etdiyi fikirləri xatırlatmaq yerinə düşür: “Uca-uca dağlar başı Çənli də olur, çənsiz də” misraları gözlərimiz önündə Çənlibelin gözəl mənzərəsini canlandırır. Çənlibelin başı gah çənli-dumanlı olur, gah da çən-duman çəkilib gedir. Çənlibel bütün əzəmətiylə görünür... Koroğlu özü də bu misraları başqa vaxt yox, məhz Nigar xanımın “sən bir aşiq, mən bir xotkar qızı, səninlə mənim nə sövdəm” sözlərinin təsiri ilə ancaq və ancaq bu təsirin odu-alovu onun varlığını yandırdığı, bütün hisslərini-həyəcanlarını çulğadığı həmin anda söyləyə bilərdi...” (Hoydu, dəlilərim, hoydu. Bakı, 2006, səh.17-18). Gəraylının ümumi semantik tutumuna istinadən söylənmiş bu fikirlər də yuxarıda söylədiklərimizin düzgünlüyünü əsaslandırır.

“Koroğlu” şeirlərində özünü göstərən misradaxili alliterativ tipli qafiyələnmələrlə təkcə ahəngdarlıq təmin olunmayıb, həm də poetik mənə qüvvətləndirilib: “Verər **aşı**, ağ **lavaşı** Koroğlu”; “Koroğ**luyam**, qoç **oğluyam**, qoçam mən...”

“Koroğlu” şeirlərində qulaq qafiyəsi üstün mövqedə görünür: “qaçdı – çaşdı – aşdı” tipli qafiyələnmələr istisnaqlıq təşkil edir:

Əzəl ki görəndə bənizim qaçdı
Dilimmi dolaşdı, ağılmmı çaşdı?
Birisi qılincim, qalxanım açdı,
Çəkdi şeşpərinə: atdan düş, gidi!

“Koroğlu” şeirlərində cinas qafiyələrə az rast gəlinir:

Mən aşığam **bu daşa**,
Bu qayaya, **bu daşa**...

* * *

Süsən mənəm, sünbül mənəm, **gül mənəm**
Hər yetənlə danışmanam, **gülmənəm**...

Bütün bunlar “Koroğlu” şeirlərindəki qafiyələrin özünəməxsusluğunu müxtəlif bucaqlardan təsdiqləyir.

ANASTROFA

“Koroğlu”nun nəsr dilində anastrofanın (sözlərin əks sıra ilə düzülməsi) intensivliyi müşahidə edilir: “Koroğlu ayaqdan geyindi, başdan qıfıllandı, başdan geyindi, ayaqdan qıfıllandı... Az getdi, çox getdi, gecəni gündüzə qatdı, gündüzü gecəyə qatdı...” Dastanın şeir dilində isə sözlərin bu cür “əks sıra ilə düzülməsi” (anastrofa) yox dərəcəsidir. Daha dəqiqi, “qoç quzu – quzu qoç” tipli nümunələr istisnaqlıq təşkil edir: “Qoç quzudan törənən

quzu qoç olur // Qoçaqlardan qoçaq olur, sultanım!...” Bu misralardakı ahəngdarlıq, poetik mənə dərinliyi, heç şübhəsiz ki, “q”-nın alliterasiyası (q-q-q-q-q-q-q-q) və anastrofanın sintez şəklində təzahürü ilə bağlıdır.

ASİNDETON VƏ POLİSİNDETON

Məlumdur ki, bədii mətnlərdə ritm və intonasiya tarazlığı, melodiyalılıq, poetik mənənin qüvvətləndirilməsi həm də asindeton (bağlayıcısız əlaqələr) və polisindeton (tabesizlik bağlayıcıları ilə qurulan əlaqə) üsullarla reallaşdırılır. Maraqlıdır ki, “Koroğlu”dakı şeir parçalarında hər iki üsuldən istifadəyə rast gəlinir.

Asindeton üsuldən istifadə

Bayazid xoş mənzərədi,
Tülək, tərlana bərədi,
Qayadı, dağdı, dərədi,
Qaşdı Bayazid yolları.

Bu bənddə ritm və intonasiya tarazlığı, ahəngdarlıq məhz bağlayıcıların iştirakı olmadan yaradılıb. Burada A.Hacıyevin bir fikrinə münasibət bildirmək lazım gəlir: “Asindeton bağlayıcısız, yəni bağlayıcıların ixtisara salınması yolu ilə yaranır: Axar çaylar, sular çağlar, dayanmaz kainat bir dəm // Bu gün matəm, sabah bayram, əzəldən böylədir aləm...” (S.Vurğun) (Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 1999, səh.227). Müəllifin fikri ilə razılaşmaq olmaz: birincisi, ona görə ki, təqdim olunmuş şeirdə heç bir bağlayıcı ixtisar olunmayıb; ikincisi, bu tip şeirlər qədim türk poeziyası ilə səsləşir; üçüncüsü, nəzərə almaq

lazımdır ki, tabesizlik bağlayıcılarının əksəriyyəti ərəb və fars mənşəlidir.

Polisindeton üsuldən istifadə. “Koroğlu”nun şeir dilində bu üsuldən istifadənin konturları daha aydın görünsün, - deyə tərkibində tabesizlik bağlayıcıları işlənməmiş misraların hər birinə ayrılıqda nəzər salaq:

iştirak bildirən “həm” bağlayıcısı:

Koroğlu bir igid, əsli-zatı var,

Həm namusu, arı, **həm** qeyrəti var...

bölüşdürmə bildirən “ya” bağlayıcısı:

...Bu ya Koroğludur, ya Dəli Hasan.

Bu qılıqda çodar olmaz, hay olmaz...

* * *

Ya ölərəm, **ya** Qıratı gətirərəm,

Ayı dolansa da ilə qoymaram

inkarlıq bildirən nə, nə də bağlayıcısı:

...**Nə** dəlilər, **nə** Çənlibel

Nə alagöz yar görünür...

Göründüyü kimi, yuxarıdakı şeirlərdə ritm və intonasiya tarazlığı daha çox polisindeton üsulla reallaşdırılıb. Bu bölmənin yekunu olaraq onu da vurğulayaq ki, “Koroğlu” eposunda polisindeton deyil, asindeton üsulla yaradılmış şeirlər üstünlük təşkil edir. Bu da, qeyd etdiyimiz kimi, tabesizlik bağlayıcılarının əksəriyyətinin alınma olması ilə, digər tərəfdən, bu şeirlərin hər birinin qədim türk poeziyasından süzülüb gəlməsi ilə bağlıdır.

“KOROĞLU” ŞEİRLƏRİNDƏ OBRAZLIĞIN LEKSİK SƏVİYYƏDƏ TƏZAHÜRÜ

Əsl poeziyada bütün dil vahidləri, o cümlədən bütün leksik vahidlər obrazlılığa xidmət edir. Daha doğrusu, əsl poeziyada poetikliyə, obrazlılığa xidmət etməyən söz və ya ifadə tapmaq çətindir. Konkret desək, əgər şeirdə hər hansı bir söz yerli-yerində işlənsə, eyni zamanda digər sözlərlə assosiativliyi birbaşa və ya dolayı şəkildə görünürsə, deməli, həmin söz mətndə hərəkətdədir, obrazlılığın, poetikliyin yaranmasında iştirak edir... “Koroğlu” eposundakı şeirlərdə də hər bir kəlmə, hər bir söz yerində, məqamında işlədilib. Sanki “Ədəbiyyat söz sənətidir” – hökmü bu abidəyə - onun şeir dilinə istinadən söylənilib. Bu şeirlərdə Azərbaycan dilinin leksik laylarından ən uğurlu söz və ifadələrin zərgər dəqiqliyi ilə seçilməsi, ən əsası isə bu tip vahidlərin obrazlı şəkildə təqdimi qabarıq şəkildə görünür. Bu mənada dastandakı şeirlərdə müşahidə olunan epitet, təşbeh, metafora kimi məcaz növlərinin hər birini ayrılıqda təhlil süzgəcindən keçirmək lazım gəlir.

Epitet

Məcaz növlərindən biri olan epitetlər (bədi təyinlər) “Koroğlu”dakı şeir parçalarında zənginliyi və rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu cəhəti, bu rəngarəngliyi leksik-semantik qruplar kontekstində nəzərdən keçirməzdən əvvəl birinci tərəfi “şirin” sözündən ibarət epitetlər cərgəsinə münasibət bildirməyi məqsədəuyğun

hesab edirik: **şirin layla** (Şirin layla çalan yoxdu), **şirin dil** (Nigarın şirin dilləri), **şirin ləhcə** (Şirin ləhcəliyəm, xoş nişanlıyam), **şirin sözlü** (Şirin sözlü Məhbub xanım!), **şirin kəlam** (Olmaz belə şirin kəlam), **şirin can** (Şirin canın sənə qurban eyləyər), **şirin nəsihət** (Şirin nəsihətim qıl sinədəftər), **şirin nökar** (Cünun Koroğluya bir şirin nökar)... “Koroğlu”nun şeir dilini zənginləşdirən, onun özünəməxsusluğunu şərtləndirən bu epitetlərin semantik yükü çox dərinlikli, onların hər biri türk mədəniyyətinin göstəriciləri kimi çıxış edir.

Dastanın şeir dilində işlənmiş epitetlərin leksik-semantik qrupları aşağıdakıları əhatə edir:

– atla bağlı işlədilmiş epitetlər: **mina boyunlu** (Bir mina boyunlu, uca sağrılı), **armudı dırnaqlı** (Armudı dırnaqlı, hündür boyunlu), **dəyirman mədəli**, **ac qurd yeyimli** (Dəyirman mədəli, ac qurd yeyimli // Ortası qulana dolu gərəkdi), **alma gözlü**, **qız birçəkli** (Alma gözlüm, qız birçəkli Qırat, gəl!)... Bu cür çoxsaylı epitetlər dastandakı at obrazlarının dolğunluğunu əyani olaraq göstərir. Bir cəhəti də vurğulayaq ki, belə epitetlər ilk dəfə məhz “Koroğlu” eposunda işlənilib;

– igidlik, mərdlik, mübarizlik semantikalı **qurd dəlil** (...Dava günü qurd dəlil // Ballıcaya səfərim var!), **qoç dəlil** (Qoç dəlil, qulaq asın) kimi epitetlərin intensivliyi müşahidə olunur ki, bu da birbaşa eposdakı situasiyalarla bağlıdır;

– gözəlin bədii portretinin canlandırılmasında istifadə olunan epitetlərin hər biri poetik siqlətlidir: **gül üzlü xanım** (Başına döndüyüm gül üzlü xanım), **qəmər üzlü** (Qəmər üzlü Məhbub xanım!)... Bu cür epitetlərin bir bənd daxilində silsilə təşkil edərək işlənməsi isə

“Koroğlu” şeirlərinin ecazkarlığını, bənzərsizliyini göstərir:

Bir mina gərdənli, durna boğazlı,
Bir alma yanaqlı, bir şəhla gözlü
Tuti danışıklı, qumru ağızlı,
Şirin dili canım aldı, Koroğlu!

Axıcılıq, melodiyaılıq, poetik mənə dərinliyi özünü göstərən bu bənddə fonetik (paralelizm, asindeton), leksik (epitet) və qrammatik (ellipsis) səviyyələrdə obrazlılığın təzahürü sintez şəklindədir. Amma bu bəndin bütövlükdə epitetlər silsiləsi ilə (mina gərdənli, durna boğazlı, alma yanaqlı, şəhla gözlü...) əhatə olunmasını, eyni zamanda bu epitetlərin məntiqi mərkəz funksiyasında çıxış etməsini də inkar etmək olmaz;

– dərddli, qəmli, kədərli anları əks etdirən epitetlər. Belə epitetlərə dastandakı müxtəlif məzmunlu şeirlərdə təsadüf olunur: **qanlı fələk** (Qanlı fələk necə qıydı // Koroğlunun qəddin əydi...), **divanə könül** (Divanə könlüm şad olmaz), **yaralı könül** (Yaralı könlüm üşüyə), **acı yellər** (Qar yağıban girdə bağlar // Acı yellər əskin olu...)...

“Koroğlu”nun şeir dili epitetlər müstəvisində olduqca füsunkar və ecazkardır.

Təşbeh

Bu vaxta qədərki araşdırmalarda “Koroğlu”nun şeir dilindəki təşbehlər (bənzətmələr) geniş və sistemli şəkildə öyrənilməyib. Fikrimizcə, dastanda müşahidə olunan təşbehlərin bir məcaz növü kimi işlənmə səviyyəsi, ifadə

formaları, müqayisə subyektləri, poetik semantikasını kimi məsələlərə müxtəlif prizmalardan münasibət bildirilməlidir. Heç şübhəsiz ki, araşdırmanın məhz bu istiqamətlər üzrə aparılması tərkibində təşbeh işlənmiş şeirlərin linqvopoetik xüsusiyyətləri ilə bağlı ən kiçik detala belə işıq sala bilər.

“Koroğlu”nun şeir dilindəki məcazlar sistemində təşbehlər daha üstün mövqedə görünür. Bu mənada “Koroğlu” eposu “Dədə Qorqud kitabı” ilə bir sırada durur. Belə ki, hər iki qəhrəmanlıq eposunda çoxlu sayda təşbehə rast gəlinir. Burada formaca eyni və ya oxşar olan bəzi nümunələri təqdim etməklə kifayətlənmək olar: “Küz alması kibi al yanağını tardı yırtdı”; “Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum” (“Dədə Qorqud kitabı”) – “Tərən kimi süzmək ona yaraşır”; “Ceyrana bənzər qaçışın // Addımla, qurban qoluna!” (“Koroğlu” eposu).

“Koroğlu”nun şeir dilində təşbehəratmada (iki hədəf arasında əlaqə yaradan vasitələr) istifadə olunan bir neçə sözə rast gəlinir: **kimi**. “Tülək tərən kimi havada süzən”; **tək**. “Düşmanın üstünü quş tək aldırın”; **təki**. “Gör cida təki boyunu”.

“Koroğlu”nun şeir dilindəki bir sıra təşbehlərdə oxşamaq anlamı “bənzətmə” sözü müşahidə edilir ki, bu da olduqca təbii qarşılıdır: “Tərlənə bənzər uçuşun”...

“Koroğlu”nun şeir dilində “müqayisə subyekt + olub” modelli təşbehlərə də təsadüf olunur: “Bulut olub Çənlibelə yağaram”; “Eyvaz bülbul olub uçar gülündən”...

Bənzətmə ünsürü atılan təşbehlər (mükəmməl təşbehlər) ümumən ədəbiyyatımız üçün xarakterikdir. Bu da səbəbsiz deyil. Belə ki, “sənətkarlar təşbeh yaradanda sözləri sıxır, fikri səlis, yığcam və lakonik ifadə edirlər.

Buna görə də çox zaman müfəssəl təşbehə ehtiyac duyulmur, ünsürlərdən qənaət və ixtisarla, bədii təsvirin istiqamət və xarakterinə uyğun istifadə olunur” (A.Hacıyev. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 1999, səh.217). Bu tip təşbehlər “Koroğlu”nun şeir dili üçün də səciyyəvidir: **“Yanaqları alma, bir lalə üzlü”**; **“Qaşların kamandır, kipriyin almaz”**...

“Koroğlu”nun şeir dilindəki təşbehlərdə müqayisə olunan subyektlərin müxtəlifliyi nəzərə çarpır ki, bu da türkün qədim tarixi, etnoqrafiyası və psixologiyası barədə müəyyən təəssürat yaradır. Bu təşbehlərdəki müqayisə subyektləri isə, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

Silahla müqayisə: şəspər. “Atılam şəspər kimi // Bağrın başına bataram”; cida. “Tanı Koroğlu soyunu // Gör cida tək boyunu”; ox. “Sözlərim peykanlı oxdu”; kaman. “Qaşların kamandır, kipriyin almaz” ...Obrazlı təfəkkürün məhsulu olan bu təşbehlərdəki silah adları türkün hərbi sənətinin zənginliyini də işarələndirir;

Vəhşi heyvanlarla müqayisə: aslan. “Aslan kimi mərd meydanda dururdum”; şir. “Cünun deyər şirə bənzər Koroğlu”; qurd. “Ac qurd kimi düşman üstə ularam”... Təşbehlərdəki aslan (şir) və qurd sözləri igidlik simvoludur. Eyni zamanda bu tip təşbehlər təkcə, “Koroğlu” eposu yox, ümumən ədəbiyyatımız üçün xarakterikdir;

quşlarla müqayisə: tərən. “Tərən kimi süzmək ona yaraşır”; laçın. “Laçın tək havada süzən Koroğlu”; bülbül. “Eyvaz bülbül olub uçar gülündən”... Bu tip təşbehlərin hər biri təbiəti duyan, onun əsrarəngiz gözəlliyinə bələd olan türkün poetik təfəkkürü ilə yoğrulub. Buradakı müqayisə subyektlərindən “tərən” və “bülbül” gözəllik, “laçın” isə igidlik, mübarizlik simvolludur.

Amma bir cəhəti də vurğulayaq ki, dastanın şeir dilindəki təşbehlərdə “tərən” təkcə gözəllik deyil, həm də igidlik simvolla (semantikalı) bir söz kimi işlənib: tərən. “Mərd igidlər kimi yolları basan // Tülək tərən kimi bərələr pusan...” Deməli, “tərən” zooleksemi semantikasına görə əks qütblərdə dayanan təşbehlərin tərkibində işlənib. Marafıdır ki, bu qütbləşmə Azərbaycan şəxs adları sistemində də özünü göstərir: Tərən (kişi adı), Tərən (qadın adı). Bu ziddiyyətləri isə belə səciyyələndirmək olar: tərən (quşun) sürətli uçuşu = igidlik semantikalı “Tülək tərən kimi bərələr pusan” təşbehi və kişi adı (Tərən); tərən (quşun) zahiri gözəlliyinin dəyərləndirilməsi = gözəllik semantikalı “Tərən kimi süzmək ona yaraşır” təşbehi və qadın adı (Tərən). Bütün bunlar isə o deməkdir ki, “tərən” zooleksemi əsasında həm müxtəlif semantikalı təşbehlər, həm də metaforik şəxs adları yaradılıb. Hər iki halda Azərbaycan dilinin potensialı, ifadə imkanlarının zənginliyi qabarıq şəkildə görünür;

ev heyvanları ilə müqayisə: quzu. “Tapsın mənim Düratımı // Bəslənəndə quzu kimi...” Bu təşbeh at kultunu, ata olan sevgini əks etdirir (ev heyvanları ilə müqayisə olunmaya az rast gəlinir);

cücülərlə müqayisə: qarınca (qarışqa). “Çıxın qarınca tək dolun hər yandan!”; arı. “Yoxsa ay qız, bala qonmuş arısan?!...” Bu nümunələrdən birincisi igidlik, ikincisi gözəllik semantikalıdır;

su, eyni zamanda su ilə bağlı digər varlıqlarla müqayisə: “Su tək axıdaram qanı”; sel. “Boz bulannıq axan selə bənzərsən”; göl. “Sonası ovlanmış gölə bənzərsən”; çay. “Çay kimi coşmuşam, daha sönmərəm”; derya. “Derya tək çalxanır, göl tək durulur”... (sonuncu nümu-

nədəki təşbehlər həm də antitezanın tərəfləri kimi çıxış edir). Müxtəlif semantikalı bu təşbehlərin əksəriyyəti dastanın poetik strukturu ilə birbaşa bağlanır. Məsələn, “Su tək axıdaram qanı”, “Çay kimi coşmuşam, daha dönmərəm” kimi təşbehlər dastanın bütün qolları ilə səsləşir;

meyvə, həmçinin bitkilərlə müqayisə: alma. “Yanaqları alma, bir lələ üz lü”; yarpaq. “Nə baxırsan kəsür kimi // Yarpaq necə əsir kimi?”; pəncərə. “Başları pəncərə tək biçər”; gül. “Yenicə açılan gülə bənzərsən”; kol. “Uca dağ başında kola bənzərsən”... Bu təşbehlərdəki subyektlərdən alma və gül “gözəlliyi”, yarpaq “qorxaqlığı”, pəncərə tək biçmək “igidliyi”, kol isə “təkliyi”, “tənhalığı” işarələndirir;

səma cisimləri ilə müqayisə: ay, gün. “Çənlibəldə qurdum binə // Bənzəyirsən aya, günə...” Burada Koroğlunun Nigar xanımı aya və günə bənzətməsi aydın şəkildə ifadə olunub;

əfsanəvi, dini və tarixi şəxsiyyətlərlə (adlarla) müqayisə: İsa. “Ərənlər İsatək gərək”; İsgəndər. “İsgəndər tək sudan bac-xərac alan”; Rüstəmi-Zal. “Rüstəm-Zal kimi nərələr çəkən”... Burada təkə onu qeyd edirik ki, bu təşbehlər dilçiliyimizdə həm də idiomatik vahidlər başlığı altında öyrənilir.

Müqayisələr kontekstində təqdim etdiyimiz təşbehlərin leksik-semantik qrupları isə, əsasən, aşağıdakı kimidir:

qəhrəmanlıq, igidlik mənası ifadə edənlər: “Çay kimi coşmuşam, daha dönmərəm”, “Su tək axıdaram qanı”, “Atı laram şes pər kimi”, “Düşmanın üstünü quş tək aldırən”, “Cünun deyər şirə bənzər Koroğlu”, “Aslan kimi

mərd meydanda dururdum”, “Laçın tək havada süzər Koroğlu”, “Çıxın qarınca tək dolun hər yandan”, “Rüstəmi-Zal kimi nərələr çəkən”, “Şahin kimi şikar tutsun yuvada” ...

at kultunu ifadə edənlər: “Tapsın mənim Düratımı // Bəslənəndə quzu kimi”, “Cüyrana bənzər qaçışın”, “Tərlana bənzər uçuşun”...;

qadın gözəlliyini ifadə edənlər: “Bənzəyirsən aya, günə”, “Yoxsa ay qız bala qonmuş arısan?!”, “Gözü göyçək, qaş qələm”, “Qaşların kamandır, kipriyin almaz”...

Semantikasına görə üç istiqamətdə qruplaşdırığımız təşbehlər dastanın poetik strukturu ilə birbaşa bağlanır ki, bu da təsadüfi deyil. Belə ki, dastan, hər şeydən əvvəl, qəhrəmanlıq eposu olduğundan igidlik semantikalı təşbehlər üstün mövqedə görünür, daha dəqiqi, birinci sırada durur. İkincisi, dastandan at obrazları bir leytmotiv kimi keçir. Bu da atla bağlı təşbehlərin yaranma əsaslarına işıq salır. Üçüncüsü, dastanın poetik strukturunda Nigar, Telli, Hürü kimi qadın obrazları xüsusi çəkiyə malikdir. Bu mənada qadın gözəlliyini ifadə edən təşbehlərin sayca çoxluğu da təbii qarşılanır.

Metafora

“Koroğlu”nun şeir dilində metaforalara az rast gəlinir. Bu vahidlərin mətn daxilindəki yeri və poetik çəkisi isə aşağıdakı qruplar daxilində daha aydın görünür:

– canlılara məxsus əlamət və keyfiyyətlərin cansız əşyaların üzərinə köçürülməsini ifadə edənlər: “Misri qılınc cövlan vursun havada // Bağıracaq cəmdəyə dolan-

maq gərək!” Bəlli olduğu kimi, cövlan vurmaq qılınca deyil, “qartala” aid xüsusiyyətdir. Deməli, qartala aid olan “cövlan vurmaq” qılının üzərinə köçürülüb. Burada onu da qeyd edək ki, dastandakı şeirlərdə “cövlan vurmaq” ifadəsi həm də “cövlan qılmaq” şəklində işlənib: “Misri qılinc qılsın cövlan//Boyanmağa qana gəlir”;

“... Bir meşəyə ki, od düşdü // Quru yanar, yaş inildər”: birincisi, bu nümunədə “odun” (ağac) sözü ellipsisə uğrayıb; ikinci, burada insana aid olan “inildəmək” xüsusiyyətinin “odun”un üzərinə köçürülməsi müşahidə edilir; üçüncüsü, həmin metafora təşbehə asanlıqla çevrilə bilər. Məsələn, belə: yaş odun (ağac) yananda adam kimi inildəyir;

“Hansı igidin sonu yoxdu // ocaq sönər, daş inildər”. Burada insana məxsus olan inildəmək xüsusiyyəti “daş”ın üzərinə köçürülüb: ocaq sönəndə daş adam kimi inildəyir... Bir məqamı da qeyd edək ki, dilimizdəki “inildəmək” feli həm də heyvanlarla bağlı işlədilir: “Dağda maral xoş mələr // Xoş inildər, xoş mələr...”

– zəhəri oxşarlığa görə yaranan metaforalar: dağ başı. “Uzaq-uzaq dağ başında // Tala-tala qar görünür...” Bu cür metaforalara az təsadüf olunur;

– sadə metaforalar. Dastanın şeir dilində bu cür, yəni “əşya və ya hadisələr arasındakı yalnız bir ümumi əlamət əsasında qurulmuş” (M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1999, səh.155) metaforalara nümunə kimi bunları göstərmək olar:

pələng (güc, cəsarət). “Mənəm cəzirənin əsil pələngi”;

şir (güc, cəsarət), tülkü (hiyləgərlik). “...Şirən tülkünün nə işi // Girəydi meydana, Nigar!”;

laçın (sürətli uçuş, cəsurluq). “Çənlibeldən laçın gəlib, qollarını açın gəlib ...” Buradakı “laçın” metaforası Koroğlu obrazını işarələndirir;

bülbül (aşiq), gül (məşuqə). “Mən bülbüləm, gülüm alam // O dərdədən saralıb, solam...”

Göründüyü kimi, yuxarıdakı nümunələrin əksəriyyəti igidlik, mərdlik semantikasını qüvvətləndirən metaforalardır (bu tip vahidlər ədəbiyyatşünaslıqda həm də simvollar başlığı altında öyrənilir).

Metonimiya

“Koroğlu”nun şeir dilində metonimiyalar üstün mövqedə çıxış etmir. Amma bunu da inkar etmək olmaz ki, “Koroğlu”nun şeir dilinin zənginliyini həm də metonimiyalar şərtləndirir. Bu cəhət aşağıdakı nümunələrdə özünü qabarıq şəkildə göstərir:

Çənlibelin söhbəti, sazı – Çənlibelin yox, onun adamlarının, dəlilərinin söhbəti, sazı. “Olur Çənlibelin söhbəti, sazı // Gəlir gümrəh keçir baharı, yazı...”;

Çənlibel yasa batır – Çənlibel deyil, orada yaşayan adamlar, dəlilər yasa batar. “...Çənlibelim yasa batar // Gəlmədi, Eyvaz gəlmədi”;

Bayazidin elinə - Bayazid əhalisinə mənasındadır. “Xəbər olsun Bayazidin elinə // Aparram Eyvazı, qala qoymaram...”;

Ərzrumdan xərac almaq – Ərzrumdan yox, onun paşasından xərac almaq. “Ərzrumdan xərac alıb gəlmişəm // Ərzrumda arzumanın qalmadı...”;

Polad geymək – polad yox, polad libas geymək. “Polad geyib Çənlibeldən gəlirəm”;

Badə içmək – badəni yox, onun içərisindəkini içərlər. “Qırata xələt biçəndə // Üstündə badə içəndə...”

İçki qurmaq – içki yox, məclis qurular. “Toplanır bir yerə, içki qurulur...”. Maraqlıdır ki, dastanın şeir dilində “məclis qurmaq” ifadəsi də işlənib: “Koroğluyam, məclis quram // Səflərin başında duram...”;

ələm (aləm) yatar – aləm deyil, insanlar yatar. “Sərdar ölsə, ələm yatar // Muxənnət məqsədə çatır...”;

ellər bəzər – ellər yox, adamlar bəzəyər. “Qarşı bəri duran dağlar // Ellər səni bəzər bir gün...”...

bu tip nümunələrlə yanaşı, at, qılınç və dağ kimi varlıqların “qardaş” hesab olunmasına da rast gəlinir ki, bunlar da metonimiyaların ən gözəl nümunələri hesab oluna bilər: “Bir at, bir qılınçım qardaşım, dağlar”; “Bir zamanlar səfa sürüb gəzərdim // Onda səndin mənim qardaşım, dağlar!...” Bu cür nümunələr cərgəsinə dağın sirdaş hesab olunmasını da əlavə etmək olar (dağ yox, insanlar bir-birinə sirdaş, qardaş olar): “Açmadın sirrimi, sirdaşım dağlar!”

Göründüyü kimi, bu metonimiyaların hər biri poetik siqlətlidir, hər biri obrazlılığı qüvvətləndirən vasitələrdir. Burada R.Yusifovun bir fikri yada düşür: “Bu kitablarda – (ədəbiyyatşünaslığa dair çap olunmuş kitablar nəzərdə tutulur – Ə.T.) metonimiyaya nümunə gətirilənlər aqşağıdakılardır: “Sabiri oxumaq”, “Oxuyardı həvəslə O Apuleyi”, “Mən iki boşqab yedim”. “Dünən Moskva ilə danışdım”, “Universitet nümayişə gəldi”, “Danışır Bakı”, “Sabiri oxudum” – vəssalam. Özü də, göründüyü kimi, bu nümunələrin çoxu bədii əsərlərdən götürülməyib, nəzəri müddəaya uyğun quraşdırılıb. Burda belə bir sual ortaya çıxır: əgər metonimiyaya bədii əsərdən

nümunə gətirmək mümkün deyilsə, bir bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi ondan danışmağa dəyərmə?” (Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 2009, səh.129). Müəllif bu qeydlərdən sonra S.Vurğun, M.Müşfiq, S.Rüstəm, H.Arif kimi şairlərdən bir sıra metonimiyalar təqdim edib. R.Yusifov haqlıdır. Onun “...bir bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi ondan (metonimiyadan – Ə.T.) danışmağa dəyərmə” – sualına isə belə cavab vermək olar: Bəli, metonimiyalardan danışmaq olar. Çünki Sizin təqdim etdiyiniz poetik siqlətli metonimiyalardan başqa, ədəbiyyatımızda külli miqdarda metonimiya mövcuddur. Heç şübhəsiz ki, bu cərgədə XVII-XVIII əsrlərdə formalaşmış “Koroğlu” eposunun şeir dilində işlənmiş metonimiyaların öz yeri var.

Mübaligə və litota

Bədii ədəbiyyat üçün xarakterik cəhətlərdən biri də əşya, hadisə və obrazların şişirdilmiş, mübaligəli şəkildə təqdimidir. Bu baxımdan “Koroğlu” kimi bir qəhrəmanlıq eposunun şeir dilində qəhrəmanların, eləcə də onlarla bağlı olan əşya və hadisələrin mübaligəli şəkildə verilməsi təbii qarşılır. Hətta bəzən elə mübaligələrə təsadüf olunur ki, təkcə “Koroğlu eposu yox, ümumən ədəbiyyatımız üçün zəngin mübaligələr hesab oluna bilər: “...Yüz min tülkü bir aslana neyləyər?” – Dəmirçioğlunun dilindən verilmiş bu misradakı mübaligə bütün parametrlərinə görə gözəldir: birincisi, ona görə ki, mübaligə daxilində “hiyləgər” simvolla “tülkü” metaforası işlənib (yüz min tülkü), ikincisi, “yüz min tülkü” mübaligəsi “cəsur” simvolla “aslan” metaforası ilə qarşılaşdırılıb ki, bu da antitezadır;

üçüncüsü, həm mübaliğə (yüz min tülkü), həm “tülkü” və “aslan” metaforaları, həm də tərəfləri metaforalardan ibarət antiteza (tülkü-aslan) sual cümləsi, daha dəqiqi, ritorik sual daxilində sintez şəklindədir...

Araşdırmalar dastanın şeir dilindəki mübaliğələrin daha çox Koroğlu obrazı ilə bağlı olduğunu göstərir ki, bu da təəccüblü qarşılanmır. Çünki bütün hadisələrin mərkəzində məhz eposun baş qəhrəmanı – Koroğlu obrazı dayanır. Bu cəhət aşağıdakı nümunələrdə daha aydın görünür:

...Qaçıb çıxar olsan göyə,
Kəmənd tullayıb tutaram.

* * *

...Telli xanım, inan səni almasa,
Çəkər, yıxar dağı-daşı Koroğlu.

* * *

...Misir, İstanbul, Şam tamam yerisə,
Tək qabaqda duran qoç Koroğludur.

* * *

...Koroğluyam, at minmişəm,
Yüz min belə fellərim var.

* * *

...Qulaş qolun gərib şeşpər atanda,
Vurar dağı-daşı dələr Koroğlu.

* * *

...Səksən min gəlinə, səksən min qıza,
Səksən min ərgənə, dula da vermə!

(bu, üç bənd daxilində silsilə şəklində verilmiş mübaliğələrdən yalnız biridir).

* * *

...Mənim yüz min möhnətim var, qədim var,
Apardı, girdaba saldı, sel məni.

* * *

...Koroğlunun nalasından
Hər yan gumbur-gumburlanı...

Göründüyü kimi, Koroğlunun xarakterik cəhətləri, xüsusən də igidliyi və mübarizliyi çoxsaylı mübaliğələr kontekstində məharətlə yaradılıb.

Digər obrazları səciyyələndirən mübaliğələr isə, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir:

Dəmirçioğlunun dilində:

...Yüz min tülkü bir aslana neylər?
Ölər əcəm oğlu, getməz bu yerdən!

İsabalının dilində:

...Min tülkü neyləyər bir ac aslana?
Ölər əcəm oğlu, getməz bu yerdən!

Dəmirçioğlu və İsabalının dilindən verilmiş bu misralar bir-birinə çox yaxındır. Konkret desək, fərqli cəhətləri bunlardır: Dəmirçioğlunun dilindən verilmiş misrada “min”dən əvvəl “yüz” sözü, İsabalının dilindən verilmiş misrada isə “aslan”dan əvvəl “ac” sözü işlənib. Digər bir fərq isə İsabalının dilində “neylər” sözünün (xəbərinin) inversiya ilə işlənməsidir. Deməli, Dəmirçioğlu və İsabalının dilindən verilmiş misralar təkcə formasına deyil, həm də semantikasına görə eyni xətdə birləşir. Amma bu da var ki, bunlardan birincisi (Dəmirçioğlunun dilindən verilmiş misralar) “Koroğlunun Ərzrum səfəri”, ikincisi isə (İsabalının dilindən verilmiş misralar)

“Bolu bəy” qolunda verilib. Bütün bunlar isə “həmin şeirlər eyni aşiq tərəfindən yaradılıb” – qənaətini söyləməyə imkan verir.

Kürdoğlunun dilində:

Anadan ayrıldım, mən gəldim belə
Düşmanın qanını döndərəm selə...

Nigarın dilində:

Mən Nigaram, ah çəkərəm,
Daşın çaylara tökərəm,
Yerində bürc-bar tikərəm,
Dağlar, Eyvazı neynədiz?!

Mehri xanımın dilində:

Hay desəm, qayadan atarlar oxlar,
Hay desəm, dəryada titrər balıqlar...

Dəmirçioğlu, İsabalı kimi dəlilərin (igidlərin), eyni zamanda Nigar, Mehri kimi xanımların dilində işlənmiş mübaliğələrin də əksəriyyəti məhz igidlik, mərdlik, cəsur-luq semantikalıdır.

“Azərbaycan ədəbiyyatında mübaliğəyə nisbətən litotaya nümunələr azdır” (R.Yusifovlu). Bu fikirlər “Koroğlu”nun şeir dilinə də aid edilə bilər. Konkret desək, eposun şeir dilində litotalar yox dərəcəsidir:

... Bir muy saymaram paşanı,
Qəmər üzlü Məhbub xanım!

* * *

...Sənsən yer-yurdum birəsi,
Ərəb oğlu, Ərəb oğlu!

Hər iki nümunədə düşmənin-rəqibin gücü əhəmiyyətə yətsizləşdirilir: birinci nümunədə də Ərəb oğlu birəyə bərabər tutulur.

Yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz mübaliğə və litotaların hər biri az və ya çox işlənmələrindən asılı olmayaraq ustalıqla yaradılıb.

Antiteza

“Koroğlu”nun şeir dilində rəngarəngliyi ilə seçilən antitezaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

antonimlər vasitəsilə yaradılmış antitezalar:

qaranlıq – işıq. “Qaranlıq könlünü işıq eyləyim”

zimistan – yaz. “Zimistanım döndü yaza,
Qulaq verin sözə, saza...”

əyri – düz. “Eşitginən Koroğlunun sözünü,
Mən bilirəm əyrisini, düzünü...”

arxa–qabaq. “Arxam qarı düşmən, qabağım uçrum,
Apar Çənlibelə məni, Qıratım!...”

mərd-namərd. “Mərd dayanar, namərd qaçar,
Meydan gumbur-gumburlanı...”

qoca-cavan. “..Yaşım ötüb, mən qocayam, sən cavan,
Öldürmə, qeyrətə bağışla məni!...”

çox - az. “...Düşmən çoxdu, onlar azdı,
Gəlmədi, Eyvaz gəlmədi”.

gizlin-aşkar. “Qarşımızda şıkar gördüm
Gizlin deyil, aşkar gördüm...”

ağ-qara. “Koroğluyam, mən hazardım,
Ağ üstdən qara yazardım...”

vermək-almaq. “...Verdin Qırı, aldın Dürü,
Döy başına yan, Koroğlu!...”

Yuxarıdakı antitezalarla bağlı qısaca olaraq bunları söyləmək olar: tərəfləri antonim sifətlər olan antitezalar üstün mövqedə görünür; antonim sifətlərin əksəriyyəti türk mənşəlidir; bu antitezaların hər biri obrazlılıq yaradan, məndəki poetik semantikanı qüvvətləndirən vasitələr kimi çıxış edir.

üslubi antonimlər vasitəsilə yaradılmış antitezalar:

Qırat-Dür at. “Verdin Qırı, aldın Dürü”.

sərçə-qaraquş. “Sərçəyə bax, qaraquşa don biçər”.

tülkü-aslan. “Min tülkü neyləyər bir ac aslana?”

su – qan. “Su yerinə qızıl qanlar axdıran”...

Bir misra daxilində reallaşmış bu cür antitezalar “Koroğlu”nun şeir dilinin təkcə özünəməxsusluğunu deyil, həm də bənzərsizliyini şərtləndirir.

mətn kontekstində müəyyənləşən antitezalar:

“Səksən min gəlinə, səksən min qıza//Səksən min ərgənə, dula da vermə!” ↔ “Qıratı aparıb bir qıza//Satandan xəbərin varmı?” Əvvəlki səhifələrdə qeyd etdiyimiz kimi, Koroğlu Qıratının səksən min qıza belə verilməsini istəmir, Həmzə isə onun Qıratını bir qıza satır...

Dastanın şeir dilindəki antitezaların daxilində bir neçə poetik vasitənin işlənməsi də diqqətçəkən məqamlardandır?

– tərəfləri təşbehlərdən ibarət antitezalar: dərya tək çalxalanmaq – göl tək durulmaq:

Səhərdən qalxanda təbil vurulur,
Dərya tək çalxanır, göl tək durulur...

– tərəfləri metaforalardan ibarət antitezalar: tülkü – aslan:

...Yüz min tülkü bir aslana neylər?
Ölər əcəm oğlu, getməz bu yerdən!

– tərəfləri mübaliğə və litotalardan ibarət antitezalar: Qırat = səksən min qız; Qırat = bir qız (yuxarıdakı nümunələrə bax).

Bütün bunlar antitezaların “Koroğlu”nun şeir dilində xüsusi rola malik olduğunu müxtəlif bucaqlardan təsdiqləyən faktlardır.

“Koroğlu” şeirlərində obrazlılığın leksik səviyyədə təzahürü” bölməsinin yekunu kimi bəzi məsələləri ümumiləşdirmək lazım gəlir: “Koroğlu”nun şeir dilindəki

məcəzaların əksəriyyəti məhz Koroğlu obrazı ilə bağlıdır; poetik siqlətli bu məcəzaların hər biri eposun baş qəhrəmanı Koroğlunun hiss və həyəcanları, düşüncəsi, hərəkət trayektoriyası barədə dolğun təəssürat yaradır; bu məcəzalar qəhrəman Koroğlunun ərənliyini, igidliyini, bir obraz kimi bənzərsizliyini müxtəlif bucaqlardan təsdiq edir. Məsələn, belə:

- epitetlər prizmasından yanaşdıqda Koroğlu qoçdur, dəlidir, daha doğrusu, dəlilər dəlisidir;
- təşbehlər və metaforalar prizmasından yanaşdıqda Koroğlu laçıdır, aslandır, ada pələngidir;
- metonimiyalar prizmasından yanaşdıqda Koroğlu paşalara qan udduran, Çənlibeldə şadlıq məclisləri qurub saz çalan bir qəhrəmandır;
- mübaliğələr prizmasından yanaşdıqda Koroğlu dağları-daşları yaran, düşmən ordusunun qabağında tək duran bir igiddir;
- antitezalar prizmasından yanaşdıqda Koroğlu məhz aslandır, pələngdir...

Eyni semantik yuvada birləşən bu cür çoxsaylı məcəzalar bir daha sübut edir ki, qəhrəman Koroğlunun obrazı şeir parçalarında da sənətkarlıqla yaradılıb. Hətta mübaliğəsiz deyirik ki, bu məcəzaların bir qismi elə yaradılıb, elə təqdim olunub ki, onları bəzən məcazi deyil, elə həqiqi mənada qəbul etməli olursan. Bu isə sözün qüdrətidir, “Koroğlu” eposunun bənzərsizliyidir.

**“Koroğlu” şeirlərində obrazlılığın
grammatik səviyyədə təzahürü**

Şeir dilində obrazlılığın grammatik səviyyədə təzahürü dedikdə, ilk növbədə, inversiya və ellipsis yada düşür. Bu mənada “Koroğlu”nun şeir dilinə inversiya və ellipsis prizmasından yanaşma maraqlı nəticələr söyləməyə imkan verə bilər.

Ümumən ədəbiyyatımızda olduğu kimi, “Koroğlu”dakı şeir parçalarında da mübtəda ilə xəbərin yer dəyişməsinə (inversiyasına) daha çox rast gəlinir: Çoxdur Koroğlunun yaşı; Qardı Çənlibelin başı... Bir sıra şeirlərdə inversiya ilə işlənmiş xəbərlərlə zəngin qafiyələrin yaradılmasına təsadüf olunur:

Döşdü Bayazid yolları
Beşdi Bayazid yolları
Daşdı Bəyazid yolları
Qaşdı Bayazid yolları
Qışdı Bayazid yolları
Leşdi Bayazid yolları

“Eyvaz, atı yaxşı saxla” gəraylısından götürdüyümüz bu nümunələrin poetik səslənməsi birbaşa inversiya ilə bağlıdır.

“Koroğlu”nun şeir dilində bir sıra frazeoloji vahidlərin inversiya ilə işlənməsi də diqqətçəkən məsələlərdəndir:

başına dönmək (dönüm başına). “Koroğluyam, oğul dönüm başına”;

sözünü yerə salmaq (yerə salma sözüm). “...Yerə salma sözüm qəssab // Qoy aparım mən Eyvazı”;

yurdunu dar eyləmək. “Müxənnət olubdu qabağım da xar // Xotkara yurdunu eyləmişəm dar”;

başına daş düşmək. “Daş düşən başına, ömrü bad olu...”;

qana susamaq (susamaq qana). “Susayaram qana, Nigar!”...

Bəllidir ki, ellipsis daha çox üç ixtisar formasını əhatə edir: şəkilçilərin ellipsisi, sözlərin ellipsisi, baş cümlənin ellipsisi. “Koroğlu”nun şeir dili bunların hər üçündən bəhs etməyə imkan verir:

Şəkilçilərin ixtisarı. -dır⁴ xəbərlik şəkilçisinin ixtisarı. “...Alnın açıq, üzün gülər // Nə şirindir suyun Eyvaz”. Bu nümunədə işlənmiş “alın açıq” xəbərində -dır şəkilçisi ixtisar olunub ki, bu da sonrakı cümlədə inversiya ilə işlənmiş “şirindir” xəbərinə görə bərpa oluna bilər: Alın açıqdır...; “Bizim ellər yerindəmi?” Burada da -dır xəbərlik şəkilçisinin ixtisarı müşahidə edilir (yerindəmi – yerindədirmi). Dastanın şeir dilində -mı sual ədatından əvvəl -dı(-dır) xəbərlik şəkilçisinin işlənməsi də dediklərimizi arqumentləşdirir: “Qandımı, yaşıdımı, nədi?” (qandımı-qandımı, yaşıdımı-yaşıdımı)...;

-am² xəbərlik şəkilçisinin ixtisarı: “Biləyi qüvvətli, gözü qanlıyam”. Bu misradakı “Biləyi qüvvətli” xəbərində I şəxsin təki üzrə -am² xəbərlik şəkilçisinin ellipsisə uğramasını “gözü qanlıyam” ismi xəbərinə görə müəyyənləşdirmək mümkündür: “Biləyi qüvvətliyəm, gözü qanlıyam”...

Sözlərin ixtisarı. “Nigar, Düratın itməyi // Yandırır məni, yandırır...” Burada “məni” sözünün ixtisar olunması aydın şəkildə görünür (belə bir ixtisar hecaların sayı ilə bağlıdır – qənaətinə gəlmək olar); “On dördündə sevda yenər başına”. Buradakı “on dördündə” ifadəsi “on dörd yaşında” mənasındadır ki, bu da “yaş” sözünün ellipsisə uğradığını göstərir. Yeri gəlmişkən, bu cür ellipsisə uğrama “Bənzərsən” qoşmasında qabarıq şəkildə görünür: on beşində - on beş yaşında (On beşində yavan girər düşünə), otuzunda – otuz yaşında (Otuzunda kəklik kimi səkərsən), qırxında – qırx yaşında (Qırxında sən əl haramdan çəkərsən)...; “Çənlidən xəbər gətirdim”. Bu misrada “Çənlibel” toponimik vahidi “Çənli” şəklində, yəni “bel” komponentinin ixtisarı ilə işlənib ki, bu da hecaların sayı ilə bağlı ola bilər. Belə ki, həmin misrada “Çənli” vahidi “Çənlibel”lə əvəzlənərsə, hecaların sayı səkkiz yox, doqquz olar. Bu isə hər misrası səkkiz hecadan ibarət olan gəraylı şeir formasına uyğun gəlmir...

Baş cümlənin ixtisarı. Daha çox atalar sözləri və zərbi-məsəlləri əhatə edən belə bir ixtisar forması “Koroğlu”nun şeir dili üçün də səciyyəvidir. Konkret desək, “Koroğlu”nun şeir dilindəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərin hamısı məhz baş cümlə modellərini itirmiş şəkildədir: “Axır suda sınaq suyun səhəngi”; “Yenə qurd oğlu qurd olu”; “Çox bilib, az danışmaq // İgidin ləngəridi”... Burada təkcə onu qeyd edirik ki, bu cür atalar sözlərinin hər biri “Koroğlu”nun şeir dilində həm nisbətən dəyişikliyə uğramış şəkildə, həm də “atalar deyiblər” tipli baş cümlə modellərini itirmiş vəziyyətdə işlənib.

Yekun olaraq qeyd edək ki, “Koroğlu” şeirlərini düzüb-qoşanlar obrazlılığı təkcə dilin fonetik və leksik

yox, həm də qrammatik səviyyəsində sənətkarlıqla yaradıblar. Ruhları şad olsun!

Dəyərli oxucu! Bu kitabı babalarımızdan bizə miras qalmış “Koroğlu” dastanının öz sözləri ilə - dəli nərəli Koroğlunun dilindən verilən, hərbi marş kimi səslənən gəraylının birinci bəndi ilə tamamlamağı gərəkli hesab edirik:

Mərd dayanar, namərd qaçar,
Meydan gumbur-gumburlanı...
Dəlilərım meydan açar,
Düşman gumbur-gumburlanı...

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov İ. Ulu nəğməmizin adı. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 7 fevral 1992-ci il.
2. Adilov M, Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989.
3. Adilov M. Niyə belə deyirik. Bakı, 1982.
4. Axundov A. Şer sənəti və dil. Bakı, 1980.
5. Axundov A. Dilin estetikası. Bakı, 1984.
6. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2007.
7. Azərbaycan dastanları (tərtib edəni M.H.Təhmasib). Bakı, 1969.
8. Cəfərli M. «Dastan və mif». Bakı, 2001.
9. Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı, 1999.
10. Cəfərov N. Xanım, hey! Bakı, 1999.
11. Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı, 2007.
12. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1982.
13. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972.
14. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı, 1980.
15. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 2013.
16. Əlizadə R. Azərbaycan folklorunda təbiət kultları. Bakı, 2008.

17. Əliyev K. Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”. Bakı, 2011.
18. Əsgər Ə., Qıpçaq M. Türk savaş sənəti. Bakı, 1996.
19. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999.
20. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976.
21. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı, 1979.
22. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 1999.
23. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, 2008.
24. Hüseynov M. Səsin poeziyası. Bakı, 2010.
25. Hüseyzadə K. Azərbaycan şer mədəniyyəti. Bakı, 1996.
26. Xalıqov F. Azərbaycan onomalogiyası. Bakı, 2009.
27. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1997.
28. İsmayıl Şıxlı. Dəli Kür. Bakı, 1982.
29. İslam Sadıq. Ocaq sönər, daş inildər. Hoydu, dəlilərim, hoydu. Bakı, 2006.
30. Kazımov Q. Qurbani və poetikası. Bakı, 1996.
31. Kazımov Q. Sənət düşüncələri. Bakı, 1997.
32. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
33. Qafarlı R. Mif və nağıl. Bakı, 1999.
34. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild, Bakı, 2004.
35. Qurbanov A. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, 2005.
36. Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin grammatik kateqoriyaları. Bakı, 2003.

37. Məmmədov Z. Klassik aşiq poeziyasının leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 2006.
38. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
39. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 2010.
40. Rüstəm Kamal. “Kitabi-Dədə Qorqud”un kommunikativ məkanı: miforitual aspekt. Bakı, 2013.
41. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünər-kən. Bakı, 1989.
42. Seyidov Y. Sözü qüdrəti. Bakı, 1983.
43. Seyfəddin Rzasoy. Oğuz mifinin paradigmaları. Bakı, 2004.
44. Seyfəddin Rzasoy. Oğuz mifi və Oğuznamə eposu. Bakı, 2007.
45. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962.
46. Şirinov A. “Koroğlu” dastanındakı frazeologizmlərdə inversiya. Bakı Universitetinin xəbərləri. Bakı, 2011, N 1, s.39-45.
47. Tanrıverdi Əzizxan. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası. Bakı, 2007.
48. Tanrıverdi Əzizxan. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2010.
49. Tanrıverdi Əzizxan. “Dəli Kür” romanının poetik dili. Bakı, 2012.
50. Tanrıverdi Əzizxan. “Dədə Qorqud kitabı”nın obrazlar aləmi. Bakı, 2013.

51. Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı, 1984.
52. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, 1988.
53. Yusifoğlu R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 2009.

B A Ş L I Q L A R

“Korğoli”nun tədqiqində yeni mərhələ	
(Mahmud Allahmanlı).....	3
“Koroğlu”eposunun şeir dilinin tədqiqi tarixi	17
“Koroğlu”eposundakı şeirlərin semantikas.....	28
igidlik, mərdlik, mübarizlik.....	28
vətən sevgisi	52
at kultu	58
dağ kultu.....	65
saza vurğunluq	70
saf eşqin, məhəbbətin tərənnümü.....	73
sonsuzluq dərdi	80
dostluq, qardaşlıq	96
“Koroğlu”nun şeir dili “Dədə Qorqud kitabı”	
müstəvisində.....	100
“Koroğlu”nun şeir dili Qurbaninin poeziyası	
müstəvisində	137
“Koroğlu”nun şeir dili tarixi-lingvistik	
müstəvidə	143
“Koroğlu”dakı nəzm parçalarında ədəbi	
tələffüzün transkripsiyası	144
“Koroğlu”dakı nəzm parçalarında şivə	
tələffüzünün transkripsiyası	150
“Koroğlu”dakı nəzm parçalarının	
leksikası	162
“Koroğlu”nun şeir dilində leksik-semantik	
söz qrupları.....	173

“Koroğlu”dakı nəzm parçalarının frazeologiyası.....	184
“Koroğlu”dakı nəzm parçalarının morfoloji xüsusiyyətləri	191
“Koroğlu”dakı nəzm parçalarının sintaktik xüsusiyyətləri.....	197
“Koroğlu”dakı nəzm parçalarında obrazlılığın təzahürü.....	199
“Koroğlu” şeirlərində obrazlılığın fonetik səviyyədə təzahürü	202
assonans və alliterasiya.....	202
leksik morfoloji təkrarlar.....	208
anafora və epifora.....	209
rəddül ibtida ələl əcüz və rəddül əcüz ələl ibtida.....	212
cümlə təkrarları	214
sintaktik paralelizm.....	216
həmqafiyə sözlər	220
anastrofa	224
asindeton və polisindeton	225
“Koroğlu” şeirlərində obrazlılığın leksik səviyyədə təzahürü	227
epitet.....	227
təşbeh.....	229
metafora.....	234
metonimiya	236
mübaligə və litota.....	238
antiteza.....	242
“Koroğlu” şeirlərində obrazlılığın qrammatik səviyyədə təzahürü	246
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	250

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor **Əzizxan Vəli oğlu Tanrıverdinin** **çap olunmuş əsərlərindən:**

Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri (1996),
«Kitabi-Dədə Qorqud»da şəxs adları (1999),
XVI əsr qıpçaq (poloves) dilinin qrammatikası (2000),
«Kitabi-Dədə Qorqud»un obrazlı dili (2006),
«Kitabi-Dədə Qorqud»un söz dünyası (2008),
Dilimiz, mədəniyyətimiz (2008),
Poeziyanın dili, dilin poeziyası (2008),
Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları (2009),
Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası (2010),
«Dədə Qorqud kitabı»nda at kultu (2012),
«Dəli Kür» romanının poetik dili (2012),
Anarın nəsi (2013),
“Dədə Qorqud” kitabı”nın obrazlar aləmi. Bakı, 2013
Dədə sözü işığında (2014),
Çal qılıncını, xan Qazan! (2015),
“Dədəm Qorqud”un zamanı (2015),
“Dədə Qorqud”un möcüzələr dünyası (2015) ...

